

Ош мамлекеттик университети
журналистика кафедрасы

Кол жазма укугунда
УДК: 303. 643. 3: 070(575.2)(043.3)

МАМЫРОВА МАХАБАТ КАРИМОВНА
ЭГЕМЕНДҮҮ КЫРГЫЗСТАНДЫН АЙМАКТЫК
ГЕЗИТТЕРИНИН ӨНҮГҮҮСҮ
(1991-2016-жылдар)

Адистиги 10.01.10 - журналистика

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертация

Илимий жетекчи:
филология илимдеринин доктору,
профессор Мамбеталиев К.И.

Бишкек – 2024

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	2
I БАП. АЙМАКТЫК МЕЗГИЛДҮҮ БАСМА СӨЗДҮН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ	10
1.1. Аймактык басма сөз жөнүндө илимий түшүнүктөр, маалымат каражаттардын коомдогу орду жана ролу	10
1.2. Аймактык басма сөздүн функциялары жана эгемен доордогу маалымат каражаттардын өнүгүү этаптары	34
Тыянак	42
II БАП. АЙМАКТЫК БАСМА СӨЗДҮ ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯСЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ	44
2.1 Аймактык гезиттердин негизги түрлөрү (типтери)	44
2.2. Аймактык басма сөздүн мазмундук-тематикалык багыты, жанр жана стиль жактагы өзгөчөлүктөрү	53
Тыянак	101
III БАП. ЭГЕМЕН КЫРГЫЗСТАНДАГЫ АЙМАКТЫК ГЕЗИТТЕР: ӨНҮГҮҮНҮН ОКШОШТУГУ ЖАНА ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ (жети облустагы басма сөздүн мисалында)	102
3.1. Жети областын гезиттери жана өлкөдөгү саясий кырдаалдар	102
3.2. Өлкөнүн жана эл аралык медиа уюмдардын ишмердүүлүгү, алардын аймактык гезиттерге тийгизген таасирлери	126
3.3. Журналисттердин укугу, милдети жана этикасы	136
3.4. Басма сөзгө каршы берилген доо арыздар	150
Тыянак	166
КОРУТУНДУ	167
ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР	174

КИРИШҮҮ

«Басма сөз» деген түшүнүк массалык маалымат караттарынын бир түрү катары ХХІ кылымда деле өзүнүн түпкү маанисин жоготкон жок. Анткени, гезит коом үчүн «күзгү» (зеркало) менен «жаңырык» (эхо). Ал коомго маалыматты жеткирүү менен гана чектелбестен, дагы маанилүү милдеттерди аткарат – ал маалымат таратат жана аны сактайт. Гезитте жарык көргөн маалымат архивге түшөт. Маалымат кызматынын курамына кирген басма сөздүн илимий изилдөөгө муктаждыгы бул актуалдуу маселе. Ушуга байланыштуу илимий иште эгемен доордогу аймактык гезиттердин калыптануу жана өнүгүү өзгөчөлүктөрүн жети облустук гезиттерди мисал кылып, коомдо ээлеген ордун жана ролун аныктадык. Гезиттердин нускасы өлкөнүн экономикалык абалына жараша болот. Жалпы нускасы калктын санына, мезгилдин талабына, рекламалык муктаждыкка жана профессионалдык ыкмаларга ылайыкташат. Кыргызстан эгемендик алгандан кийин 1990-жылдардын башталышында «Аалам» гезитинин бир жолку нускасы 70-80 миңден чыгып турган. Ал эми кээ бир алдыңкы гезиттердин нускасы 50 миңге жеткен, мисалы - «Дело №», «Вечерний Бишкек», «Асаба». Интернеттин өнүгүшүнө байланыштуу азыр гезиттер аз санда чыгат.

Аймактык басма сөздүн функциялары массалык маалымат каражаттарын талдоого алып (1991-2016), басма сөздүн өзгөчө учурларда коомдогу ордун жана элдин көз карашына тийгизген таасирине саресеп салдык. Талдоого алган хронологиялык мезгилде (1991-2016) басма сөз салмактуу болуп, элдин көз карашына түздөн-түз таасир эткен. Чет элдик эксперттер биздин өлкөгө «эркиндиктин аралы» деп баа беришине эркин гезиттер себеп болду. Буларды биз ар тараптуу салыштыруу ыкма менен анализдедик. Элге жеткире турган маалымат бир тараптуу эмес, объективдүү, адилеттүү түрдө жетүүгө коом ар дайым муктаж. Жалган жана бурмаланган маалымат кандай кесепеттерге алып келишин биз өлкөдө орун алган ыңкылап жана коогалаңда күбө болдук. Ошол учурдагы маалыматтарды гезиттер чагылдырып турган. Айрым гезиттер

фактыларды бурмалап, чындыкты жашырып, элдин көңүлүн башкага бурууга аракеттенишкен. Баткендеги чек ара маселелери да ушуну көрсөттү. Бул жагынан журналистиканы изилдөө – келечектин милдети.

Кыргыз журналистикасында телевидениенин тарыхы жана өнүгүүсү илим жактан иликтөөгө алынган, бирок аймактык басма сөзгө талдоолор болгон эмес. Бүгүнкү күндө чейин аймактар боюнча басма сөздөгү маалыматтардын коомдогу орду жана маалыматты берүү ыкмалары изилдөөдөн өткөн эмес.

Изилдөөдө журналистиканын иш-аракети, талаш-тартышы, кемчиликтер, жетишкендиктер, аймактык гезиттердин калыптанышы жана өнүгүшүнүн өзгөчөлүктөрү боюнча материалдарын талдоого алдык. Гезиттерди «пресса» жана «басма сөз каражаттары» деген терминдер менен аталып жүрүшөт. «Публицистика» деген түшүнүк да гезиттер менен тыгыз байланышта. Мунун башатында Джон Милтон турат (Англия, XVII) – «О свободе печати» («Басма сөздүн эркиндиги») деген «памфлет» жазган. Ошол кездеги бийлик 1660-жылы ошол чыгарманы өрттөп, авторду бир айга түрмөгө олтургузган. Бирок ошондон кийин король (Карл I) доору бүткөн. Парламенттин тарыхы үч жарым кылым мурун революциялык басма сөздөн башталган [1, 7-74-б.], - деп белгилейт.

Алгачкы гезит соодагерлердин баракчасы катары жарык көргөн. 1502-жылы Мюнхен шаарында «Новая ведомость» деп аталган баракча түрктөрдүн Европадагы Мителены деген шаарды басып алганы жөнүндө маалыматты тараткан. Ушул саясий маалымат басма сөз булакта алгачкы чабалекей болгон [1, 7-74-б.]. Андан кийин соода тармагынын баракчасы маалымат тармагынын чегин кеңейтип, коомго керектүү гезиттерди да чыгара баштаган. Азыркы учурдагы гезиттер саясий маалыматты негизги орунга коюшат.

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу Эгемендик жылдарда Кыргызстанда журналистика боюнча эки докторлук диссертация жакталган (10.01.10 шифри боюнча) – бирөө публицистикага байланыштуу, экинчиси кыргыз радиосунун тарыхы жөнүндө. 12 кандидаттык диссертация жакталды – булардын темалары: публицистика, радио, телевидение, экология, спорт

журналистикасы, парламенттик журналистика, маалымат агентство жана пресса, басма сөздүн жалпы тарыхы. Аймактык журналистика багытында 2021-жылы бир диссертация жакталды – бул жерде үч областтын (Ош, Жалал-Абад, Баткен) электрондук маалымат каражаттары (радио менен ТВ) каралды. Ал эми аймактык басма сөзгө арналган диссертация биринчи болуп жазылып жатат – бул биздин илимий иштин актуалуулугун далилдейт. Тактап айтканда, аймактык басма сөз боюнча тарыхый жагы да, теориялык жагы да буга чейин талдоого алынган эмес.

Кыргыз журналистикасынын тарыхына жана теориясына арналган илимий эмгектердин аздыгына байланыштуу, улуттук журналистиканын тарыхы жана теориясы боюнча жазылган китептердин, монографиялардын, окуу китептер менен куралдардын саны бизге жетишсиз. Билим берүү жана илим министрствонун басмадан чыгарууга атайын «гриф» алган окуу китептер андан да жетишсиз. Ал эми аймактарда жарык көргөн массалык маалымат каражаттарды изилдеген диссертация жазыла баштады. Конкреттүү айтканда, аймактык басма сөз каражаттарынын тарыхый жагы да, теориялык жагы да буга чейин терең талдоого алына элек.

Эркин гезиттердин тарыхый жолун системдүү түрдө карап чыгуу учур талабы. Аймактык басма сөз, ар бир облустун медиа каражаттары өз алдынча өзгөчөлөнгөн структура сыяктуу айырмаланып, жергиликтүү элдин жашоосун чагылдырат. Биз аймактык басма сөздүн эгемен мезгилинде маалыматты берүү процессти изилдөөгө алдык. Мындай изилдөө бул багыттагы алгачкы аракет. Илимий ишибиздин актуалдуулугу мына ушунда.

Изилдөөнүн максаты. Чүй, Ысык-Көл, Нарын, Талас, Ош, Жалал-Абад, Баткен облустарындагы басма сөздүн 1991-2016-жылдарда баскан жолун анализдеп, жыйынтык чыгаруу - бул илимий иштин негизги максаты. Аймактык басма сөздүн окшоштугун жана өзгөчөлүктөрүн чагылдырып, тармактын таржымалын ачып, жыйынтык чыгаруу да максатка кирет. Аймактык басма сөздүн мазмундук-тематикалык жагын, жанр жана стиль

жактагы өзгөчөлүктөрүн аныктап, тыянак чыгардык. Ушул максаттарды аткарыш үчүн төмөндөгү **милдеттер коюлду:**

1. Аймактык басма сөз жөнүндө илимий түшүнүктөрдү тактап, маалымат каражаттарынын коомдогу орду менен ролун көрсөтүү;
2. Кыргызстандагы аймактык басма сөздүн функцияларын аныктап, эгемен доорундагы өнүгүү этаптарын тактап жана белгилеп берүү;
3. Аймактык басма сөздүн негизги түрлөрүн аныктап чыгуу;
4. Аймактык гезиттердин мазмундук-тематикалык багытын белгилеп, жанрдык жана стильдик өзгөчөлүктөрүн изилдеп чыгуу;
5. Жети аймактын гезиттерине мүнөздөмө берип, өлкөдө түзүлгөн курч саясий кырдаалдардын таржымалын чагылдырып берүү;
6. Өлкөдөгү жана эл аралык коомдук медиа уюмдардын иштерин белгилеп, аймактык гезиттерге тийгизген таасирлерин аныктап чыгуу;
7. Журналисттердин укуктары менен милдеттерин көрсөтүп, буларды Этикалык кодекске ылайык мүнөздөп берүү;
8. Басма сөзгө каршы берилген доо арыздарды анализдеп чыгуу, журналистиканын заманбап маселелеринин конкреттүү милдетин аныктоо.

Изилдөөнүн теориялык мааниси. Диссертациялык иш өзүнө камтыган материалдар менен журналистика илиминдеги келечекте боло турган илимий иштерге теориялык жактан көмөк көрсөтөт. Иштин жыйынтыктары жогорку окуу жайларында журналистика боюнча лекция окуганга, студенттердин курстук жана дипломдук иштерине илимий-теориялык материал болуп берет. Окуу китебин жана методикалык куралдарды жазганга да жардамы тиет. Өлкөнүн аймактагы басма сөз каражаттары диссертация түрүндө изилдөөгө өз алдынча объект катары биринчи жолу кирүүдө. Буга чейинки изилдөөлөрдө жалпы жагынан же бир бап катары каралып, же бир бөлүмдүн ичине камтылган. Диссертацияда аймактагы гезиттер өзгөчө бир учурларды чагылдырган иш-аракети система катары иликтенип, изилдөөгө алынды. Бул биздин изилдөөнүн илимий жаңылык болгонун аныктайт.

Иштин практикалык баалуулугу. Ушул изилдөөнүн материалдарынын негизинде «Кыргызстандын регионундагы басма сөз» деп аталган монография жана окуу китебин жазууга негиз берет. Журналистика адистикте билим алып жаткан студенттерге рефераттарды, курстук иштерди, бакалавриат жана магистр багытында илимий иштерди жазганга жардам берет, «Өзгөчө учурдагы пресса» жана дагы «Гезиттерге мониторинг өткөрүүнүн методикасы» деген семинарларга материал болуп берет.

Диссертациянын илимий натыйжаларынын жаңылыгы. Биз караган тема буга чейин системдүү жана бир бүтүмдүү тартипте изилденген эмес. Буга чейин аймактык басма сөз өз алдынча изилдөөдөн өткөн эмес. Аймактык маалымат каражаттары багытында буга чейин бир эле диссертация жазылды – бул электрондук медиа тууралуу жазылган (үч облустун радио менен ТВ изилденген). Мезгилдүү басма сөз багытында биздин илимий иш биринчи болуп эсептелет, жаңылыгы ушунда. Сөз эркиндиги ар бир аймакта өзгөчө, демек ар бир аймак боюнча өз алдынча изилдөө жүргүзүү максатка ылайыктуу. Эркин гезиттер сөздүн эркиндигине умтулат. Иште ушул жагдай салыштыруу ыкмасы менен каралды – расмий гезит менен эркин гезиттердин айырмасы такталды. Бул дагы илимий иштин жаңылыгын түзөт. Анткени жергиликтүү басма сөз каражаттарына коомчулуктун жана жергиликтүү бийликтин таасири индивидуалдуу түрдөө тиет.

Чинovníк менен журналисттин ортосунда болгон мамиле (позитивдүү жана негативдүү өлчөмдө) өлкөнүн өнүгүүсүнө таасир тийгизет. Ошондой эле журналисттердин ич ара тирешүүсү да таасир этет. Бул жерде кеп мамлекеттик жана мамлекеттик эмес гезиттердин ортосунда мамиле жөнүндө болуп жатат. Басма сөздүн ушул жагын талдап чыктык. Бул дагы иштин жаңылыгы.

Мамлекеттик гезиттер совет доорунан «аманат» катары калган. Борбор Азиядагы коңшу өлкөлөрдүн медиа тармагы бул жагынан окшош. Батышта болсо мамлекеттик медиа каражат деген жок. Бизде бул тармак бийликтин көзөмөлүндө турат. Басма сөздүн ушул жагын талдоого алсак, анда ар бир

аймактагы гезиттер белгилүү чекте өз алдынча болуп, бир калыпка түшүп, окшош болбойт, себеби бул андагы элдердин жашоо шартына жана маданий деңгээлине, саясий көз караштарына байланыштуу болот. Ушу менен кошо окшоштук жактары бар – бул диалектикалык байланышты негиздейт.

Диссертация аймактык басма сөздүн негизги типтерин (түрлөрүн) аныктап чыкты. Ата Мекендик жана эл аралык коомдук медиа уюмдардын иш-аракет кылганын жана жергиликтүү басма сөз каражаттары тийгизген таасирин карадык. Муну өз алдынча карадык (ар бир областтын алкагында). Негизи журналистика өз ишин коомдун талабына жана окурмандардын каалоосуна жараша жүргүзөт. Журналисттин укугу, милдети жана Этикалык кодексинин багыты демократиянын негизги принциптерине таянат.

Элдин аң-сезимин ойготуп, медиа каражаттардын коомго кошкон салымы зор, айрыкча, эркин басма сөз каражаттарынын орду чоң. Анан ушул касиети өз алдынча изилдөөнү талап кылып, ар тараптуу теманы ачууга шарт түзөт.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1. Аймактык басма сөз – бул өлкөнүн курамына кирген жергиликтүү гезиттер, муну дагы «регионалдык басма сөз» деп аташат. Багыты региондогу (аймактардагы) жашоого жакын, ошогдуктан биз «аймактык» деген терминди колдонобуз. Өлкөнү камтыган басма сөздү борбордук пресса деп аташат – бул жалпы республикалык басма сөз. Ушуну эске алып, аймактын жашоосун чагылдырган басылмаларды (гезит, журнал, альманах) өз алдынча изилдөө ар тараптуу жүргүзүлүшү зарыл.

2. Өлкөнүн өнүгүү тарыхында ар кандай «этаптар» (өлчөмдөр) орун алат. Совет доорунда өлкө ошол доорго ылайык тарыхый этаптардан өткөн. Басма сөздүн этаптары доор менен тыгыз баланыштуу болот, себеби басма мунун негизги функциясы – тарыхтын жолун, коомдун жашоосун «жаңырык» («эхо») сыяктуу чагылдыруу. Эгемен доордо тарых өзгөрдү, коом азыркы күнгө чейин бир нече этаптардан өттү. Ушул процессти талдоо иши логикалык негиздерге таяныш керек. Ушул жобону эске алып, эгемен доордогу басма сөздүн функциялары жана этаптары анализден өткөрүлдү.

3. Журналистиканы изилдеген илимдин методологиясы бар жана анын калыптанган методдору (ыкмалары) системалык түрдө иштелип чыккан. Буга ылайыкталган «специфика» бар. Аймактык басма сөзгө изилдөө жүргүзгөндө илимпоз белгилүү ыкманы (методду) колдонот, булардын курамынан өз алдынча болгон методология түзүлөт.

4. Ар бир аймактык басма сөздө окшоштук (аймактардын баарына тең болгон окшоштук) бар. Ушуну менен бирге ар бир аймактын (бири - биринен айырмаланган) өзгөчөлүктөрү да бар. Бул тармакка байланыштуу диалектика так ушундан түзүлөт – бул бири-биринен ажырабай, бири-бирине сиңип кетпеген диалектикалык бүтүм. Мындай жобого негизделип, аймактык басма сөз тематикалык жана мазмундук жагынан, жанр жана стиль жагынан изилденет.

5. Жети областтын гезиттерине өз алдынча мүнөздөмө берип, өлкөдө орун алган саясий кырдалдардын таржымалын аныктап чыгуу илимий иштин бир бөлүгүн камтыйт. Саясий кырдаалды гезит чагылдырат, ошонун себептерин аныктайт – бул эң керектүү иш-аракет.

6. Өлкөдө коомдук медиа уюмдар түзүлөт, мындан тышкары эл аралык медиа уюмдардын өкүлчүлүктөрү ачылат. Булар малымат каражаттардын ишин көзөмөлдөп турушат (мониторинг аркылуу). Эгемен доорунда Кыргызстанда ушундай мониторинг орун алган жана дагы ар кандай медиа программа, тренингдер өткөрүлгөн. Басма сөздүн өнүгүшүнө булардын позитивдүү таасири тийди, бирок кемчиликтери да болду. Аймактагы басма сөздө мониторингдер кыргыз тилинде өтүүгө муктаж болчу, алар болсо көбүнчө орус тилинде өткөн. Ушундай жагдайлар илимий изилдөө аркылуу анализден өтүш керек деген жобо пайда болду.

7. Журналисттин укуктары эл аралык расмий документтерде жазылган, себеби бул коом үчүн маанилүү нерсе, ошондой эле милдеттери да чогуу белгиленген. Ушунун негизинде өлкөдө журналисттин Этикалык кодекс деген жоболор кабыл алынат. Кыргызстандын эгемендик доорунда Этикалык

кодекс жазылган. Муну эл аралык жобого салыштырып, илимий көз караш менен мүнөздөп бериш керек – бул зарылчылык түрдө аткара турган иш.

8. Эгемендиктин жылдарында массалык маалымат каражаттарына каршы жазылган доо арыздар түштү. Булардын бир тобу соттон каралып, коюлган дооматтарды кабыл алып, журналисттерге күнөө тагылды. Ушундай иштерден басма сөзгө тиешелүү фактыларды чогултуп, илимий талдоодон өткөрүү иши коомго керек, себеби калыс эмес чечимдер менен адилетсиздикке жол берген соттун чечимдери да пайда болду. Өзгөчө 2000-2015-жылдары учурунда журналисттерге жана медиа каражаттын редакцияларына сот аркылуу коюлган айып пулдун өлчөмү 50 миллион сомго жеткен. Ушундай көрүнүштөрдү илимий изилдөөнүн курамына киргизүү зарыл болду.

Изилдөөчүнүн жекече салымы. Аймактык басма сөздү илимий объект катары карап, бул тармактын тарыхый этаптарын аныктап, методологиясын белгилеп, аймактагы жергиликтүү гезиттерге анализ берип, коомду медиа уюмдардын иш-аракеттерин иликтеп, этикалык кодекстеги беренелерди аныктап, авторлор менен редакцияга каршы жазылган доо арыздарды иликтеп бергени диссертант жасаган жеке салым болуп саналат. Өлкөнүн эгемен жылдардагы аймактык гезиттердин негизги типтери аныкталган эмес, өзгөчө учурлардын контекстте журналистиканын тарыхын иликтеген илимий эмгек жазыла элек. Бул тема биз тараптан биринчи жолу изилденип жатат. Кыргыз Республикасынын аймактык гезиттердин калыптанышы жана өнүгүшүнүн өзгөчөлүктөрү боюнча, ишмердүүлүгү жана тийгизген таасири боюнча материалдар да биринчи жолу илимий изилдөөгө алынды.

Ата Мекендик жана эл аралык медиа уюмдардын материалдары да илимий көз караштан биринчи жолу талданып изилденди. Буга чейин кыргыз журналистика илиминде биз жогоруда атаган маселелер көңүлдөн сырт калып келген. Диссертацияда булардын баары илимий талдоодон өттү.

Диссертациянын илимий жыйынтыктарынын апробацияланышы

Иштин ичиндеги материалдар жетиштүү түрдө апробациядан өттү. Илимий-практикалык конференцияларда талкууланды, илимий жыйындарда

доклад түрүндө баяндалды. Макалалар УАКтын тизмесине кирген илимий журналдарга басылып чыкты, адистешкен илимий жыйнактардан орун алды, чет элдик РИНЦ рейтинги бар журналдардан чыкты. Ошондой эле Кыргыз Республикасынын билим берүү жана илим министрлигинин грифи менен университеттер үчүн диссертанттын «Журналистика» деп аталган окуу куралы (16,5 басма табак, 500 нуска, 2020-жыл) жарыкка чыгарды.

Диссертациянын жыйынтыктарынын илимий макалаларда толук чагылдырылышы. Иштин негизги жоболору РИНЦ (Российский индекс научного цитирование) тутумуна кирүүчү Кыргызстандын илимий журналдарында чагылдырылып, иштин мазмунуна байланыштуу 15 илимий макала жарык көрдү. Бул эмгектер УАК койгон талапка толук жооп берет.

Диссертациялык иштин түзүлүшү. Диссертация киришүүдөн, үч баптан, сегиз бөлүмдөн, баптарга берген тыянак, корутунду жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Иштин негизги бөлүгүнүн жалпы көлөмү – 169 бет, адабияттардын тизмеси менен – 179 бет.

I БАП. АЙМАКТЫК МЕЗГИЛДҮҮ БАСМА СӨЗДҮН

ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

1.1. Аймактык басма сөз жөнүндө илимий түшүнүктөр, массалык маалымат каражаттардын коомдогу орду жана ролу

Аймактык басма сөз аймактагы болуп жаткан окуяларды, саясий, социалдык, маданий маалыматтарды коомго ыкчамдык менен жеткирет. Аймактык басма сөздүн коомдо чоң мааниге ээ, себеби элдин үнүн коомго жана бийликке түздөн-түз жеткирүүчү чоң ролу бар. Көптөгөн аймактык басма сөздөр коомдогу болуп жаткан көйгөйлөрдү, аймактык басылмага жарыялоо менен көптөгөн маселелерди чечүүдө. Мисалы: «Жаратылыш байлыгы – элдин байлыгы» деген макаланын негизинде көп маселе чечилет. Мисалы: «Жаратылыш байлыгы – элдин байлыгы» деген макала адамзаттын жана өлкөнүн байлыгын жаратылыштын ресурстары аркылуу түшүндүрөт. Мындай байлыктарга жер алдындагы пайдалуу казындылар, суу ресурстары, айыл чарба жери жана башка табигый ресурстар кирет. Мисалы, Кыргызстандын алтын кендери жана гидроэнергетикалык потенциалы өлкөнүн экономикалык байлыгы катары элдин жашоо деңгээлин көтөрүүгө салым кошо алат. Бул ресурстарды туура пайдалануу жана сактоо аркылуу элдин жашоо шарты жакшыртылат. Аймактагы чечилбеген маселелерди, бийликке элдин үнүн журналисттер макала жазуу менен жеткиришкен. Аймактарда эгин эккен дыйканчаларга суу маселесин чечип берген.

Аймакта болуп жаткан окуялар жана фактылар, саясий кырдаалдар менен социалдык түйшүк, көйгөйлөр, маданий жаңылыктар чагылдырылып турат. Аймактык басылма жарыя кылганда жергиликтүү маселелер чечилет. Анан дагы идеологиялык ишенимдердин калыптанышына гезиттер таасирин тийгизет. Илимий жактан жарнамалар да басма сөз аркылуу келет. Ар бир аймактын өзгөчөлүгү бар, ал ошол аймакта жашаган улуттардын (этностордун) маданияты, каада-салтына байланыштуу. Жергиликтүү гезиттердин да өзгөчөлүктөрү бар. Ушуну эске алып, булардын жетишкендиктери менен кемчиликтерин талдап чыгыш керек. Аймактын

(областтын) басма сөзүн өз алдынча изилдеген эмгектер жазыла элек – бул келечектин иши. Илимде бул тармакты «регионалдык пресса» деп аташат. Биздин илимий ишибиз так ушул тармакка байланыштуу.

«Массалык» деп аталган түшүнүк кеңири катмарга тараган нерсени белгилейт, мунун өлчөмү (басма сөзгө тиешелүү жагын алсак) өлкөнүн масштабына ылайык болот. Интернет таасир берип, бүгүн гезиттердин тиражы (нускасы) азайды. Булар «сайт» деген формага өтүп баштады – ушуга мажбур болушту. Бирок тираждары кескин түрдө азайса дагы гезиттер чыгып жатат. Аймактык басма сөз болушу керек, ал маалыматты коомго ыкчам түрдө жеткирип туруш керек. Коом ушуга муктаж. Басма сөз маалыматтарды чагылдырууда чыныгы абалды көрсөтүп турат. Эл басма сөзгө чыккан материалдарга толук ишенет. Ушундай ишеним коомдун сезиминде калыптанып калган. Интернет аркылуу келген маалымат күмөндүү, буга ишеним аз. Аймактык басма сөздүн кызматы (маалымат жеткирүү жана аны жайылтуу кызмат) коомго керек.

Гезиттин тарыхын изилдеген биринчи эмгек 1892-жылы Германиядан чыккан, автору – Карл Бюхер. Орус тилине бул «Происхождение газеты» («Гезиттин пайда болушу») деген аталыш менен которулган. Ушул китепте гезиттин почта менен телеграфка салыштырылат да, андан кийин гезиттин айырмачылыгы аныкталат. Почтадан келген кат белгилүү бир адамдарга таандык болсо, гезит белгисиз адамдарга арналып, маалыматты жалпы элге жеткире турган каражатка айланат. «Газета – это средство к обнародованию известий», «Гезит бул – кабарларды тарата турган каражат» [1, 10-б.]. Жума сайын чыга турган биринчи гезит Страсбург шаарында 1609-жылы чыккан. Бул алдыңкы үлгү катары тез арада Европага тараган. Күн сайын чыга турган биринчи гезит да Лейпциг шаарында 1606-жылы Германиядан басылган. Бул гезит калган өлкөлөргө үлгү болду [1, 24-б.]. Гезитке бут тосуу да болгон. XVI кылымда Римдеги «папа Пий V менен папа Григорий XIII» атайын жарлык («булла» деп аталат) чыгарып, гезиттерге каршылык көрсөтүшкөн, куугунтук кылышкан. Бирок гезит ишин токтоткон эмес [1, 40-б.].

Өткөн тарыхтан мисалдар келтирилди. Айталы, В. Наполеон бийликке жаңы келгенде Францияда 73 гезит чыгып турган. Анан ушунун ичинен 4 гана гезитти калтырып, калгандарын жаптырып, сөз эркиндигин даңазалаган авторлордун көзүн тазалаган. Басмаканаларды талкалашкан. Мындан улам изилдөөчүлөр - «из всех своих врагов прессу он презирал больше всех» деген жыйынтык чыгарышкан [1, 370-б.]. Диктатор өзгөчө тартип орнотуп, гезиттин ой жүгүртүүсү императордун ой жүгүртүүсү менен үндөш болуп, өзү айткан сөздү толук берүүсүн талап кылган. Ушундай шартта ал Англия, Германия, Россиядан чыккан гезиттерди алдырып, ошолорду өзү кунт коюп окуп тургандыгы жөнүндөгү маалымат да бар [1, 385-б.]. Мындай көрүнүш (басма сөзгө тиешелүү көрүнүш) биздеги айрым жетекчилердин тушунда орун алган. Борбор Азияда орун алган мисалдар менен далилденет. Тарыхый фактыларды биз жалпы теориялык маселелер менен кошо бердик. Азыркы учурда Кыргызстандагы маалымат каражаттары эл аралык талаптарын аткарып жатканын диссертация көрсөттү. Бирок калайык калк тыюу салынган гезиттерди таап окушкан. А түгүл бийлик бутакта отургандар да бул гезиттерди окушкан. Мисалы, кыргыздын бир губернатору оппозициялык гезиттерди жашыруун жерге бекинип алып окуганын журналисттер жазып чыккан [2, 78-80-б.].

Россияда биринчи гезит «Ведомости» деп аталып, падышанын (Петр I) жарлыгы менен пайда болгон. Падыша өзү буга автор жана редактор катары катышкан [3, 50-51-б.]. Ушундан тартып орус элинин басма сөзү өнүгүүнүн жолуна түшкөн. 1913-жылы Россияда 2915 гезит – журнал болгон. «Русское слово» гезиттин кабарчылары чет өлкөлөрдө иштей башташкан.

Басма сөз (французча: *pressre* – пресса, басма, кысма) – бул пресса деген түшүнүктүн синоними; массалык мезгилдүү басылмалардын (гезит-журнал) жыйындысы. Адегенде пресса жалпы окурмандар үчүн саясий мезгилдүү басылмаларды түшүнүшкөн. Ушул түшүнүк менен 1836-жылы Парижде чыккан биринчи массалык «*La Presse*» гезиттинин атынан «Пресса» термини пайда болгон. Прессанын өнүгүшү менен ар түрдүү массалык мезгилдүү

басылмалардын топтору түзүлгөн (илимий пресса, спорттук пресса ж.б.). Ошол жылдары мезгилдүү басма сөздүн коомдогу орду жана ролу аймактык газеталардын калыптанышы жана өнүгүшүнүн өзгөчөлүктөрү массалык маалымат каражаттарына зор салымын кошкон.

Мезгилдүү (гезит, журнал, альманах, жумалык) жана мезгилсиз (китеп, брошюра, альбом, бюллетень, жылнаама, баракча) басма сөз – бул басмадан басылып чыгарылган продукциясы. Түрдүү маалымат, жаңылык, билдирүүлөр таратылып, коомдук көз караш, ой пикирлерди калыптандыруу, саясий жана билимдерди даңазалоо максатын көздөгөн таасирдүү курал болуу менен дүйнөлүк цивилизациянын өркүндөп, өнүгүшүндө чоң мааниге ээ. Басма сөз чыгармачылык-өндүрүштүк иштерди уюштуруп, анын өзгөчөлүктөрүнө, тематикалык-мазмундук багыттарына, окурмандардын катмарынын мүнөзүнө жана башка белгилерине карата бир нече түргө бөлүнөт.

Мезгилдүү басма сөздүн негизги жана алгачкы түрлөрүнүн бири гезит. Окурман менен гезиттин ортосунда билинбеген сыпайы кайтарым байланыш адамзаттын жашоо образынын жакшырышын, ой жүгүртүү деңгээлин жогорулашын камсыздайт. Ошондуктан интеллектуалдык деңгээлде ой жүгүртүүнүн адамзатта калыптанышын аналитикалык жана публицистикалык жанрлар менен маалыматты коомго берүүдө ишке ашыра алат. Адамзат үчүн информациянын маанилүүлүгү арткан сайын, бир жагынан, маалыматтык жанрларга коюлган талаптар ошончолук жогорулайт.

Эгемендүүлүктүн шарапаты менен орун алган ойлордун, ой-пикирлердин плюрализми гезитке жарыяланып жаткан кабар түрүндөгү публицистикалык тексттердин мазмунуна да таасирин тийгизип жаткандыгы айкын. Мындай шартта окурманга ар түрдүү багыттагы ар кандай позициядагы маалыматтар сунушталары бышык. Ошондуктан ар бир окурман ар кайсы гезиттерде сунушталып жаткан маалыматтарды өзүнүн интеллектуалдык деңгээлине, чама-чаркына жараша окуп, кабылдайт. Информацияны сунуштоонун ар түрдүүлүгүнө байланыштуу бүгүнкү окурман гезиттерди да тандап окуйт. Тандаган гезитинен туюндурулган маалыматтар боюнча ар бир маселенин

чын-төгүнүн иликтеп андоого, фактылады салыштырып, белгилүү бир жыйынтык, корутунду чыгарууга аракет жасайт.

Биз дагы баса белгилеп кетүүчү кыргызча тунгуч гезит «Эркин Тоо» 1924-жылы 7-ноябрда жарык көргөн. Ошол жылы кыргыз тилинде «Алиппе», «Ленин кошогу» (ыр жыйнак), «Хрестоматия» китептери, жугуштуу көз оору жөнүндө брошюра чыккан эле - үчөө Ташкенде, бири Москвада. 1962-жылы республикада 5 миң нуска менен үч гана гезит чыкса, 1975-жылы алардын бир жылдык нускасы 660 миң даанага жетип, республикалык 8, облустук 6, шаардык 10, райондук 36, көп тираждуу 18, колхоздук 22 газета 5 млн 25 миң нуска менен мындан тышкары, 13 журнал чыгарылган. Азыр болсо Юстиция министрлигинен 400дөн ашык ар кандай гезит-журналдар каттоодон өтүп, жыл сайын он миңдеген китептер жарык көрүп турат [4, 75-76-б.].

Мезгилдүү басма сөздүн теориялык негиздери тууралуу аныкталган маалыматтардын ар бирин изилдөөгө алдык. Басма сөз каражаттарында сөздүн баштапкысы түпкү мааниси катары келет. Басма сөз эркиндиги – аймактагы маалыматтарды коомго байма-бай жарыялоо менен байланыштуу. Жарандар өлкөнү башкарган мамлекеттик бийликтин бардык тепкичтеринин иштери тууралуу маалыматтарды так жана натыйжалуу түрдө алыш керек. Басма сөздүн ордун жана ролун жогорку окуяларды изилдөө аркылуу «Чүй Баяны», «Теңир Тоо», «Ат-Башы», «Манас жарчысы», «Манас ордо», «Ош жаңырыгы» жана «Ош шамы» гезиттердин жанрдык, стилдик өзгөчөлүктөрүн изилдедик. Маалыматтардын базасында басма сөздүн теориялык негиздери аныктадык.

Совет бийлиги келгенде басма сөздүн багыты бир калыпка түшүп, гезит коммунисттик партиянын идеологиялык куралына айланган. Ошол жылдарда басма сөз тармагында «үгүттөчү» жана «үгүтчү» деген сөздөр К. Юдахиндин китебинде орун алган. 1991-жылга чейин совет бийлигинин «цензурасы» медиа каражаттарды көзөмөлдөп турган [3, 64-75.]. Мындай көрүнүш Советтер Союзунун курамына кирген өлкөлөргө таандык болгон.

Кыргыздардын тунгуч гезити 1924-жылдын 7-ноябрда «Эркин-Тоо» деген аталышта чыккан. Ушундан улам улуттук басма сөздүн жаралуу убагы деп,

бүгүнкү күнгө чейин белгиленип келет. Бул гезит кыргыз эли мамлекет деген статуска жеткенде жаралган. Буга чейин орус, казак, татар тилинде чыккан басма сөз кыргыз жериндеги алгачкы маалымат каражаттары деп саналат, бирок мамлекеттик басма сөз деген түшүнүккө кирбейт, себеби мамлекеттик гезит мамлекет пайда болгондон кийин жаралат. Кыргыз жана орус тилинде басма сөздүн алгачкы маалымат булактары деп саналган - бул «Батрацкая правда», «Ленинчил жаш» деген гезиттер жана «Коммунист», «Дехканин», «Жаңы маданият жолунда» деген журналдар.

Совет доорундагы басма сөздүн тарыхый жолу илимий эмгектерде кеңири изилденди. Россиядан чыккан китептерди жана авторефераттарды тизмелеп берели. С.Гуревич. Репортаж в газете (1963); И.Магай. Структура произведения журналиста: проблемы теории печати (1975); А.Гребенина. «Обзор печати: проблемы теории жанра» (1980); С.Корконосенко. «Основы теории журналистики» (1995); В.Ворошилов. «Журналистика» (1999); М.Шостак. «Жанры газеты» (1999); В.Аграновский. «Вторая древнейшая: Беседы о журналистике» (1999); А.Тертычный. «Жанры периодической печати» (2000); Е.Прохоров. «Введение в теорию журналистики» (2003); К.Ясперс. «Власть массы» (2007); Е.Ахмадулин. «Основы теории журналистики» (2016); Т.Гордиенко. «Журналистика и редактирование» (2016). Россиядан чыккан негизги эмгектер ушул. Буга библиографиялык көрсөткүч иштин аягында [5, 15 – 76-б.].

Батышта жарыяланган эмгектер мына. Дэвид Рэндалл. «Универсальный журналист» (1996); Эрик Фихтелиус. «Десять заповедей журналистики» (1999); Карстен Бредемайер. «Черная риторика»: «Власть и магия слова» (2014); Удо Ульфкотте. «Продажные журналисты». «Любая правда за ваши деньги» (2015); Уильям Бернстайн. «Массмедиа с древнейших времен и до наших дней» (2017). Булар – басма сөзгө байланыштуу негизги эмгектер. Иштин аягында адабияттар бөлүмүндө көрсөтүлгөн [6, 36-б.].

Аталган эмгектерде басма сөз түрүндөгү каражаттардын тарыхый жолу көрсөтүлүп, бул тармакка тиешелүү иликтөөлөрдүн теориялык негиздери

аныкталган. Улуттук гезиттердин практикасы бири-биринен айырмаланып турат. Бирок теориялык жагы универсалдыкты жана үндөштүүлүктү көрсөтөт, себеби адамзатта басма сөз менен бийликтин каршылаш мамилеси бардык мамлекеттерге таандык, анткени массалык маалымат каражаттары менен «идеалдуу» мамиледе болгон бийлик өтө аз. Совет доорунда 15 республиканы бириктирип, бийлик 70-жыл бөлүп-жарбай кармап турду. Буга «социалисттик реализм» деген жобо идеология жагынан фундамент болуп берди. Үч бутактан турган жобо – «партийность, классовость, народность» (партия, тап, калк). Мындай тартип адам укуктары менен сөз эркиндигин тизгиндеген мамлекеттерде орун алат. Башкача айтканда, бул жеке адамдын же бир партиянын диктатурасы орногон өлкөдөн көрүнөт. Совет доорундагы басма сөз коммунисттик партиянын бийлигинин кол астында турган.

Кыргызстандагы басма сөз каражаттар өз алдынча бөлүнгөн түрдө буга чейин изилденген эмес. Бул тармак жалпы бир бүтүм түрдө каралган изилдөөлөргө структуралык элемент сыяктуу кирген. Совет доорундагы кыргыздардын илимпоздордун эмгектери мына. Ж.Бактыгулов «Кыргыз ССРиндеги маданий курулуш»; академик К.Каракеев - «Кыргызстандагы маданий революциянын өзгөчөлүктөрү жана негизги этаптары»; С.Данияров - «Кыргызстандагы лениндик маданий революциянын программасынын аткарылышы». Кесиптери боюнча булар журналисттер эмес, тарыхчылар болушкан жана эмгектери негизинен орус тилинде «соцреализм» методуна ылайыкталып жазылган. Булардан кийинки авторлордун эмгектери да так ушул багытты эстафета катары улантып турушкан.

Совет доорунда журналистика адистиги боюнча бир эле иш жакталган - Т. Мамбетсариев, кандидаттык диссертация [7, 15-б.]. Мазмун жагынан бул изилдөө республиканын басма сөзүнө тийгизген компартиянын таасирин аныктоого арналган. Терс пикир айтуу ал учурда мүмкүн эмес болуучу. Бийлик тарапка ал жылдарда сын пикир айтылган китептер басмаканадан чыкчу эмес. Аталган диссертация 1968-жылы Москвада жакталган.

Ал эми совет доорунан кийин журналистиканы изилдеген эмгектер көбөйө баштаган. Басма сөз тармагын жазып чыккан авторлордун тизмеси. С.Усупов, К.Мамбеталиев, Б.Орунбеков, Н.Джумагазиева, А.Асанова, М.Эшимканов, Ж.Абдыкеримова, А.Туменбаев, Ы.Омурзаков, З.Сыдыкова, Р.Приживойт, Г.Ибраева, С.Куликова [8, 65-б.]. Анан эгемен доорунда журналистика деген адистик боюнча диссертациялар жазыла башталды. Ж.Султанованын «Өткөөл мезгилдин алгачкы жылдарындагы Кыргызстан гезиттеринин жанрдык өзгөчөлүгү» (басма сөздүн материалында 1991-1992-ж.ж.) деген темада орус тилинде Душанбе шаардан кандидаттык диссертация, Ж.Акматбекованын өлкөнүн маалымат каражаттарын изилдеген кандидаттык диссертация Бишкектен жакталган. Туралиев Жаныбек «Система средств массовой информации Республики Кыргызстан: генезис, современное состояние и тенденции развития» деген кандидаттык диссертациясы Москвада жакталган. В.Сабирова жана Ж.Султанованын докторлук диссертациялары Душанбе шаарынан жакталды [9, 51-б.]. Аталган авторлордун эмгектеринен басма сөзгө тиешеси бар жерлерин изилдөөнүн нугуна жараша талдап чыктык.

«Объективдүүлүк» (объективность) журналистиканын негизги принциби. Ал аудиторияга тең салмактуу маалыматты жеткирүүдө олутуу ролду ойнойт. Менменсинген журналистиканы жараткан коммерциялык басма сөз, солчулдар менен оңчулдар, булар объективдүүлүктү четке чыгарып, анын ордуна калыстыкты айтышат. «Фокс ньюс» өзүн «калыс жана адилет» деп рекламалайт. Оңчул Эн Колтер солчулдардын «калпын» ашкерелейт. Солчул Эл Франкен өз китебин «чындык» деп мактайт [10, 16-17-б.].

Совет бийлиги бүткөндөн кийин, анын идеологиялык тиреги да кулады. Эгемен жылдарда «цензура» түбү менен жокко чыкты. Жаңы мезгил менен жаңы ыкмалар келди. Илимдин методологиясы кескин түрдө өзгөрдү. Авторлор сөз эркиндиктин шартында иштей башташты. Объективдүү көз караштарга, адилеттүү чечимдерге, калыс тыянактарга жол ачылды. «Партиялуулук» деген принцип «гумандуу» деген принципке алмашылды. Теориялык түшүнүктөр «трансформацияланып», догма болгон ыкмалар четке

кагылды. Ушул процессти эксперттер эгемен доордун алгачкы жылдарында баса белгилешкен [11, 16-24-б.].

Журналистикага изилдеген илимдин теориялык негиздери Батыштын жана Россиянын окумуштуулары аркылуу аныкталган. В.Ворошиловдун «Журналистика» деген окуу китебинде «Теории журналистики» деген атайын бөлүм бар. Журналистиканын теориясын эки багытка бөлөт – «гуманитардык» жана «демократиялык» деп. Бул биринчиси, экинчиси болсо – марксистик идея менен теориянын багыты [5, с. 304].

Биринчи багыт «Агартуу доорунда» жаралган, XVIII кылымды ичине камтыйт – бул Монтескьен, Вольтер, Руссо, Дидро деген «просветители» (агартуучулар) деп аталган инсандардын эмгектеринде чагылдырылган илимий багыт. Булар сөз менен ойдун эркиндигине үндөп, ошол кездеги бийлик менен диндин «үстөмдүгүнө» каршы чыгып, революциянын биринчи карлыгачтары катары тарыхка өз издерин калтырышкан. «Энциклопедия» деген чоң эмгекти жаратышкан. Мазмуну боюнча илимге, искусствого жана өнөрчүлүк чеберчилигине аныктамалар берген сөздүк. Китепти чыгаргандар диндин жана бийликтин өкүлдөрү аркылуу куугунтукка алынган. Мисалы, Гельвеций «Об уме» деп трактат жазган, ага каршы Папа Римский буйрук чыгарган, ошонун негизинде бул китепти өрттөп салышкан.

Авторитардык теория XVI кылымда калыптанды, анан «либертарианская теория» деген пайда болду. Бул XVII кылымды камтыйт. Авторитардык теория боюнча ошол кездеги бийликтин абсолюттук түрү даңазаланган. Басма сөз мамлекеттин колунда болгондуктан «мамлекетти жетектеген адамды толук түрдө колдоо керек» деген тартип бекем орнотулган. Ушуга байланыштуу «цензура» киргизилген – бийликти сыңдоого бөгөт коюлган.

Бул «теория» XVII кылымда (акыркы чейректе) Англия менен Америкада орун алды. «Рационализмдин философиясы» деп аталган агымдын негизинде ишке ашкан. Теориянын авторлору Мильтон, Локк, Милль. Басма сөздү булар өкмөттү көзөмөлдөй турган курал (инструмент) катары баалап, коомго «чындыкты» ачып берүүнү «негизги принцип» деп белгилешкен. «Гезитти

ачууга бийликтин патентинин кереги жок, ар бир жаран каражаты болсо, гезитти чыгара берет» деген көз карашта болушкан. Чындыкты элге жеткире турган процесс «ойдун эркин рыногунда» («свободный рынок идей») болот жана көзөмөл (контроль) сот аркылуу жүргүзүлөт, буга бийлик аралашпайт деген критерийди сунуш кылышкан. Басма сөз согуш учурунда ушак айтпай, калпты таратуу жана жаман жоруктардан алыс болуш керек дешкен.

Экинчи багытты «Журналистиканын марксисттик теориясы» деп аталды. XX кылымда совет доорунда пайда болду. Буга ылайык илимде, искусстводо, маданиятта «соцреализм» деген агым үстөмдүк кылган. Журналистиканы изилдеген эмгектерде бул теориянын принциптери кеңири колдонулган. Эгемен доорунда ошол эмгектер сынга алынып, мурун калыпка түшкөн «элдүүлүк, тап күрөштүк, партиялуулук» деген үчилтик жокко чыгарылды.

XX кылымдын учурунда Батыш тарапта «социалдык жоопкерчиликтиң теориясы» деген агым жаралды. Ушул теорияны жетекчиликке алуу менен 1948-жылы «Басма сөздүн эркиндиги боюнча комиссия» деген уюм түзүлгөн. Анда басма сөздүн багытын: кабарды таратуу, элди кызыктыруу, маалыматты сатуу, бирок конфликт дискуссияга айланып, тирешүү болбосун дешкен. Анан гезиттерде ар тараптуу пикирлерге орун берилип, жаңылыкты редакциянын көз карашынан ажыратып, окуяны толук кандуу кылып чагылдырууга шарт түзүлгөн. Прессага көзөмөл бир гана коомдун пикири аркылуу жүргүзүлөт. Ошол жылдарда журналисттердин этикалык кодекси иштелип чыккан. Бул документ 1954-жылы Хельсинки шаарында өткөн журналисттердин эл аралык федерациясынын конгрессинде кабыл алынды. Мунун аталышы мындай - «Журналисттин этикалык принциптеринин декларациясы». Бул жөнүндө китепти карагыла. Профессиональная этика журналистов: Т.1, Документы и справочные материалы. – М., 1999, с. 21].

1973-жылы илимде «тактык журналистика» деген агым пайда болгон. Бул маалыматты даярдаган учурда социологиянын жана башка гуманитардык илимдердин ыкмаларын колдонууга багыт алган теория. Буга чейин сыртынан карап, социалдык көрүнүштүн тамырына жетпей, сенсация менен чатактарга

ыктап, кырдаалды тарыхый, саясий жана дагы социалдык-экономикалык ырааттуу түрдө талдоону жүргүзбөй, чийки түрдө материалдар чыккан.

Эми теориялык түшүнүктөрдүн «түшүнүк аппараты» деп басма сөзгө тиешелүү жагына көңүл буралы. Е.Ахмадулиндин китебинде [Основы теории журналистики: учебник и практикум для академического бакалавриата. - Москва, 2016] маселе мындай аныкталган. «Басма» жана «пресса» терминдер «журналистикага» синоним катары болот. Автор муну бир гана басмаканадан чыккан гезит менен журналдарга тиешелүү пайдаланыш керек дейт.

Бул жерден тактай турган нерсе бар: «печать» деген термин бардык басып чыгарылган продукцияны камтыйт, демек, мезгилдик гезит, журнал, альманах жана мезгилдик эмес китеп, брошюра, жыйнак деп бөлүп карашыбыз керек. Ал эми «пресса» деген термин масс-медианын басма сөз каражаттарын таамай белгилейт, себеби «пресса» деп гезит менен журналды билебиз. «Гезит» менен «пресса» – бири-бирине барабар, «печать» болсо айырмаланып турат.

«Публицистика» деген термин «журналистика» дегенге байланышкан. Мисалы, Германияда бул эки сөз синоним болгон, анан Америкадан «масс-медиа» деген термин киргенден кийин, эки башка мааниде карала баштады. «Публицистика» деген сөз адабиятка да жакын турат. «Пресса» дегенди алсак, бул жерде публицистиканын конкреттүү жанрлары бар: макала, очерк, памфлет, фельетон. «Публицистика» бир жагынан алсак «журналистикадан» кенен, ал эми экинчи жагынан карасак, ал журналистиканын ичиндеги бир бөлүм болуп турат. Бул терминдерди «жанр» деген түшүнүктүн контекстинде караганыбыз оң» деп Е.Ахмадуллин жазды.

С.Корконосенко журналистика боюнча теориялык жагдайды өзүнүн китебинде географиялык масштабда караган [Корконосенко С.Г. Основы журналистики: Учебник для вузов. - Москва, 2001, с. 87-90]. Прессанын мисалында автор жайылтуу жагын карап, төрт бөлүккө бөлгөн.

1. «Трансн-улуттук медиалар» – бул эл аралык масштабда тараган, жайылтылган. Мисалы, Америкадан чыккан «Таймс» журналы чет өлкөдөн төрт жерден басылып, бир нече континенттерге жетет. Мындан сырткары буга

Москвадан чыккан «Комсомольская правда» жана «Московский комсомолец» деген гезиттерди кошсо болот. Бул дагы чет өлкөлөрдөн басылып чыгат. Тираждары көп. Мындайды «улут аралык басма сөз» деп да коюшат.

2. «Жалпы улуттук ММК» деп аталат. Бул бир өлкөнүн бардык аймактарына тараган масс-медианы түшүндүрөт. Бизде муну «мамлекеттик массалык маалымат каражаттары» деп аташат. Борбордо жайгашкан ТВ, радио, гезиттер – мамлекеттик статусу барлар жана мындай статусу жоктор. Анан бул жерге тактоо киргизүү зарыл. Бизде өкмөткө таандык үч гезити бар.

Батышта болсо мамлекеттин кол алдында медиа каражаттар жок. Аларда коомдук телеканал, радио жана жалпы улуттук гезиттер бар. Ошол масс-медианын жетекчилери президенттин же премьер-министрдин буйругу менен ишке коюлуп, иштен алынбайт. Айырма ушунда.

3 «Регионалдык ММК» деп аталгандар. Бул – региондорду камтыган медиа каражаттар. Прессаны карасак, бизде областтардан жана райондордон чыккан гезиттер «регионалдык пресса» деген түшүнүктү беришет, аймактык гезиттер деп да аталат. Баарысы синонимдер – регион, область, аймак.

4. Мындан тышкары дагы «ведомстволук басма сөз» бар. Бул – аткаруу бийлигинин бутактарна таандык. Мисалы, «Кут билим» газетасы Кыргыз Республикасынын билим жана илим министрлигине, «Бетме бет» газетасы Ички иштер министрлигине таандык. Ошондой эле университеттен чыккан «студенттик басма сөз» деген да бар. Ага мисал катары Ош мамлекеттик университетиндеги «Нур» жана «Дидактика» гезиттерин айтсак болот.

С. Корконосенко «Азыркы конкуренциялык учурда аудитория көңүлүн регионалдык масс-медияларга бура баштады. Бул көрүнүш «пресса жагына көбүрөөк, телевидениеге азыраак болуп жатат» дейт [Корконосенко С. Аталган китеп, 90-б.]. Ушул түшүнүктөр менен терминдер журналистикалык теориянын негиздерин түптөйт.

«Журналистика» деген түшүнүк эки тараптан калыптанат: Биринчиси - практика. Экинчиси - теория. Муну изилдеген авторлордун [Мисонжников Б., Тепляшина А. Журналистика. Введение в профессию: Учебное пособие. -

СПб, 2014, 10-11-б.] эмгектеринде төмөндөгүдөй берилген: «Теориялык деңгээлде журналистика илим жана билим жагынан аныкталат. Илимий дисциплина катары бул өз ичине эксперттик тыянактарды, аналитикалык иликтөөлөрдү, монографияларды, докладдарды камтыйт».

Бүгүнкү күндө медиа каражаттар экиге бөлүнүп каралып жүрөт: электрондук жана басма сөз каражаттар. Ушуну менен бирге ХХI кылымда жаңы тармак пайда болду. Электрондук менен басма сөз каражаттардын «ширелиши» десек болот, себеби гезит электрондук түрдө чыга баштады. Илимпоздор муну «техникалык мүмкүнчүлүктөрдүн өсүшүнө» байланыштуу деп түшүндүрүштү. [Гордиенко Т.В. Журналистика и редактирование: учеб. пособие. – Москва, 2016, 46-47-б.]. Журналистика деген кесиптин тармактары да көбөйдү. Е.Прохоров үч түргө бөлгөн: редакторлук, уюштургуч жана автордук. [Прохоров Е.П. Введение в теорию журналистики: учебник. - Москва, 2003, 275-277-б.]. Ушуга дагы төртүнчү деп «илимий-изилдөөчүлүк» түрдү кошсок болот, себеби бул журналистиканын структурасына кирет.

Азыркы доордун теоретиктери регионалдык журналистика боюнча өзгөчө жыйынтыкты чыгарышты. А.Грабельниковдун китебинде минтип айтылды. [Грабельников А.А. Работа журналиста в прессе: Учебное пособие. – Москва, 2001, 51-52-б.]. «Регионалдык журналистикада азыр негизги ролду коомдук-саясий багыт аткарып жатат. Экономикалык фактордун кесепетинен башка аймактагы чыккан гезиттер менен конкуренттик тирешүү жергилүктүү маанидеги оперативдик маалыматка көңүл бурууну мажбурлап жатат».

Изилдөөгө керек теориялык негиздердин таржымалы ушундай. Кыргыз журналистикасын изилдеген илимпоздор ушуга таянышат. Эмгектерин карап чыгаардан мурун биз эми эгемен доорунда болгон көрүнүштөргө токтололу. Борбор Азиядагы эгемен өлкөлөр совет бийлигине өткөндөн кийин, Америка менен Европадан жаңы түзүлгөн мамлекеттик эмес маалымат каражаттарына гранттар аркылуу жардам берилди. Мониторингдер каржыланды, конференция, семинарлар, тренингтер өткөрүлдү, илимий изилдөөлөр

жүргүзүлдү. ОБСЕ деген уюм 2002-жылы Борбор Азиянын журналистикасына арналган жыйнакты чыгарды [12, 24-б.].

Масштабы кенен иликтөө бул аймакта биринчи жолу аткарылды. Анан 2003-жылы журналисттердин эл аралык федерациясы («IFJ») Ош шаарында Фергана өрөөнүнүндөгү журналистика боюнча эл аралык конференция өткөрүп, үч республиканын өкүлдөрүн чакыртышты. Ага Кыргызстандын эки облустунун, Өзбекстандын үч жана Тажикистандын бир облустунун журналистери катышкан. Докладдар жыйнак түрүндө басылып чыккан [13, 33-б.]. Коңшу өлкөлөрдө жашаган журналисттер бири-биринин көйгөйлөрү, түйшүктөрү, жетишкендиктери жана кемчиликтери менен пикир алмашкан. Конференция ийгиликтүү өттү. 2003-жылдан бери Борбордук Азияда мындай эл аралык масштабдагы жыйын боло элек.

2013-жылы «Эл аралык медиа көмөк» уюму (IMS) Кыргызстандын журналисттер коомуна грант бөлүп, өлкөдөгү журналисттердин иштөө жана жашоо шарттарын, айлык акыларын салыштырмалуу түрдө аныктап чыккан [14, 42-б.]. Ушундай багытта Борбор Азиянын төрт өлкөсү изилденген. (Казакстан, Кыргызстан, Өзбекстан, Тажикистан).

Бул жерге Түркмөнстан кирбейт, себеби ал нейтралдык статус алып анан авторитардык бийликти орнотуп алгандыктан, эркин изилдөөгө уруксат жок, гранттарды албайт жана конференцияларга катышпайт. Ушуга байланыштуу түркмөн журналистикасы боюнча маалымат аз, бул жабык өлкө. Региондун калган төрт өлкөсүнө тиешелүү маалымат улам-улам чыгып турат. 2001-жылы Борбор Азиянын медиа каражаттарына мүнөздөмө берген жыйнак Алматы шаарынан чыккан [14, 62-б.].

Аймактык басма сөздүн тагдыры ушул күнгө чейин илимий жактагы стиль менен аныкталган эмес. Анын мааниси жаңы коом келгени менен тыгыз байланыштуу, жаңы сөздөр жана терминдер турмушубузда өз ордун таап келет. Ушунун контекстинде аймактык басма сөздү кароо керек. Биз ушунун негизинде «аймактык басма сөздүн тагдыры кандай болот» деген суроого жооп алууну туура көрдүк.

Заман алдыга кетти, телекоммуникация, санариптик технология пайда болду. Ушул кезде Кыргызстанда мурда калкты маалымат менен камсыздап, бийликтер менен калктын ортосундагы байланыштарды орнотуп келген райондук-шаардык гезиттер жок болуу алдында турса, областтык гезиттер реформаланып, оптималдаштырылып, башка форматка өтүшү каралууда. Бул канчалык керек жана канчалык маанилүү?

Эки жыл мурда аймактагы массалык маалымат каражатка реформалоо жүрө баштаган. Маданият, маалымат жана туризм министрлиги аймактардагы азыркы иштеп жаткан бюджеттик массалык маалымат каражаттарын азыркы замандын талабына ылайыкташтыруу, алардын башка структурага, форматка өткөрүү, ишинин натыйжалуулугун арттыруу максатын көздөгөн. Бул ишке ашырыла турган реформа тууралуу коомчулукка кеңири маалымат берилген эмес. Бир гана нерсе, бюджеттик мекеме-ишканаларды оптималдаштыруу жөнүндөгү Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомуна ылайык, иши натыйжасыз деп эсептелинген аймактык ММКлардын курамын, булардын материалдык-техникалык базасын иреттештирүү жана оптималдаштыруу багыты каралганы маалым. Бул максатта областтын бюджеттик ММКлар бир структурага бириктирилип, бир медиа-борборго чогулган медиа күчтөр жыйнактуу, багыттуу иш алып бармак болгон. Бирок, баары эле оңой-олтоң эмес экен. Буга аймактык журналисттердин, ММКлардын арасында макул эместери да пайда болуп, алар Жогорку Кеңештин тийиштүү профилдеги комитетине таасир этүү аркылуу өкмөттүк бул чечим профилдик комитет тарабынан жактырылбай калган. Ошентип, реформа токтоп калды.

Эми жакында министрликтин башчылары райондук-шаардык гезиттерди каржылоо токтотулары, эгер алар иштегиси келсе санариптик технология менен интернет аркылуу маалымат таратууну колго алышса анда акыркы заман талабына ылайыктуу форматта иштөөлөрүн боло берүүсүн айтып чыгышты. Ошентип, областтарда чыгып жаткан айрым район-шаардык гезиттердин жашоосу токтоп, алар тарыхта гана калышы мүмкүн болгон абал түзүлдү. Буга райондук-шаардык деңгээлдеги журналисттер тынчсызданып

жатканы да жашыруун эмес. Азыркы шартта аймактык гезиттер жергиликтүү коомчулукта маанилүү роль ойноп жатканын да айтышат. Жалал-Абад шаарындагы «Контент-медиа» коомдук фондусу уюштурган сурамжылоолор көрсөткөндөй, жергиликтүү журналисттер бул багытка макул эмес.

Жергиликтүү басма сөздүн таржымалы мурун кандай эле? Райондук шаардык гезиттер – бул коммунисттик идеологиянын туундусу. Ленин баш болгон социалисттик курулуш процессинде гезиттерди идеологиянын негизги үгүтчүсү жана уюштуруучусу катары гезиттерди көргөн. Ошондуктан бардык район-шаарларда, кала берсе колхоз-совхоздордо да гезиттер чыгып, калкка маалымат таркатылган. Учурда гезиттер идеологиялык-пропагандалык чоң таасирге ээ болушкан, алсак Сузак райондук «Пахтачы» гезити 12 миң нускага ээ болуп, аптасына үч жолу чыгып турган. Райондук бийликтери гезитке жогору баа берип, район аймагында гезиттин таасири да жогору болчу. Райондук гезитке сындалып чыккан жетекчилер сөзсүз түрдө жазага кириптер кылынып келген. Бирок, эгемендик жылдарында райондук-шаардык гезиттерди каржылоо начарлап кетти.

Жалал-Абад областында жергиликтүү басма сөздү сактап калуу үчүн ХХ кылымдын 90-жылдарынын башында областтык бийлик район-шаарлардын гезиттерин аймактык гезиттерге бириктирген. Мисалы, Сузак, Базар-Коргон, Ноокен району өзүнчө, Аксы, Ала-Бука, Чаткал району өзүнчө гезитти чыгара башташкан. Мурдагы материалдык-техникалык база бириктирилип, ортодо жоголуп да кеткен. Деген менен, бул реформа да жемишин көп бере албады, үч район үчүн чыккан гезитти райондун жетекчилери бири-биринен кызганып олтурушуп, каржылоо жана уюштуруу жагынан аксады. Эми гезит чыкпай калганына көп жылдар болду.

Азыркы кезде Жалал-Абад областында 12 район-шаар болсо, анын сегизинде райондук-шаардык гезиттер чыгып атат. Ноокен, Аксы, Ала-Бука, Чаткал, Токтогул, Тогуз-Тороо райондорунда, Таш-Көмүр жана Кара-Көл шаарларында өздөрүнүн гезиттерин чыгарып, калкка маалымат таркатуу иши жүрүүдө. Ал гезиттердин редакцияларында орто эсеп 4төн 8ге чейин

кызматкерлер иштеп турушат, алардын айлык маянасы республикалык бюджеттен каржыланат. Жалпысынан райондук-шаардык гезиттерде 45 кызматкер гезит чыгаруу, техникалык камсыздоо иштери менен алек. Калкынын саны 300 миңге жакын чоң аймак эсептелген Сузак районунда жана кошуна жайгашкан Базар-Коргон районунда гезит чыкпай калганына 20 жылдай болуп калды. Бул райондун өз бюджетти бар кезде деле гезиттер чыкпай келген. Ал эми гезитти үзгүлтүксүз чыгарып келе жаткан райондорго Чаткал, Тогуз-Торо жана Токтогул, Ноокен райондору кирет. Ал эми Таш-көмүр шаарында иш жакшы жолго коюлган, гезиттин бүт чыгымдары шаардык бюджеттен каржыланып келет. Кара-Көл шаары менен Аксы жана Ала-Бука райондорунун жергиликтүү журналисттери да жергиликтүү басма сөздү жоготушпай, учугун улап келе жатышканы эрдикке тете.

Райондук-шаардык гезиттердин нускалары 700дөн тарта 1 миңге чейин, кээде андан ашып да кетет. Андагы негизги кыйынчылык – гезитке жаздыруу ишинин кыйынчылыгы. Жергиликтүү журналисттер буга жергиликтүү бийликтер анча кызыкпай жатышын айтышса, башкалары гезитке болгон калктын кызыгуусунун төмөндүгү менен түшүндүрүшөт. Журналисттер эмгек акыны республикалык бюджеттен алышса, гезит чыгымдары жазылуунун эсебинен чыгып жатканын айтышууда. Ошол эле кезде дагы бир кыйынчылык бар, ал – заманбап тартибинде иштей алган кесипкөй журналисттер жок. Жаш журналисттер район-шаарларда төлөнүп жаткан азганакай эмгек акыга макул болушпайт. Экинчиден, ар бир жаш журналист өзүнүн аты кеңири чөйрөдө тарап турушун каалашат. Райондук-шаардык масштабдагы окурмандар менен эле чектелип калууну каалабайт.

Дагы бир кыйынчылык – жергиликтүү бийликтердин маалымат саясаты жагынан пассивдүү аракети. Себеби жергиликтүү бийликтер мамлекеттик-муниципалдык маалымат саясатын колго алып, ар кайсы ыкмалар жана жолдор аркылуу аны ишке ашырууга далалат кылышса, анда жергиликтүү журналисттер үчүн аткара турган жумуш көп болмок. Заман барган сайын өзгөрүлүп турат. Кыргыз Республикасынын Өкмөтү да коомдун жашоосун

«санарип» аркылуу өнүгүүгө жол алды. Мындай шартта райондук-шаардык гезиттер да жаңы шартка ыңгайлашып, коомго маалымат таратуу форматын жаңыртыш керек. Маданият, маалымат жана туризм министрлигинде гезиттерди интернет-сайтка өткөрүү ыңгайлуу болорун айтышууда. Бул тууралуу министрдин ошол учурдагы орун басары Нуржигит Кадырбеков да өз пикирин маалымат айдынында ачык билдирген. Азыр маалыматтын көбүн жаштар «мобилдик технология» (смартфон) менен алып жатканга өттү.

Ушул өнүктөн алып караганда, министрликтин багыты туура. Бирок, эгер бул маселеге кеңири масштабдан карап көрсөк, анда башка да пикирлер пайда болот. Мисалы, АКШ, Европа жана өнүккөн өлкөлөрдө гезиттер миндеген, миллиондогон нускалар менен чыгып жатат. Санарип технологиясы өнүккөн өлкөлөрдө гезиттерден баш тартыша элек, окурмандар дагы эле гезит окушат. Бизде ушундай иштесе болбойбу. Тилекке каршы, бизде андай эмес. Мыкты, күчтүү журналисттер райондордо иштешпейт, гезиттин сапатын, коом үчүн актуалдуулук кылса болот эле. Район-шаардык гезиттердин азыркы көйгөйү бул ошол аймактын гана көйгөйү эмес. Бул жалпы өлкөдөгү көйгөй, борбор калаадан чыгып жаткан бир катар белгилүү гезиттердин деле нускасы азайып, окурмандарды жоготуп жатышат. Албетте, гезиттер чыкпай калса, интернетте жаңы ресурстар пайда болот, журналисттер ошол жактан иштей беришет. Бирок, гезиттердин жоголуу менен тилибиз зыянга учурап калышы ыктымал. Азырынча грамматикалык, стиль жактан катасыз жазуу, катасыз контент тартуулоо жагынан гезиттерде гана алгылыктуу аракет бар, интернетте болсо тил катуу зыянга учурап жатат. Гезиттердин жоголушу менен сабатсыздык да жогорулап кетеби деген тынчсыздануу бар [15].

Мамлекеттик басма сөздүн бүгүнкү күндөгү орду ар бир маалыматты басма сөз кызматкерлери так, өз убагында жана ыкчам түрдө коомго жеткирет. Кыргыз Республикасы 1991-жылы эгемендүүлүк алгандан кийин «Кыргыз Туусу» гезити республиканын көз карандысыздыгын билдирди. Өкмөтүнүн токтому 1-ноябрь, 1993-жыл Улуттук гезитинин биринчи саны жарык көргөн

күн («Эркин Тоо», азыркы «Кыргыз Туусу») кесиптик майрамга айланды. Гезиттин статусу тарыхый негиз менен бекемделди.

Кыргыз Республикасынын мезгилдүү басма сөзүн өнүктүрүү эгемендикке ээ болуу өлкөнүн жаңы мамлекетке өтүү шарттарында өнүгүү баскычы. Ошол учурда тамырлашкан адамдарды кайра карап чыгуу башталды. СССР журналистиканын стандарттары, руханий жана маданий баалуулуктарын, ошондой эле Совет мезгилиндеги карама-каршылыктарды импорттоого туура келди. Республиканын аскердик кызматка өтүү мезгилинде демократиялык өнүгүү курсу жаңы болуп жатат. Кыргыз тилдүү басма сөз калыптанып жаткан медиа-ландшафттын рыноктук мамилелердин шарттары. Болуп өткөн өзгөрүүлөрдүн өбөлгөлөрү 1990-жылы кабыл алынган «мыйзам» жөнүндө «басма сөз жана жалпыга маалымдоо каражаттарындагы» трансформацияга таасирин тийгизди. Ушунун негизинде цензура жоюлган. ММКларды түзүү укугун коомдук уюмдар жана өлкөнүн жарандары да алды.

Өз алдынча мамлекет катары Кыргызстан тышкы саясатын өз алдынча жүргүзө баштады. Демократиялаштыруу процессине массалык маалымат каражаттардын аракети керек эле. Демократияга жана рыноктук мамилелерге өтүүдө этностун аң-сезимин жаңыртыш керек. Мындайда коомдо эки агым пайда болот - консервативдүү бөлүгү менен прогрессивдүү бөлүгү. Ушундай кырдаалда гезиттердин салымы маанилүү болот. Тарыхый жактан кыргыз калкы көчмөндөрдүн артыкчылыгын сактап калган, эзүүчү мамлекет болгон эмес, уруулук системанын өзгөчөлүктөрүн жоготкон жок. Кыргызстандын базар жолуна киришине салттуу менталитети таасир этип, экономикалык чөйрөнүн талаптарына ылайык келди [16, 30-34]. Эгемендүүлүк алгандан кийин Кыргызстандан саясий системасы өзгөрүүлөргө кабылуучулукту сактоо менен демократиянын негизги белгилерин интеграциялоого жетишти. Бул убагында экономиканын рыноктун системасын киргизүүгө чара көрүү менен ишке ашты. Кыргызстанда оппозиция менен массалык маалымат каражаттар демократия жолуна ажырагыс бөлүгү болушту.

Кыргызстан конституциялык реформаны жүргүзүү менен мүнөздөлүп, жаңы саясий системанын негиздерин түздү. Кардиналдык кайра түзүүлөр журналистиканын калыптанышына таасирин тийгизди. 1992-жылы өлкөдө «Массалык маалымат каражаттары жөнүндө» деген мыйзам кабыл алынды. Бул ММКлардын мамлекеттик органдар менен болгон мамилесин жөнгө салды [17]. Ушунун негизинде «Асаба», «Кыргыз Руху», «Республика» жана «Дело №» гезиттер пайда болду. Орус тилинде «Республика», кыргыз тилинде «Асаба» гезиттер эң популярдуу болушкан. Бири «Комсомолец Киргизии», экинчиси «Ленинчил Жаш» деген мамлекеттик гезиттердин негизинде түзүлгөн. Мелис Эшимканов «Асабаны» башкарды. Замира Сыдыкова «Республикага» башкы редактор болду. Жалпы эмгек жааматы гезиттин негиздөөчүсү катары чыккан. М. Эшимканов Башкы редактор болуп калды. 1 «Асаба» 50 миң нускага чейин жеткен [18.17-б.].

21 -кылымда жети облустук мамлекеттик гезиттер эркин жашоого коё берилди. Мамлекет мындан ары өзүнчө чарбачылык ишти жүргүзүп, өз жаныңарды өзүңөр баккыла деди. Эми алар кантип редакцияны сактап калып, ишти улантып кетсе болот деп катуу ойлонуп жаткан кездери. Мындай кырдаалда аларга бир кезде мамлекеттин карамагында болгон, бирок чарбасын өзүнчө жүргүзүүгө өткөн, бардык басылмалар кыйын кезеңди башынан кечирип жаткан учурда гезиттин чыгарылышын токтотпостон, нускасын жакшы деңгээлде кармап келе жаткан айрым райондук гезиттердин тажрыйбасы пайдалуу болушу мүмкүн. Ошондой гезиттин бири «Ноокат таңы». Гезит башында кандай кыйынчылыктарга туш болгонун, башка гезиттер жабылып жатканда «Ноокат таңы» чыгышын токтотпой, окурманды таап, келе жатканды билиш үчүн гезиттин башкы редактору Нуркамил Абдуллаевди кепке тарттык. Бул гезиттин биринчи саны 1934-жылдын 29-июлунда «Кызыл Ноокат» деген ат менен чыккан. 1959-1962-жылдар аралыгында «Кызыл Коммунист», 1962-1965-жылдары «Жеңиш туусу» аты менен жарык көрүп турган. 1965-1991-жылдары болсо «Колхозчу» 1991-жылдан тартып «Ноокат таңы» аталышында чыга баштаган. 2008-жылдан

тартып гезит өз алдынча чарбалык эсепке өткөн. Н.Абдуллаев 2014-жылы гезиттин башкы редактору болду.

«Ноокат таңы» биринчилерден өзүнчө чарба жүргүзүүгө өткөн мурдагы мамлекеттик райондук гезиттердин бири болуп эсептелет. «Эмне үчүн өзүнчө чарба жүргүзүү чечим болду жана ал кандай жүрдү» деп суроо бердик. Жообу «Эгемен алгандан кийинки өткөөл мезгилде мамлекет гезитке эмес, башка социалдык маселелерди чечүүгө чама келбей калгандагы баарыбызга маалым. Анын үстүнө рынок системасынын жаңыдан кирүүсү гезиттердин өзүн-өзү каржылоого өтүүсүнө себеп болгон. Биз гезитти, редакциянын имаратын, сактап калдык, жамат таркап кетпеди. Гезиттин жарыкка чыгышы үчүн райондук бюджеттен каржы бөлүнүп турган, бирок ал 3-4 санын чыгарууга араң жеткен. Кийин, эки баскычтуу бюджетке өткөндө, райондук администрация каржылык жактан колдоону токтоткон. Ушундай жагдай өзүн-өзү каржылоо түрткү берди. Бийликти сындаган сын макалалардын, коомдогу курч көйгөйлөрүн гезит бетинде такай чыгып, окурман көбөйдү».

«Ноокат таңы» гезитинде иштеген журналисттердин маянасы аткарган кызматына жараша 8000 сомдон 15000 миң сомго чейин. Редакциянын башкы максаты – окурмандын кызыкчылыгын таап, ишеничин актоо. Редактордун сөзүн улайын. «Азыркыда, медиа жаатында да атаандаштык күч алган учурда, аймактык гезиттер жашоосу үчүн изденип атышат». Ар бир ММКнын өзүнүн аудиториясы болот. Ошонун талабына ылайык макалаларды жарыялап туруу зарыл. Биз ушул нерсеге басым жасап жатабыз. Бизге жөнөкөй жарандар, мугалимдер, медицина кызматкерлери, айыл өкмөттөр жана башка мекемелердин кызматкерлери жазылышат. Гезиттин максаты – жаңылыктарды тез, ыкчам, оперативдүү жеткирүү болуп эсептелет. Бүгүнкүдөй интернет заманында гезит менен андай жасоо кыйын. Жаңылык окурмандын колуна жеткиче актуалдуулук жоготот. Биз болсо маалыматты учурда берип, кызык макалаларды жарыялай баштадык. Маселен, медицина кызматкери жугуштуу оорулардын алдын алуу боюнча, мугалимдер иш тажрыйбасы боюнча макалаларды беришет. Ал эми элеттеги авторлордун аңгеме, ырларын да тез-

тез орун берип турабыз. «Эл ичи өнөр кенчи» дегендей калк арасындагы таланты барлар жөнүндө жазып турабыз. Мындан тышкары 2015-2017-жылдары райондогу ар бир жетекчиге эл менен жакын болуу максатында «Түз байланыш» рубрикасын уюштурдук. Натыйжа жакшы болду. Кийинчерээк айрым себептерге байланыштуу токтоп калган, бирок быйыл улантабыз. Жалпылап айтканда, окурмандардын назарын буруу үчүн изденүү жолдо турабыз. Бизде азыр «Саламаттык», «Мектеп дүйнө», «Багбан кеңеш», «Трибунада прокуратура», «Аймактарда», «4-микрофон», «Суроо сун», «Адеп төр», «Турмуш кербени», «Күн көйгөй» деген рубрикалардын астында макалалар жарыяланат. Анан бизди эмгек маянынын аздыгы жана кадрдык маселе кыйнап келет».

Азыркы учурда мейли элет, мейли шаардыктар болсун маалымат алууда маселе жок. Бирок кандай маалымат алууда деген маселе бар. Жарандардын дээрлик көпчүлүгү криминал же кайсыл бир адамдын жеке жарандык абийирине шек келтирген сыяктуу жаңылыктарды көп кабылдашат. Ошол эле учурда жарандар үчүн укук, маданият, экономика, билим берүү жана башка тармактарда болуп жаткан жакшы жаңылыктарга анчейин көңүл бөлүшпөйт. Коомчулуктун жакшылыкка караганда, жамандыкка көбүрөөк көңүл буруусуна, албетте, журналисттердин таасири бар.

Келечекте регионалдык гезиттер «сайтты» ачууга муктаж болот. Буга себеп миндеген жарандар алыскы жана жакынкы чет өлкөлөрдө. Аларга өзүнүн райондорунда болуп жаткан жаңылыктар, көйгөйлөр, кабарлар керек. Айрым райондук гезиттердин башкы редакторлорунун ынтымагы бар. Булардын негизги максаты – тажрыйба алмашуу. Учур улам изденүү ишин талап кылат. Азыркы күндө облустук гезиттер мамлекеттен каржы албай калышты.

«Ноокат таңынын» редакторуна дагы кайрылдык. Ушул гезиттин мисалга кенен масштабда алгандын себеби бар – бардык жагын көрсөтүү аркылуу аймактардагы райондордогу басма сөздүн жалпы турпатын иликтеп берүү. Аталган гезитке суроо бердик. «Аларга редакцияны сактап калуу боюнча көптөн бери өз алдынча иш алып барган гезит катары кандай кеңештерди

берет элеңер?» Редактордун жообу мына. «Аймактык гезиттерде билимдүү, тажрыйбалуу журналисттер эмгектенишет. Алар жол таап алат деп ишенем. Өз окурмандардын талабына ылайык макала жазат деп ишенем. Биз «Кыргызстанда, «жаңылыктар чөлү» барбы?» деген рубриканы ачып, элди ар түрдүү көз караштар менен тааныштырып, жергиликтүү жаңылыктар менен окурманды камсыздоо жетиштүү эмес экенин аныктадык. Элет жеринде жашаган калктын маданият, экономика, саясий жана социалдык маселелери көп учурда көз жаздымда калып, «жемкордук» көрүнүш күч алат. Аймактык гезиттин иши токтоп калса, бул маселе дагы кыйнайт» [19].

Аймактардагы басма сөздүн көйгөйлөрүн мына ушул редактор жетиштүү түрдө чагылдырып берди. Башка редакторлорго деле бул айтылган маселелер түшүнүктү. Иш-аракети жагынан буларда айырма бар, бирок ал ошол жер-жерлердеги өзгөчөлүктөргө байланыштуу. Окшоштуктар өлкөдөгү жашоонун мазмунунан (системасынан) жаралат, айырмалары жергиликтүү жашоонун шарттарын (формасынан) чыгат. Регионалдык массалык маалымат каражаттар ушунун негизинде (окшоштук менен айырманын диалектикалык биримдикте) орду таап, коомго кызмат кылат. Ар бир аймактын басма сөзү маалыматты мезгилдин талабына ылайыктап, окурманга жеткирет. Булардын кызматынын негизги өзөгү так ушунда – кабарларды коомго жеткирүүдө.

2002-жылы эркин гезиттер президент А.Акаевди колдобой, ага болгон сын пикирлерин күчөтүшкөн. 2002-жылы Жалал-Абад областтында Аксы окуясы болду. Бийлик менен элдин ортосунда тирешүү башталганда, 2003-жылы «президенттин намысын коргоо боюнча» мыйзамга жаңы берене киргизип, башкы прокурорго сын айткандарга каршы доо арыз берүүгө укук берилди. Буга чейин президент доо арызды өз атынан берчү, эми муну прокурордун колу менен бермей болгон, бирок бул ыкманы А.Акаев пайдаланган жок, себеби 2005-жылы март айында борбор калаада нааразычылык акция башталганда, Москвага учуп кеткен. Анан ошол мыйзамдын «нормасын» (баш прокурорго берилген укукту) экинчи президент дагы колдонбой кетти, себеби ал сөздүн эркиндиги менен башка ыкмалар аркылуу күрөшкөн.

Бул «норманы» үчүнчү президент (Алмазбек Атамбаев) кеңири колдонду. Ошол кездеги баш прокурор Индира Жолдубаева журналисттерге каршы доо арыздарды сотко улам-улам берип турду. Прокуратуранын мындай аракетине журналисттер каршы чыгып, пикирлерди жарыялап турушту [Мамбеталиев К. Кыргызстан. Культ личности (2011-2020). – Б., 2020, 40-56-б.; Өмүрзаков Ы. Президенттер. – Б., 2019-ж. 161-195-б.б].

Биринчи ыңкылаптан кийин мамлекеттик телеканалды өзгөртүү боюнча бир долбоор иштелип чыккан, бирок жаңы келген бийлик буга жол бербеди. Бул маселени Ч.Абдиева жазган диссертация көрсөтүп берди [20, 25-26-бб.]. Мамлекеттик гезиттер да бийликтин көзөмөлүнөн бошотууга аракет жасады, бирок натыйжа чыккан жок, себеби бийлик тизгинди өз колунда сактап калды. Мамлекеттик пресса борбордо, областтарда, райондордо ушул күнгө чейин эски тартипте иштеп турат – формасы өзгөрдү, мазмуну ошол бойдон. Бул гезиттер бийликти оппозициядан «коргоп» турат. Өкмөттөн каржы алган гезиттер бийликтин саясатын тейлөөгө, сөз эркиндигине каршы аракеттерди жасоого мажбур болот. Мисалы, ар бир президенттин учурунда мамлекеттик гезиттер «пикеттерди тыйгыла, «митинг бир гана жерден өтсүн (Горькийдин эстелиги турган аянтчадан)» деген чакырыктарды жазышат.

Гезит редактору Замира Сыдыкованын орус тилинде чыккан китебинде практикадан алынган мисалдар кеңири жазылды [Сыдыкова З. За кулисами демократии по-кыргызски. – Бишкек, 1997, с. 55-69]. Китептин бир бөлүмүндө «Саясатта ким кетти дегени маанилүү эмес, бул жерде ким келди деген нерсе маанилүү» (17-19-б.). Китеп жазылган учурда биринчи ыңкылап ойдо жок, ага дагы сегиз жыл бар эле – президенттердин «кеткен-келген» тажрыйбасы топтоло элек болчу. Биринчи президент экинчи мөөнөткө шайлангандан кийин, анан 2005-жылдан кийин «ким келди – ким кетти» деген түшүнүктүн мааниси ачылды. 1997-жылы биринчи президенттин ордуна экинчиси келет деген үмүт жок эле, ал учурда жогорку бийликтин тегерегиндеги түйшүк күчөп турган. З.Сыдыкованын ушул китебинде «бийликти менчиктеп алуу» деген термин кыргыздардын мамлекетине тиешелүү биринчи жолу айтылды

(аталган китепте, 126-134-б.б.). Эгемендин алгачкы жылдарында кыргыздын геосаясатын жана журналистикасын изилдеген эмгектер чыга элек болчу. Эгемен доорундагы медиа каражаттарды изилдеген биринчи китеп 2002-жылы чыкты. Анын авторлору – Гүльнара Ибраева менен Светлана Куликова. Адегенде алар орус тилиндеги вариантты чыгарды [Ибраева Г., Куликова С. История развития и современное состояние СМИ в Кыргызстане: результаты исследования. - Бишкек, 2002. - 304 с.], анан кыргызча басылды [Ибраева Г., Куликова С. Кыргызстандагы массалык маалымат каражаттарынын өнүгүү тарыхы жана азыркы кездеги абалы. – Бишкек, 2002. - 236 б.]. Эмгекте өлкөдөгү кыргыз журналистиканын тарыхы 1991-жылдан 2001-жылга чейин каралган. Этаптар жазылды – бул маселе кийинки бөлүмдө каралат.

Биринчи президенттин мезгилинде журналистикага арналган чет элдик автордун бир китеби кыргыз тилине которулуп чыккан. [Рэндалл Дэвид. Универсалдуу журналист. – Жалал-Абат, 2005.-336 б.]. Кыргыз тилинде окуган студенттерге китеп чоң жардам болду. Китепти Жалал-Абад шаарында жашаган журналист Жалил Сапаров которгон. Андан кийин 2011-жылы дагы бир чет элдик автордун китеби кыргызчаланды [Кашкин В.Б. Коммуникация теориясына киришүү: Окуу куралы. – Бишкек, 2011. - 140 б.]. Ошол учурда улуттук тилде журналисттерге арналган окуу китептер (учебник для вузов) жок эле, теорияны кыргыз студенттер орус тилинде Россиядан чыккан окуу китептер аркылуу өздөштүрүп жүрүшкөн. Ушуга байланыштуу биз атаган котормо китептердин пайдасы тийди.

1.2. Аймактык басма сөздүн функциялары жана эгемен доордогу маалымат каражаттардын өнүгүү этаптары

Аймактык басма сөздүн кызматы, коомго ар түрдүү маалымат, жаңылык, билдирүүлөрдү таркатуу менен коомдогу көз-караш, ой пикирлерди калыптандыруу, саясий жана илим, билимдерди даңазалоо максатын көздөгөн таасирдүү функцияларды аткаруу менен, дүйнөдөгү жаңылыктарды, аймак-аймактарга ыкчам түрдө жеткирүүгө аракет кылуу менен замандын талабына ылайыкташып ар бир басма сөз «сайт» ачып жатат. Ошондуктан аймактык басма сөздүн функциялары талдоого алдык.

1991-жылы Кыргызстанда эгемендик доор башталды. Медиа каражаттар совет бийлигинин көзөмөлүнөн бошоду. Компартиянын цензурасы жокко чыкты, бирок эски бийликти тейлеген гезиттер борбордо, областтарда жана райондордо жаңы бийликке кызмат кылып баштады. Бир эле «Вечерний Фрунзе» гезити мамлекеттин тизгининен бошоп, эркин гезитке айланган, мурун шаардык аткаруу бийлиги менен шаардык компартиянын кол алдында болгон. Калган гезиттер жаңы бийликтин саясатын колдой башташты – ар бир областта, ар бир райондо жергиликтүү администрация гезиттери бар. Мисал кылсак, Ошто областтык масштабда мамлекеттик гезиттерден үчөө бар - кыргыз, орус, өзбек тилинде чыгат.

Бир гана борбор шаардагы Бишкектин мэриясы басма сөз каражатына ээ эмес, өзүнүн кол алдында гезити жок. Өкмөт болсо үч гезитти кармап турат: кыргыз тилиндеги «Кыргыз Туусу» менен «Эркин Тоо», орус тилинде «Слово Кыргызстана».

Аймактык басма сөздүн функциялары, аймактык басма сөздөрү, кыргыз тилинде аралаштырылган же аймактык жана эл аралык стандарттарды киргизүүгө көмөктөшүү жана контролдоо жүргүзүүгө макулдук берет. Бул сөздөр, улуттук басма иштеринде колдонулат. Аймактык басма сөздүн функциялары студенттердин өз алдынча таанып-билүү уюштуруу жана колдоо үчүн колдонулат. Аймактык басма сөздөрдүн редакторлорунун кызматы жана

ролу чоң анткени, коомго чагылдырып, архив киргизип сактоодо чоң кызмат аткарат. Аймактык басма сөздүн функциялары, медиа каражаттарга тиешелүү болгон маалыматтарды коомго ыкчам жеткирүүгө аракет кылып, тийгизген таасири мейкиндик-аймактык түзүмүнө таасир этет.

1992-жылы «Массалык маалымат каражаттары жөнүндө» деген мыйзам кабыл алынган. 1993-жылы эгемен өлкөнүн биринчи Конституциясы кабыл алынып, анын 16-беренесинде «басма сөз эркиндиги» белгиленген. 1997-жылы медиа тармагына тиешелүү «Журналисттин профессионалдык иш-аракеттери жөнүндө» жана «Маалыматка жетүүнүн кепилдиги менен эркиндиги жөнүндө» деп эки мыйзам кабыл алынган. Мыйзамдарды талдаган адистер сурамжылоо аркылуу мыйзамдагы карама-каршылыктарды белгилеп, жыйынтык чыгарышкан. Биринчи мыйзамдын 9-беренесинде «журналисттик териштирүүгө» укук бар деп турат. Анан экинчи мыйзамда болсо 7-беренедө маалымат берген адамдан уруксат алмайынча, журналисттин аудио-видео каражаттарды пайдалануу мүмкүн эмес деп турат. Ушу менен жогорку мыйзамдын мааниси жокко чыкты, себеби эркин түрдө маалымат алууга бөгөт коюлду [21, 75-б.]. Парадокс жаралды. Коомчулук бул мыйзамды бийликти сындаган авторлорго каршы жасалган аракет деп баалады. Ушундай амалды биринчи президентке сунуштаган адис (юрист) өзүнүн «табылгасын» экинчи президентке өткөрдү, ага да кызмат кылды, андан кийин ыкманы үчүнчү президентке өткөргөндөн кийин, ошол «юрист» «пара алуу» менен кармалды.

Юстиция министрлигинде массалык маалымат каражаттар тоскоолсуз каттоодон өтүштү. 2015-жылдын көрсөткүчү мындай болду - өлкөдө 986 гезит күбөлүк алган. Алардын ичинен реалдуу түрдө канчасы иштеп атканы мониторинг аркылуу аныкталды. Мониторинг 2003-жылы «Журналисттер» коому өткөрүп, «Кыргыз Республикасынын басма сөз жана электрондук түрдөгү ММКлар» деген справочник чыгарышкан. Адистер ар бир шаарга, райондорго барып, жергиликтүү медиа каражаттарды иликтеп чыгышкан. Ошондо басма сөз тармагында өлкө боюнча 127 гезит, 4 журнал, 2 бюллетень болгон (2003-жылы). Буларга катар 20 радио жана 27 телеканал эфирге чыгып

жаткандыгы белгиленген. Мындай мазмундагы мониторинг өлкөбүздө бир эле жолу өткөрүлгөн [22, 42-б.]. Андан бери көп жыл өттү.

Эми «мезгилдерге бөлүү» деген маселеге өтөлү. Мезгил боюнча бөлүү ишин ар кандай принциптерге таянып жасашат. Этаптар мезгилге, кырдаалга жана тарыхый контекстке байланыштуу бөлүнөт. Мында мезгилдин маанилүү жактарын эске алып, ушуларга ылайыктуу кылып көрсөтүш керек. Мисалы, Г.Ибраева менен С.Куликова өлкөбүздүн медиа каражаттарынын тарыхын төрт этапка бөлүшкөн. Биринчи президент Аскар Акаевдин бийлигиндеги этап (1991-2001-жылдар). Алар 10-жылды алып, минтип бөлүштүрдү.

1 – этап (1991-1992) – прессанын эркиндигин жарыялоо;

2 – этап (1993-1995) – ММКнын бийлик менен мамилеси, экөөнүн ролу менен аткарган милдеттеринин кескин түрдө өзгөрүүсү;

3 – этап (1996-1999) – бийлик менен мамилесин кескин үзүү;

4 - этап (1999-2000) – азыркы күнгө чейин медиа-холдинг түзүү жолу менен медиа-менчиктерди кайра бөлүштүрүү [23, 26-46 б.б.].

Мында «эгемен доордун алгачкы эки жылында «прессанын эркиндиги жарыяланган», андан кийинки үч жылда «бийлик менен медианын ортосунда бурулуш жаралып, медиа каражат өзүнүн ролу менен функциясын терең карап, кайра ой жүгүртүү», кийинки үч жылдын ичинде медиа каражаттар бийлик менен карым-катышын түп тамыры менен ажыратты, анан соңку жылында (XX кылымдын акыркы жылы) медиа каражаттар өздөрүнүн медиа-холдинг дегенди түзүү аркылуу менчигин кайра бөлүштүрдү.

Этаптарга бөлүштүрүүдө бул эки автор ушундай тыянак чыгарышкан. XX кылымдын акыркы он жылында гезиттер жабылган, авторлорго айып пул салынган, айрымдары камалган. Юстиция министрлиги атайын «адеп-ахлак комиссиясы» дегенди уюштуруп, уюмдун атынан расмий түрдө гезиттерди сотко берген. Натыйжада соттун чечими менен үч гезит (кыргыз тилиндеги «Пайшамба» менен «Каттама», орус тилинде «Лимон») жабылган – булардын тираждары башка гезиттерден көбүрөөк болгон.

Ошол соттун чечиминен кийин өлкөдө «Журналисттер» деген коомдук уюм түзүлүп, мунун аракеттери менен гезиттер, телеканалдар, журналисттер коргоого алынган. Так ошол жылдарда Кыргызстандын биринчи президенти А.Акаев сотко айрым авторлорго каршы доо арыздарды берген. Ал кезде президент арызды өз атынан (адвокаттын жардамы менен) жазган. Ошондо мамлекеттик гезиттер менен мамлекеттик эмес гезиттердин ортосунда тиреш орун алган. Муну эксперттер «газеталардын согушу» деп аташкан. Ушундай маанилүү окуялардан, көрүнүштөрдөн эки автор көз жаздымда калышыптыр. Ошондуктан булардын «мезгилди бөлүүсү» чийки болуп калды. 1999-жылы өлкөгө Баткен тараптан ислам экстремисттер кол салышкан, булар менен тирешүү үч айга созулуп, кыргыздын генералы менен япондун геологдору барымтага түшкөн, анан ушуну медиа каражаттар кеңири чагылдырды.

Эмгек А.Акаевдин башкаруу мөөнөтү бүтө элек кезде 2005-жылы жазылган. Ошол себептен бөлүнгөн этаптар биринчи эле президентке тиешелүү мезгилди камтыйт (А.Акаевдин бийлик жүргүзгөн учурунун 10 жылын). Биздеги иш отуз жылдык тарых үч президенттин бийлиги орун алган мезгилди камтыйт: биринчи президент (1990-2005), экинчи президент (2005-2010), анан үчүнчү президент (2010 – 2017). Мындай логика менен карасак, анда ар бир этап ар бир шайланган президентке туш келет. 30 жылдын ичинде (1990-2020) төрт президент шайланды – А.Акаев, К.Бакиев, А.Атамбаев, С.Жээнбеков. Этаптарга бөлүштүрүү боюнча атайын бир калыпка салынган эреже жок, мында «догма» жарабайт, себеби жашоонун шартына ылайык баа берилет. Ар бир өлкөнүн шарты өзүнчө, мында универсалдуу түрдөгү бир стандарттар болбойт. Мисалы, бизге коңшу өлкөлөрдө шайланган президенттердин саны экиден ашкан жок. Түркмөнстанда бийлик алардын биринчи президенти кайтыш болгондо экинчиси келди, андан кийин атасынан баласына өттү (атасы болсо көзөмөлчү болуп жанында турат).

Булардын «мезгил бөлүү» иши ушундай шартка байланып, ушул үч инсандын ысымына жараша бөлүнөт. Мисалы, жалпысынан «Каримовдун бийлигиндеги медиа каражаттардын тарыхый этабы» жана «Назарбаевдин

бийлигиндеги медиа каражаттардын тарыхый этабы» деп бөлүнөт. Анан бул өлкөлөрдө этаптар эки эле инсандардын ысымына (биринчи жана экинчи эле президенттерге) байланыштуу. Кыргызстанда болсо бийликке беш президент шайланды, ортосуна дагы убактылуу өлкө башчылыгына бир айым бир жарым жылга келген. Эгер ушундай фактыларды эске албасак, анда «бөлүүнүн» логикасы чыкпай, «этаптар» чаржайыт болуп көрүнүп калат.

Биздеги тарых башкача, биз бир адамдын «жеке менчик бийлигине» байланбай калдык. Борбор Азиядагы мамлекеттердин ичинен биз ушундай тарыхый шартка ээ болдук. Ушуга шараша «тарыхый этаптарга бөлүүнүн» негизги жолу ар бир президенттин бийлигине барабар болот, себеби ар бир президент өзүнүн бийликте турган мөөнөтү менен өзгөчө көрүнгөн доорду белгилейт. Ар биринин мүнөзү, аракети, сөзү башкача. Ар бирине таандык «өзгөчөлүк» бар. Кыргыздын биринчи президенти сөз эркиндигин «амалкөй» юристтердин «амалы» менен тушаса, экинчи президент күч колдонгон, үчүнчүсү баш прокурордун аркылуу журналисттерге жана «атаандаштарга» (оппозицияга) каршы доо арыздарды жайнаткан. Төртүнчү президент ошол баш прокурордун укугун жокко чыгарып, журналисттерге доо арыз жазбады.

Мисалы, областтык «Чүй баяны» коомдук – саясий гезиттин 1996-жыл, 6-12-июль айындагы №27(234) санын карайлы. Биринчи бетинде 1996-жылы «Жол коопсуздугун сактоо – башкы милдетибиз» (автору Т. Мусабаев), «Эгиз элдин акыны» (автору Т. Акматалиев), «Демилгени ишке ашырабыз?» (автору Т.Мүсүркулов), «Аламүдүн акимчиликтин белеги», «Маараке салтанаты» (репортаж), «Ф.Кулов Чүй областынын губернатору». «Байтик Канай уулунун же Түлөберди манаптын урпактарына кайрылуу» (автору А.Самов). Ушундай түрдөгү маалымат менен «Чүй баяны» 2009-жылга чейин үзгүлтүксүз жана өзгөрүүсүз коомду камсыздап келген.

Медиа каражаттарынын тарыхын кеңири жалпылап, кеңири масштабдагы «этаптарга» бөлүштүргөн окумуштуулар да бар. Мисалы, Айна Дүйшекеева эмгегинде эки тарыхый этапка бөлөт. Бул кеңири этаптар. Автор совет доору менен эгемен доорду караган, бирок муну «башкача» бөлүштүргөн.

Биринчи этап (1927-1991) – калыптануу жана өнүгүү;

Экинчи этап (1991-2010) – өнүгүүнүн жаңы этабы [24, 35-93-б.].

Бул жерде «түшүнбөстүк» бар, себеби «совет доору» деген чоң түшүнүк тайыз болуп калыптыр, ал доор «калыптануу жана өнүгүү» деп аталып, жалпылап берилген. «Совет доору» кичинекей эмес да, формасы менен мазмундун биримдиги 70 жылды баскан «доор», бул өзүнүн ичине бир нече этаптарды камтыган мезгил. Автордун эки сөзү «калыптануу жана өнүгүү» ал учурдун «тамчысы» эле болуп кабыл алынат. «Калыптануу» качан бүткөн жана «өнүгүү» качан башталганы белгисиз бойдон калды.

«Совет доору» азыркы «эгемен доор» менен «өнүгүү» деген сөз аркылуу негедир биригип калыптыр. Эгерде «совет доорунун этабы» жана «эгемен доордун этабы» деп жалпысынан эки этапка бөлсөк, анда логикага ордуна келет. Хронологиянын түбүндө маани болуш керек, даталарды каалагандай бири-бирине туташтырган ыкма илимдин талабына жооп бербейт.

Ж. Акматбекова жазган кандидаттык диссертация эгемендүү доордогу медиа каражаттардын тарыхын минтип бөлүштүрдү.

1. 1991-1996 – эгемен маалымат каражаттардын түзүлүшү, мамлекеттик эмес каражаттардын пайда болушу;
2. 1996-1999 – бийлик жана маалымат каражаттарынын келишпестиги;
3. 2000-2009 – маалымат каражаттар жана өлкөдөгү саясий жагдайлар;
4. 2010-2014 – Апрель революциясы жана маалымат каражаттарды жаңы түзүлүш долборлору [25, 7-9-б].

Бул «мезгилдер» өйдө айтылган бөлүү менен жана биз талдаган Г.Ибраева менен С.Куликованын версиясына жакын болуп турат, ал эми ХХІ кылымга тиешелүү жагы айтылган версияга эстафета сыяктуу көрүнүп калды, себеби «2000-2009» деп белгилеген этабында логика жок, так ушул мезгилде биринчи ыңкылап болду, президенттер алмашты, журналисттер өлтүрүлдү. Анан ушунун негизинде автор «маалымат каражаттардын өнүгүүсү өлкөнүн маанилүү факторлору менен тыгыз байланышта болгону аныкталды» деген тыянак чыгарды. Кайсы жеринен, кантип «өнүктү» деген суроого жооп жок.

«Аксы окуясы» менен «Март революциясы» көз жаздымда калды. Эгер президенттердин мөөнөттөрүнө таянса, этаптар башкача бөлүнмөк жана мааниси жоголбой эле. Мисалга алсак, 1996-1999-жылдарды автор «бийлик менен медиа каражаттардын келишпестиги» деп мүнөздөйт, бирок так ушул келишпестик төрт жыл катары менен кантип чектелет, бул бүтпөй турган процесс, бул 1991-жылдан азыркы күнгө чейин созулуп жатат, дагы созулат. Айрым учурда бул келишпестик абдан күчөйт. Бул ажонун мүнөзүнө, бийлик жөнүндөгү түшүнүгүнө, коомчулукка жасаган мамилесине байланыштуу. Бул «инсандын тарыхтагы ролу» («роль личности в истории») деп аталат.

Ч.Абдиева жазган диссертацияда массалык маалымат каражаттын тарых этаптары өлкөнү башкарган адамдардын бийлигине жараша бөлүштүрүлгөн.

1. 1991-2005 – Аскар Акаевдин бийлигиндеги мезгилдик этап;
2. 2005-2010 – Курманбек Бакиевдин бийлигиндеги мезгилдик этап;
3. 2011-2017 – Алмазбек Атамбаевдин бийлигиндеги мезгилдик этап.
4. 2017 – төртүнчү этаптын башталышы.

Этаптар ушинтип улана берет. Мындай логикада негиз бар, себеби ар бир президентке карата тарыхый кырдаал өзгөрүп турат. Президенттин мөөнөтү бүткөндө, ал мезгилдин сынынан өтөт [26, 25-26-б.]. Мезгилдин тартиби жалпы айтылган абстрактуу тарыхый шартка негизделбеген ойго байланып калбайт, себеби мындай ойдо конкреттүү маани болбойт. Булардын баары автордун кыялына жана анын жеке сезимине жараша пайда болот. Этаптар сезимге баш ийбейт - бул тарыхый фактыларга, орчундуу окуяларга жана бийликтин өзгөрүшүнө негизделет.

Эми дагы бир нерсени тактап кетели. Өлкөдө басма сөз тармагы эгемен доорунун башталышынан бери эки тараптуу болуп жатат. Бул тараптар бири – бирине карама-каршы, бир жагында мамлекеттик гезиттер (борбордук жана региондук), экинчи жагында мамлекеттик эмес гезиттер. Бир тарап бийликтин буйруктарын аткарат, экинчи тарап учурдагы бийликке сын айтат. Эки тараптын ортосуна «турган алышкан» гезиттер да пайда болот. Бийликке келерде президент ушул «тирешкен» тармакты өзгөртөм деп айтат, бирок

тактыга отургандан кийин реформалоого барбайт, себеби көз каранды медиа каражаттарды тизгинден чыгаргысы келбейт, куралсыз калам деп чочулайт. Пропаганда менен агитациянын куралы президентке керек.

Медиа каражаттарына мындай мамиле – «совет доорунан» бери калган «мурас». Мамлекеттик маалымат каражат – бул жалаң эле «идеология» эмес, бул жерде «тактика менен стратегия» да бар. Айрым учурларда «эрежеден тышкары» деген көрүнүш пайда болуп калат, бирок бул кадам оң жагынан туура болуп, ал эми сол жагынан «аксап» турса, өлкөгө пайда бербейт, себеби «сол жак» президентти сол тарапка сүйрөп кетет. Батыштын маалымат каражаттары башынан эле менчикке өтүп калган. Буларда «мамлекеттик гезит, мамлекеттик радио менен телеканал» деген түшүнүк жок экенин дагы бир ирет белгилеп кетели. Кыргызстанда мындай көрүнүш системалык түрдө бардык жерде орун алган – борбордо, облустарда, райондордо.

Мамлекеттик басма сөз бүгүн сакталып келе жатат. Медиа каражаттарын «бошотобуз» деген демилгелер бийлик тарабынан жокко чыгарылды. Бир белгилеп койчу нерсе бар – бул компромисс катары гезиттерге эркиндик берүүнүн бир вариантынын долбоору иштелип чыккан (экинчи президенттин тушунда). Бир эле гезитти борбордон (Бишкектен) мамлекеттин карамагына өткөрүп, аймактардагы гезиттердин баарысын ушуга филиал катары макамын берүү боюнча (корреспонденттик пункт деп) сунуш жазылган. «Ушул чечим аткарылганда, бул багытта кескин жылыш болмок» деп эксперттер айтты, бирок бийлик мындай кадамды (өзү баштаган кадамды) аягына чейин чыгарып койбоду. Ошондо реформаны реалдуу түрдө жүзөгө ашыруу үчүн дүйнөнүн тажрыйбасына таянып, референдум аркылуу маселени чечсе болмок, бирок президенттердин мындай жолго барбады – же кудрети жетпедиби, же көңүл жетпей калдыбы. «Көңүл» тарап жеңип кетти окшойт, иши кылып ошондо реформага өлкө жетпей калды. Себеби белгилүү - жергиликтүү медиа жамаат мындай реформага жолду бербей коюп, «саботаж» кылган ыкмага өтүп, демилгелердин баарын өчүрдү. «Саботажды» болсо президент К.Бакиевдин кичи мекени болгон Жалал-Абад баштаган.

Аймактык басма сөздүн кызматы, коомго ар түрдүү маалымат, жаңылык, билдирүүлөрдү таркатуу менен коомдук көзкараш, ой пикир калыптандыруу, саясий жана илим, билимдерди даңазалоо максатын көздөгөн таасирдүү функцияларды аткаруу менен дүйнөдөгү жаңылыктарды, аймак-аймактарга ыкчам жеткирүүгө аракет кылуу менен замандын талабына ылайыкташып ар бир басма сөз өз сайт ачууга багыт алышты. Айрымы (аймактарга тиешелүү басма сөз) мындай сайт дегенге ээ болушту. Карапайым эл болсо гезитке көнүп калган, жергиликтүү калк басма сөзгө муктаж.

Биринчи бөлүмгө тыянак

Аймактык басма сөз маалымат чагылдырууда чыныгы абалды жана эмоцияларды көрсөтүүгө умтулат. Бул расмий жана расмий эмес гезиттердин арасындагы антагонизмди жаратат. Бирок бул процесс диалектика формасында өтөт – бул бири – бирине сиңип кетпей жана бири – биринен ажырабай турган диалектика. Аймактык басма сөздүн негизги кызматы - бул маалыматты коомго толук жеткирүү жана аны жайылтуу. Ушул процессти изилдеп чыктык.

«Кыргызстанда гезиттер Октябрь революциясынан (1917-жылдан) кийин пайда болду, биринчи гезит «Эркин Тоо» деп аталып, 1924-жылы жарык көргөн» – бул совет доорунда «штамп» катары жазылып, эгемен дооруна чейин жеткен. Кыргыз калкы совет доорундан мурун Россия империясынын курамындагы «Туркестанский край» деп аталган аймакта жашаган. Анын борбору Ташкент шаарында жайгашкан. Ошол жерден жана Верный деген шаардан (азыр Алматы) «Туркестанские ведомости» жана «Семиреченские ведомости» деген орусти тилинде гезиттер чыгып турган. 1913-жылы Каракол шаарынан «Пржевальский сельский хозяин» деген журнал чыгарылган (айыл чарбага арналган). Чүй аймагында 1916-жылы «Телеграфный вестник» гезит чыкты.

1918-жылы Пишпек шаарында (азыр Бишкек) «Пишпеский листок» деп аталган гезит, андан бир жыл кийин ошол жерден дагы «Красное знамя труда» деген гезит чыкты. Бул совет доорунун орус тилиндеги алгачкы гезиттери болду. 1920-жылы «Көмөк», 1923-жылы «Жаңы өрүштө», «Ак жол», «Жаш кайрат», «Сана» деген араб тамга менен кыргыз-казак тилинде гезит менен журналдар чыкты. Андан кийин 1924-жылы Кара Кыргыз обкому уюштурган кыргыз тилинде «Эркин-Тоо» деген гезиттин биринчи саны жарык көрдү (кийинки аталышы «Кызыл Кыргызстан», анан «Советтик Кыргызстан», азыр болсо «Кыргыз Туусу» менен «Эркин-Тоо» деген эки расмий гезит мунун мураскери). 1925-жылдан кыргыздардын борбор шаарынан орус тилинде «Батрацкая правда» деген гезит чыкты (кийинки аталышы Крестьянский путь», анан «Советская Киргизия, азыр болсо «Слово Кыргызстана»). Ушул маалымат 2015-жылы Улуттук Энциклопедияда жазылган (Кыргызстан. Энциклопедия. 8-чи том. – Бишкек, 2015, 433-437 барактарда). Андан кийин 30-жылдарда Жалал-Абадда, Ошто, Ыссык-Көлдө, Таласта, Нарында, Баткенде, Чүйдө аймактык гезиттер чыга баштады [26, до277-б.].

Кыргызстанда жети дубан бар, ар бир дубан ээлеген аймагына жана жергиликтүү аймактык өзгөчөлүгүнө жараша аталат. Ар бир облусту, ар бир район ошол өрөөндө болуп жаткан түрдүү жаңылыктарды, кабарларды коомго жеткирип, өрөөндөн чыккан жаш жеткинчектердин, коомдук ишмерлердин ийгиликтерин жеткирүүдө мезгилдүү басылманын орду чоң. Ушул себептен ар бир райондун өзүнө таандык гезити бар. Гезиттердин аталышы ошол райондун аталышы менен шайкеш. Мыйзам ченемдүү көрүнүш.

Журналистика коомдогу болуп жаткан ар кандай окуяларга түздөн-түз катышуу менен коомдук пикир жаратат. Ошону менен бирге журналист башка атуулдардын көз карашынан келип чыккан билдирүүлөрдү жыйынтыктап, өзүнүн жеке көз карашын билдирет. Гезиттин беттеринде ар кандай темадагы макалаларды, интервьюларды, баяндамаларды жарыялап, анын жыйынтыгын чыгарат. Журналистика боюнча жазылган эмгектерде аймактык гезиттер өз алдынча иликтөөгө алынган эмес, ошондон улам маанилүү фактылар көз

жаздымда калган. Мисалы, Пржевальск шаарында (Ыссык-Көл уездинин борбору) 1918-жылы «Голос пролетариата», 1920-жылы «Призыв к труду», 1922-жылы «Красная правда» деген регионалдык гезиттер жаралган (орус тилинде). Ал жерде кыргыз тилинде биринчи гезит 1930-жылы «Жаңы айыл» деген аталышы менен чыккан [26, 276-277 б]. Илимий эмгектерде ушундай регионалдык багыттагы фактылар изилденген эмес. Теория жагына аныктоо болгон эмес, иликтөөлөр республикалык масштабда кана жүргүзүлдү. Биз белгилеген «штамптан» («кыргыз улутунун басма сөзү 1924-жылы башталган» дегенден) изилдөөчүлөр толук бошой элек. 1924-жылы кыргыздардын мамлекети түзүлдү (буга чейин «мамлекет» деген статус жок эле), анан ушул жылы мамлекеттин биринчи гезити («Эркин Тоо») жаралды. Буга чейин Ташкент, Алматы, Уфа, Казан шаарларда чыккан гезит менен журналга кыргыздын жаш авторлору чыгармаларын жарыялашкан. Ушундай жобо менен басма сөздү илимий жактан изилдеш керек эле. Ушуга байланыштуу тактоолорду жана толуктоолорду киргизүү бул мезгилдин талабы.

Аймактык басма сөз жөнүндө илимий түшүнүктөр жетиштүү түрдө жазыла элек. Басма сөздүн ушул (аймактардагы) тарабы системалуу каралып, анализге алынбаган үчүн изилдөөнү жүргүздүк – бул илимий иштин актуалдуулугу.

II БАП. АЙМАКТЫК БАСМА СӨЗДҮ ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯСЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

2.1. Аймактык гезиттердин негизги түрлөрү (типтери)

Бул аймактык гезиттердин негизги типтерин, жалпы маданиятын, мазмун менен темаларын, жанр жана стиль жагынан өзгөчөлүктөрүн аныктаган бөлүм. Факт менен көрүнүштү, ыкмаларды изилдөө ишинде өзүнүн методологиясы бар. Бул гуманитардык багыт менен бириккен илимдин негиздерине таянат, анан өзүнүн өзгөчө методдорун колдонот. Принциптер, көз караштар изилдөөнүн объектисине ылайык өз алдынча калыптанган системага кирет. Журналистиканын илимий социалдык-тарыхый билиминин жалпы мыйзамдарына багынат, себеби журналисттин чыгармасы социалдык практиканын курамында ишке ашат. Коомго компетенттүү түрдө баа берүү үчүн, журналист коомдогу өнүгүү процесстин жалпы мыйзамдарын толук жана терең түрдө түшүнүш керек.

Аймактык басма сөздү изилдөөнүн методологиясына бул сөздөрдүн аныктамасын көрсөтүп, маалыматты туура жана толук берүүнүн ыкмалары кирет. Бул окурманды кызыктыруу жана түшүндүрүү үчүн жасалган аракет. Маалыматты белгиленген аудиториянын түшүнүгүнө ылайыктуу кылып бериш керек. Адистерди туура тандап, жаңылыктарды жаңыртып, жарнама кызматтарды өзгөртүп турса, иш туура жолго түшөт. Аймактык гезиттердин негизги типтери коомдогу маалыматтарды берүү менен айырмаланат.

Журналистикага кирген фактыларды, көрүнүштөрдү, ыкмаларды изилдөө процессинде өзүнүн методологиясы бар. Бул гуманитардык тармактарды бириктирген илимдин негиздерине таянат, анын өзүнүн өзгөчө методдорун колдонот. Принциптер, көз караштар изилдөөнүн объектисине ылайык өз алдынча калыптанган системага кирет. Журналистиканын илимий социалдык-тарыхый билиминин жалпы мыйзамдарына багынат, себеби журналисттин чыгармачылыгы социалдык практиканын курамында ишке ашат. Коомго баа берүү үчүн, журналист өнүгүүнүн мыйзамдарын түшүнүш керек.

Ушуга байланыштуу фундаменталдык билим негизги база катары кабыл алынат. Изилдөөнүн негизги багыты илимий ишти туура жолго салып, керектүү методдорду колдонуу аракеттерин талап кылат. Мындай жолдо башка үзөнгүлөш болгон илимдердин (философия, эстетика, социология, тарых, геополитика, адабияттын теориясы) ыкмалары колдонулат, бирок көчүрмө катары эмес, адаптация болгон түрдө колдонулат. Журналистика илими өзүнө ылайык методологияны түзгөн, бул жагынан белгилүү эмгектер жазылган [27, 98-105-бб.].

Журналистика өзү саясаттын курамына өзгөчө бир элемент катары киргендиктен, коомго учурдагы саясаттын сапатын аныктап, ишти маалымат булагы катары алып барат. Анан ушуга байланыштуу журналистика илимий изилдөөгө атайын объект катары кирип, тарыхчылар менен саясатчылар, социологдорду жана медиа тармагын иликтеген илимпоздорду кызыктырат. Теорияда «саясий журналистика» деген термин калыптанган – бул багытта атайын эмгектер жазылды [28, 263-294-бб.]. Мисалы, С.Корконосенко деген автордун «Политическая журналистика» деген окуу китеби (Москвадан 2015-жылы чыккан). Ар бир изилдөөнүн темасына жараша чеги болот – мезгилге, доорго, көп өлкөлөргө, бир өлкөгө, өлкөнүн ичиндеги регионго чектелет. Эл аралык, улут аралык масштабда изилдөөлөр орун алат, «пространственно-территориальный критерий» (мейкиндик-аймактык) деп аташат. Биз аткарган изилдөөдө регионалдык масштабды (Кыргызстандын Чүй, Ысык-Көл, Нарын, Талас, Ош, Жалал-Абад, Баткен облустардын гезиттерди) камтыды. Ушуга байланыштуу, ушуга ылайыкталган методдорду колдондук.

«Методология» терминин маанисин тактап алалы. «Методология» бул грек тилиндеги «методос» – изилдөө, ишмердүүлүк; «логос» – окуу, теория деген сөздөрдүн курамынан турат. Демек, «методология» изилдөө жөнүндө, ишмердүүлүк тууралуу окуу, теория деген маанини туюндурат. Методология – узакка созулган татаал процесс, методологиясыз илимий иш жүргүзүү мүмкүн эмес. Азыркы мезгилде окумуштуулар илимдер системасындагы методологиянын үч багытын аныкташты:

1. Теориялык жана практикалык ишмердүүлүк ишин уюштуруунун, аны жүргүзүүнүн принциптери менен ыктарынын системасы;
2. Таанып-билүү ишмердүүлүгүнүн илимий методу жөнүндөгү окуу;
3. Илимде колдонулуучу бардык методдордун жыйындысы.

Ушул багыттарга таянып, жалпы илимий методологиянын колдонулушуна жараша төмөнкү функцияларын белгилешкен:

- а) гносеологиялык ;
- б) прогноз түзүү;
- в) кайра түзүү;
- г) уюштуруу.

Жогоруда көрүнгөндөй, методология (кең мааниде алганда) билимди издөөнүн системалуу, логика жактан ырааттуу методдорун аныктоо болот. Теория жана практикалык иш-аракеттерди уюштуруунун, куруунун ыктары менен принциптеринин системасы түзү, ошондой эле ушул система жөнүндө окуу. Адам иш-аракетинин бардык түрлөрүн уюштуруу менен жөнгө салууну ишке ашырат. Бул түшүнүк иш-аракеттердин ар башка түрлөрү менен деңгээлдин мамилеси боюнча ар түрдүү өңүттө колдонулат.

Жалпысынан, методология адам өз иш-аракетин жетекчиликке алуучу принциптерди аныктайт. Анын кызматы эки жактуу: ал иш-аракеттин ички уюштурулган өз көз караш аркылуу сүрөттөйт жана баа берет, ошондой эле мына ошолордун чегинде өз иш-аракетин уюштуруп, жетекчиликке алуучу нормаларды, эреже сунуштарды иштеп чыгат. Башкача айтканда, методология – бул илимдеги маселелерди чечүүгө арналган жана камсыздаган методдордун негизги системалуу түрдөгү эреженин тартиби.

Журналистикага тиешелүү М.Кимдин китебинде буга мындай аныктама берилген. «Методология – это применение и системы логических приемов, и специальных методов исследования явлений журналистики» [Ким. М.Н. Основы творческой деятельности журналиста: Учебник для вузов. – СПб, 2011, 98.б.]. Кыргызчаласак: «методология – бул логикалык ыкмалардын

системасын жана атайын аныкталган методдорун журналистика тармагын изилдөөдөгү жалпы пайдаланган аракеттери».

Илимпоздор методологияны төрт бөлүккө бөлүшөт. Биринчиси – бул билүүнүн жалпы методологиясы. Экинчиси – илимий билүүнүн методдору. Үчүнчүсү – бул илимий жана чыгармачыл аракеттердин методологиялык негиздери. Төртүнчүсү болсо – методологиялык принциптердин баяндамасы. Методология – бул ыкмалардын формасы менен мазмунун билүү системасы.

Методологиянын негизги милдетин окумуштуу Ф. Муминов минтип белгилеген - «ыкмалардын жардамы менен изилдөөнүн процессин туура жүргүзүү» [Муминов Ф. Метод журналистики и методы деятельности журналистов: Монография. – Ташкент, 1998, 41-б.]. Дагы бир окумуштуу буга төмөндөгүдөй аныктама берген. «Ушул иштеги негизги максат – чындыкты таап, иликтеп окурманга таамай түрдө жеткирүү» [Мельник Г.С., Ким М.Н. Методы журналистики. – СПб, 2008, 5-8-б.].

Журналистика илимдин методологиясы ар дайым кыймылда, илимдин башка тармактары менен диалектикалык байланышта, бирок эске алынуучу бир маселе көчүрүлүп алынбайт, «адаптация» деген нерсе орун алат. Илимдер менен «интеграция» (ымалашуу) кылып, журналистиканын илими өзүнүн методологиясын аныктайт. Бул процесс ар бир доордо уланат. Хронология жагын алсак, журналистикага методдордун системасын түзүү иши алгач XX кылымдын 70-80-жылдарында башталган. Буга чейин журналистика теорияда негизги методу боюнча бир калыпка түшкөн пикир жок эле.

Ушул маселени В. Горохов «публицистикалык метод» деген түшүнүккө байланыштуу кылып, деталдарды тактап чыккан. «В журналистике истина – не завершающий этап творческого процесса, а необходимое условие эффективного воздействия на аудиторию, важнейший и принципиальный момент в отношениях между журналистикой и сознанием масс» [Горохов В.М. Слагаемые мастерства (особенности журналистского творчества). – М., 1982, 54-б.]. «Журналистиканын чындыгы – бул чыгармачылык процесстин акыркы этабы эмес, бул аудиторияга эффективдүү таасир этиш үчүн керектүү шарт

жана бул журналистика менен коомдук сезимдин ортосундагы маанилүү жана принципиалдуу учур».

Биздин изилдөө ишибиздин **объектиси** Кыргызстандын аймактарындагы басылмалардын өнүгүүсү, мамлекеттик жана мамлекеттик эмес гезиттердин коомго маалымат берүү айырмачылыктары. Аймактык басма сөздү изилдөөнүн методологиясы – маалыматты туура жана толук берүү баскыч сөздөрдүн аныктамаларын көрсөтүү, маалыматты туура жана толук берүү, окурмандарды кызыктыруу жана түшүндүрүү. Маалыматтын белгиленген аудитория түшүнүктөрүнө ылайыктуу, көйгөйлүү маалыматтарды чечүү. Адистерди туура тандоо, жаңылыктарды жаңылоо жана жарнама кызматтарды өзгөртүү, туура түзүү. Жаңылыктарды бат жеткирүү, жаңы изилдөөлөрдүн жаңычылдыгын ачып берүү. Ал эми **предметин** диссертациянын тандалып алынган темасына, анын максаты менен милдеттерине байланыштуу эгемен доорду маалымат каражаттарынын өнүгүүсүнүн тарыхый этаптарынын ишмердүүлүгүнө, түзүлүшүнө жана өнүгүшүнө таасир эткен социалдык, саясий процесстерди чагылдырган материалдар түзөт.

Бирок автор журналист менен аудиториянын ортосундагы процессти негедир «чындык» деген түшүнүккө карама-каршы коёт. Автордун пикири боюнча, акыркы чек катары журналисттин чыгармачылыгында «чындыкты издөө» эмес, «маалыматка муктаждык» басымдуулук кылып жатат.

Мындай көз караштан алганда, «чындыктын» кереги жок болуп, бир гана «маалымат» керек болот. Автор позициясын минтип жыйынтыктаган - «процесс поиска истины больше связан не с творческой, а с познавательной деятельностью человека» [Горохов В.М. Аталган китеп, 54-72-б.]. Кыргызча бул мындай – «чындыкты издөө процесси чыгармачылык эмес, ал адамдын билим алуу кыймылы менен байланыштуу».

Ооба, журналистикага «аудитория» өтө маанилүү, бирок «чындыкты» четке калтыруу болбойт, себеби маалымат бурмаланып кетет да, анан бул жерде «маалымат» фактыларды «тебелеп» кетиши да мүмкүн болуп калат.

Изилдөө жүргүзгөндө так ушул жагын эске алып, «жашоонун чындыгын» аттап кетүүгө жол берилбейт.

Эми методдордун түрлөрүнө карап чыгалы. Жалпы илимде «анализ, синтез, анкета жүргүзүү, интервью алуу, салыштыруу, жалпылоо, индукция, дедукция, эксперимент, аналогия, диалектика», компаративистика жана да башка илимдер аталып жана колдонулуп келет. Журналистика илимине карата алып, кыргыз тилинде берсек, мындай болот – «маек, байкоо, талдоо, иликтөө, сурамжылоо, тергөө, ылдамдык, ыкчамдык, түз берүү жана башкалар» болуп ирети менен колдонулат. Журналистиканын ар бир бөлүктөрүнө жараша изилдөө жүргүзүлөт, ушуга байланыштуу ар бир жыйынтыктоо каражаттын түрүнө (пресса, ТВ, радио) ылайык келген методология пайдаланылат.

Дагы бир эске ала турган жагдай, журналистиканын методологиясын изилдеген илимпоздор, журналистика тармактын чыгармачылык жагына байланыштуу беш багытты белгилешет: В.Гороховдун экинчи китебинде ошол методдорунун багыттары минтип берилди [Горохов В. Основы журналистского мастерства. – Москва, 1988, 42-б.].

Филологиялык багыт (диалектикалык методология):

1. Жалпы методдору (масс-медиянын социалдык функциясына жараша);
2. Атайын методдору (социологиялык сурамжылоо, психологиялык байкоо, экономикалык анализ жана башкалар);
3. Дисциплина аралык методдору (илимий методдорду көркөм чагылдыруунун ыкмалары менен синтез кылуу);
4. Чыгармачылык ыкма (көйгөй чыгармада орун алган ой-толгоо жана аудиториянын спецификасына байланыштуу).

Журналисттин ишиндеги методдорду карайлы. Эң алгачкы маалыматты чогултуу методу. Мунун эки түрү бар. 1. Эмпирикалык (тажрыйба аркылуу кырдаалды иликтөө) ыкма: байкоо, интервью, маектешүү жана эксперимент аркылуу. 2. Эмпирико-теориялык ыкма – документтер менен иштөө, анкета түзүү, сурамжылоо, интернет булактарды колдонуу. Буга кошумча дагы «фиксация» кылуу, маалыматты чогултуп, аны иликтөө методу бар.

Азыркы учурда журналистикада компьютердик система менен иштөө бул коммуникация жагын өнүктүрүү – сервис, программалар жыл сайын көбөйөт. «Мындан улам мультимедиялык методдору» деген жаңы түшүнүк пайда болду. Эксперттер мунун 5 функциясын аныкташты:

- 1) маалыматты эффективдүү чогултуу (материалды даярдоо үчүн);
- 2) уюштуруу функциясы (медиялык өндүрүштүн чыгымын азайтуу);
- 3) медиапродукцияны сыпаттоо (мультимедиялык шайман менен);
- 4) медиапродукцияны жеткирүү (ар кандай ыкмалар менен);
- 5) автор менен редакторду сапаттуу байланыш менен камсыздоо.

[Коломеец К. Практикум: создание своего СМИ в Интернете // Журналистика и конвергенция: почему традиционные СМИ превращаются в мультимедийные / под ред. А.Качкаевой. – М., 2010, 56-б.].

Бул аталган ыкмалардын таржымалы журналистиканын методологиясын иликтеген эмгектерде так көрсөтүлгөн [Основы журналистской деятельности: учебник для академического бакалавриата / под ред. С.Корконосенко. – Москва, 2015, 91-120-б.]. Төмөнкүлөрдү кошумчаласак болот. Мисал кылсак, соцтармак жактын маалыматы азыр синтез аркылуу түзүлгөн тартипте берилип жатат. Журналисттердин макаласына окурмандар пикирин жазышат (муну интернет-комментарий дешет). Дагы «блогосфера» деген көрүнүш пайда болду – мында интернет аркылуу эки нерсе бир эле жерден чогулуп жатат (маалымат жана аудитория). Теориялык методдордун курамына дагы эки ыкманы кошууга болот: бири формалдуу түрдөгү логикалык метод жана мазмундук түрдөгү логикалык метод. [Тертычный А.А. Жанры периодической печати: Учебное пособие. – Москва, 2000, 40-42-б.].

Журналистикада дагы «чыгармачылык метод» деген түшүнүк бар, муну журналист адабиятчыдан башка көз карашта колдонуш керек, себеби бул ыкма аркылуу ал көркөм элести жаратып бербейт, ал публицистикалык элестерди жаратат. Ушул аркылуу «публицистика» деп аталган жанр журналистика менен көркөм адабияттын ортосуна өзүнчө бир «көпүрө» болуп берет. Изилдөөдө ушундай учурларды эске алыш керек.

Париж шаарында «Всемирная газетная ассоциация» деген эл аралык уюм бар. Уюмдун изилдөө бөлүмүн Татьяна Репкова башкарат. 2002-жылы анын көлөмдүү эмгеги англис тилинен орус тилине которулган. Фундаменталдуу эмгек [Репкова Т. Новое время: Как создать профессиональную газету в демократическом обществе. – Киев, 2002. 468-б.]. 2012-жылы китеп кыргызча чыкты – [Репкова Т. Жаңы мезгил: Демократиялык коомдо профессионал гезит кандайча түзүлүшү керек. –Б., 2012. – 372 б.]. Бул илимий изилдөө прессанын теориясына арналган. Автор концепциясынын 7 түрүн аныктады:

1. Советтик коммунисттик концепция (мында бийлик маалыматты контролдойт жана айрым учурларда өзү да маалымат таратат);
2. Авторитардык концепция (пресса күчтүү бийликтин алдында калат, цензура киргизилет, журналисттер кысымга алынат);
3. Либертариандык концепция (мында коом маалыматты эркин түрдө рыноктун алкагында алат, бийликтен кысым болбойт);
4. Социалдык жоопкерчиликтин концепциясы (пресса коом алдында жоопкерчиликтүү милдетти аткарат);
5. Революциялык концепция (буга мисал советтик «Правда» гезити, дагы мисал – тоталитардык режимде жашыруун түрдө иштеген гезиттер);
6. Өнүктүрүү концепция (пресса улуттук сезимди калыптандырып, экономикалык өнүгүүнү колдогон курал катары иштейт);
7. Демократиялык-социалисттик концепция (плюрализм сактаган, бирок бийлик кийлигишүүсүнө баш ийген гезиттер).

Т.Репкова жалпысынан мүнөздөмөнү туура берген, бирок күмөндүү жерлери да бар. Мисалы, акыркы концепция «электрондук массалык маалымат каражаттарында колдонулат жана мамлекеттин менчиги болуп турат» дейт [Репкова Т. Аталган китеп, 2-3 б.]. Тактай турган жери – бизде бул концепция басма сөзгө абдан эле байланыштуу, себеби мамлекеттин кол астында турган гезиттер мамлекеттик электрондук каражаттардан (телеканал менен радио) сан жагынан алда канча көбүрөөк. Дагы бир белгилей турган нерсе. «Советтик коммунисттик концепция» дегенди автор Москвадан чыккан

бир эмгектен алган [Курилов И., Шинкаренко В. Планирование информации в прессе. – М., 2076, 98-б.].

Кыргыз илимпоз Бакыт Орунбеков өзүнүн китебинде Репкованын ушул концепциясын келтирип, «Революциялык концепция» дегенди четке кагып салган [Орунбеков Б. Журналистика негиздери: Жогорку жайларга окуу китеп. – Бишкек, 2015, 30-31 б.]. Бул жердеги логика түшүнүксүз, себеби так ушул концепция ХХ кылымды бүтүндөй ээлеген. Эмнеси жакпай калды – «Правда» гезиттин тарыхы жакпай калдыбы, же тоталитардык режимде иштеген басма сөз жакпай койдубу (мындай гезиттер азыр деле чыгып жатат).

Диссертацияда тарыхый-салыштырмалуу методду колдондук – бул факты менен көрүнүштүн универсалдуулук жана өзгөчөлүк жагын салыштырып, айырмаларын көрсөтөт. Бөлүктөрдүн бири-бирине тийгизген таасирлерин аныктоо үчүн «сопоставительно-типологический метод» дегенди колдонуш керек (муну «компаративистский метод» деп да аташат).

Региондордогу журналистиканын өнүгүү жолунда окшоштуктар менен ар бир аймакка таандык болгон өзгөчөлүктөр бар. Аймактык газеталардын негизги типтери да мына ушунда. Жалпысынан карасак, системалык түрдөгү келишпестиктер да орун алат, мисалы, мамлекеттик медиа каражаттары менен мамлекеттик эмес каражаттардын ортосундагы позициондук тирешүүлөр болот, себеби диалектикалык биримдиктен эки тараптын максаттары бир калыпка түшпөйт – бир жагынан бийликтин камчысын колдогон тарап, экинчи жагынан граждандык коомдун кызыкчылыгын колдогон тарап. Эки тарап илгерки мезгилден бери алмак-салмак тирешип келе жатат. Ушуга байланыштуу журналистиканын түрлөрү жаралган – булар монархиялык, социалисттик, коммунисттик, улутчулдук багытта аныкталган. Бул В.Ворошиловдун китебинде жазылды [29, 32-43-бб.].

Илимий изилдөөдө системалык тартипти бериш үчүн биринчи баптын биринчи бөлүмүндө атайын аймактык басма сөздүн функциялары жөнүндө жана массалык маалымат каражаттардын коомдогу ролу менен орду тууралуу сөз болду.

Жыйынтыктап айтканда, экинчи баптын биринчи бөлүмүндө аймактык газеталардын негизги типтери жана аймактык басма сөздү изилдөөнүн методологиясы менен методдору системдүү түрдө каралды. Коомго таасир берип турган маалыматтар тууралуу, окурмандын сезими жөнүндө көз караштарын бердик. Гезит интеллектуалдык, саясий, бизнес чөйрөсүндө кызыгууларды жаратат. Ар бир аймактагы басма сөздөгү маалыматтар бири-бирине окшобогон сапаты менен коомго таасирдүү.

2.2. Аймактык басма сөздүн мазмундук-тематикалык багыты, жанр менен стиль жактагы өзгөчөлүктөрү

Журналистиканы изилдөө илим тарыхтын, коомдун, жашоонун, доордун өнүгүү процессин чагылдырган маалымат каражаттарын системалуу түрдө талдайт. Профессор М.Ким өз эмгегинде ушундай ыкмада иликтөө жүргүзгөн [27, 98-105-б.]. Ал изилдөөнүн ыкмаларын – анализ, синтез эксперимент жана башкалар деп мүнөздөмө берген [30, 94-б.]. Ал эми жогоруда биз мисал келтирген Ф.Муминовдун монографиясында журналистикада колдонгон «социалдык-психологиялык, социалдык-экономикалык жана социологиянын методдору» деп атаган [30, 42-б.]. «Саясий журналистика» боюнча өзгөчө орунда турган илимий эмгектер да жазылган [27, 15-б.].

Ар бир аймактык гезиттердин негизги багыттарын белгиледик. Мисалы, Америкадагы профсоюздардын гезиттери бар, ошондой эле диний агымдардын гезиттери бар. Биздеги профсоюздун гезиттери жок, бирок ислам диндин гезиттери бар (нускасы көп эмес). Функциялык мааниде да гезиттерди бөлүштүрсө болот. Мисалы, Орусиянын басма сөзүн профессор Е.Прохоров универсалдуу, көп профилдүү адистештирилген гезиттер деп үчкө бөлүштүргөн [31, 14-б.]. Мындай бөлүштүрүү аудиториялык кырдаалга жараша болот. Универсалдуу гезиттин аудиториясы кенен, тиражы көп. Адиске арналган гезит чөйрөсү чектелген чакан болот. Мындай структурага жооп берген белгилерди «типология» деп атайт, бул методду колдонгон изилдөө «типологиялык иликтөө» деп аталат. Анан мунун мазмунун Е.Ахмадулин төрткө бөлөт:

1. Даректик багыт (адресность);
2. Топтордун талабы (аудитория);
3. Тематикалык проблема (мазмун);
4. Социалдык өзгөчөлүктөр (функция).

«Типология» дегенди иликтеген эксперттер буга гезиттин ээсин да кошуп салат (уюштуруучуларды), бирок бул анчалык маанилүү эмес, себеби азыркы учурда гезиттердин артында же бийлик, же олигарх турат. Каражаты

чектелүү адам гезитти чыгара алалбайт. Бизде азыр ведомстволордун (билим берүү министрлиги, салык инспекция, чек ара кызматы, ички иштер министрлиги, прокуратура) басма сөзү бар, бирок булар чектелген гана чөйрөгө тарайт, массалык аудиторияга чыкпайт [32, 296-297-б.]. Өзгөчө статус буларда жок, себеби расмий статус мындайга берилбейт - ич ара гана таратылат.

Гезиттерди иликтөө ишинде негизги үч нерсени (мазмунун, кызматын жана байланыштарын) аныктап алуу керек. Кызматына гезиттин бийлик менен болгон мамилеси кирет (жакын, нейтралдуу, алыс), ошондой эле саясий күчтөр менен болгон мамилеси (көз каранды же көз карандысыз) эске алынат. Системаны иликтеп жатканда социалдык топтор жана коомдук бирикме, эл аралык уюмдар, жарандык демилгелер да каралат. Структураны иликтесек, анда объектилердин өнүгүү өзгөчөлүгү талданат. Анан дагы бууга кошумча мониторинг иштин жыйынтыгы жана коомдук комиссиянын отчету каралат. Иликтөө иште бир орчундуу нерсе бар – бул журналисттерге коюлган доо арыз менен ошол соттор чыгарган чечимдер.

Бийликтин түзүлүшүн да эске алышыбыз керек. Негизи, бийликтин эки түрү бар - «вертикалдуу» бийлик жана «горизонталдуу» бийлик. Биринчиси, бул тоталитардык мамлекет, бир жеке адамдын президенттин диктатурасы. Мындай өлкөдө журналистика «инструмент» курал катары иштегенге мажбур болот. Сөз эркиндик, сын айтуу болбойт. Гезиттер бийликтин пропагандалык каражатына айланат. Мындай бийликтин абсолюттук түрү Түркмөнстанда. Бийликтин дагы бир абсолюттук түрүн Азербайжан көрсөттү - бийлик атадан балага өткөн, учурда күйөөсү президент, жубайы вице-президент.

«Горизонталдуу» бийликтин түзүлүшү башка, себеби өлкөдөгү бийликтин мазмуну башка. Бул бийликте коомдун жашоосу демократиялык негиздерге таянат, бул жерде журналистика бийлик менен жарандын ортосуна туруп, эки тараптын кызыкчылыгын бирдей чагылдырат (баланс кылат). Борбор Азияда мындай түрдөгү басма сөз Кыргызстанда орун алды. Бул жерде президенттин мөөнөтү чектелген. Мындай бийлик Борбор Азияда бир гана бизде.

Жогору айтылгандардын негизинде гезиттердин өнүгүү процессине объективдүү баа беришибиз керек. Административдик ресурстар менен басма сөздүн аракети бири-бирине каршы болот (бул мыйзам ченемдүү көрүнүш). Бийлик менен басма сөздүн ортосунда полемика болуп туруш керек, бул өлкөнү алдыга жылдырат жана бул – прогресстин көрсөткүчү. Шайлоо болгон учурда медиа каражаттар алдыңкы орунга чыгып, саясий майданда өлкөнүн тагдырын чече турган күчкө айланат. Өткөн кылымда (XX кылымда) ушундай күчтүн негизги тамырын гезиттер түзгөн. Анан иликтөөдөн өткөн процессти мониторинг отчет катары чагылдырды. Полемика жараткан пикирлерди иликтеш үчүн «диалектика методу» колдонулат. Бул бир бүтүн нерсенин эки тарабынын бирдигин жана ошол эле учурда бирикпейт турганын көрсөтөт - «диалектика» деген термин ушуну билдирет, бул «карама-каршылыктын биримдиги» деп аталат [33, 63-65-б.].

Эки тараптуулук келишпестикке шарт түзөт, бул – мурдатан эле келе жаткан көрүнүш. Коомдогу бири-бирине каршы турган кыймыл басма сөздүн көп түрлөрүн жараткан. Мисалы, монархия тартипти даңазалаган гезиттер, социалисттик принциптерди жактаган, коммунисттик түзүлүштөрдү колдогон гезиттер, улутчулдукту жандырган, улутчулдук багытка бет алган гезиттер да бар. Бул жөнүндө В.Ворошилов кеңири маалымат берген [29, 33-43-бб.].

Коомдун ичинде журналисттер ортомчу катары милдетти аткарып, анан бийлик менен жарандардын ортосуна көпүрө болушат. Орчундуу болгон маселелерди ортого салып, мезгилдин талабына жараша талкууну башташат. Талкуу болсо өлкөдөгү аймактын чегинде, конкреттүү жерде өтөт. Башкача айтканда, географиялык фактор да орун алат. Бул да типология системанын курамына кирет. Мунун тараптарын аныктаган эмгектер бар [34, 84-90-б.].

Диссертация берген классификация так ушунун негизинде аткарылды. Эгемен доордун журналистиканын тарыхый этаптарынын динамикасы ар бир Кыргызстандагы президенттин бийлик мезгилине байланыштуу болгонун биз «типология» аркылуу аныктадык. Журналистиканын этаптары президенттик мезгилге байланыштуу болгонун «типология методу» менен ачтык.

Окшоштук жагы болсо бир нуктан чыкты – бул медиа каражаттарды тизгиндейм деген аракет. Так ушул аракет салттуу эстафетага айланды. Ушул жагынан медиа системасындагы жалпы окшоштуктун контекстине кирген индивидуалдуу айырмачылыкты көрсөтүш үчүн салыштырма ыкма колдонулду. Салыштыруунун белгилүү бир түрлөрү бар: бул тышкы, ички, улуттук, регионалдык, эл аралык, жалпы таандык жана персоналдык элементтерге байланыштуу. Ар бир тарыхый доордун, кырдаалдын жана учурдун белгиси болот, бул мезгилдин талабына ылайык көрүнүш. Журналистика көр оокат жашоого тыгыз байланышта болот. Көркөм адабият «эпохалдуу жана элестүү» болсо, журналистика «хроникалдуу жана документалдуу» болот.

Дагы бир көңүл бура «турган маселе бар - бул «фактчек» деп аталган текшерүү журналистикасы. Ушуга арналган бир топ илимий эмгектер жана окуу куралдар жазылды. А.Тертычный «Расследовательская журналистика» деген китепти чыгарды [35, 25-б.]. Муну кыргызча «иликтөө жанры» деп атап койсок болот. Ушул багыттагы журналистика дүйнөгө абдан эле белгилүү.

Маалымат каражаттардын өнүгүүсүнө ар бир президенттин таасири тийгенине байланыштуу өзгөчө бир белгилер орун алды. Ушуну көрсөтүш үчүн «компаративистика» деген методду колдондук. Мунун түрлөрү бар – бул конкреттүү түрдө түзүлгөн контексттин ичине кирет. Ар бир тарыхый контексттин (кыргызча «чек койу») спецификалык белгиси бар – бул доордун жүзүнө ылайык болот. Ушул жагдайлар журналистиканы изилдеген иште эске алынат. Аталган методдорду колдонуу аркылуу жыйынтыктар чыгарылат. Илимий иштин негизги принциби мындай болду – журналистиканы реалдуу жашоодон ажыратып албай, диалектикалык түрдө жана объективдүү мазмунда карап, биз ушул илимий эмгекти жараттык.

Журналистикада «иликтөө жанры» өтө маанилүү болуп эсептелет. Буга тиешелүү атайын окуу куралдар түзүлгөн. Мисалга А.Тертычный жазган китепти алсак болот [35, 66-б.]. Ушуга байланыштуу «гейт» («арам оюн» мааниде сөз) деген түшүнүк жаралды – «Уотер-гейт», «Моника-гейт». Бизде

да «Бажа-гейт» деген нерсе орун алган, «Мумия-гейт» жана «Усенов-гейт» да пайда болгон. Буга карата кадр саясатын сындаган макалалар жаралган.

«Гейт» деген сөздү коомго зыян тийгизген көрүнүш катары түшүнүшөт. Кумтөр проблемасына карата бизде жазылган сын макалалар «Кумтөр гейт» деген аталышты жаратты. Азиз Батукаев жана Райым Матраимов жөнүндөгү макалалар, Кой-Таш окуясынан репортаж жана ушул сыяктуу фактыларды иликтеген материалдар «иликтөө жанрдын» мазмунун түзөт. Өлкөдө орун алган окуялар (Ош-1990, Баткен-1999, Аксы-2002, Март 2005, Апрель 2010, Ош-2010) масс-медиа каражаттардын аракети аркылуу «иликтөөдөн» өткөн. Анан бул окуяларды (экстремалдуу болгон окуяларды) өз алдынча изилдеш керек, ушундай тема менен жазылган илимий ишке муктаждык бар.

Иликтөөнүн технологиясы боюнча Джон Уилмен (америкалык автор) эмгеги орус тилине которулган. Ушул китепте иликтөөнү эмнеден баштап, кандай ыкмалар менен натыйжага жеткирип койгонго жолдор көрсөтүлгөн [36, 76-б.]. Иликтөө ишинде терс жагынан (бурмаланып) жасалган аракеттер болот, мындайды «фейк» деп аташат. Башкача айтканда, бул фальсификация, атайын айтылган калп, муну эксперттер «медиа манипуляция» деп аташат. Ушуга байланыштуу «маалыматтык согуш» деген да түшүнүк бар, бул «информациялык тирешүүнүн» негативдүү формасы, себеби сөз эркиндиги жана акыйкат үчүн майданга чыккан ак ниеттүү аракет эмес, тескерисинче, өлкөнүн тагдырына балта чапкан, чындыктын тамырын кыйган иш. Ушул маселенин чоо-жайын В.Соловей жазган [37, 18-65-б.].

Басма сөздөгү иликтөөнүн ыкмасы (муну «териштирүү» десек болот) XIX кылымдын 80-жылдарында Нью-Йорктон чыккан «Сан» деген гезиттен башталган. Ушунун репортёру Джейкоб Риис журналистикага жаңы багытты киргизип, аны «макрейкер» деп атаган, мааниси «кык менен тырмооч» (навоз и грабли). Ушундан улам иликтөө жүргүзгөн авторду «разгребатель грязи» деп атап калышты [38, 22-23-б.]. «Макрейкер» деген сөздү 1906-жылы президент Теодор Рузвельт трибунадан айткан, анан муну «Колльерс» деген

журнал «заголовка» катары бергенден кийин, кеңири тарап кетти. Ушул сөз менен коррупцияны ачкан авторду атай башташкан [39, 23-б.].

Биздин өлкөдө да мындай ишти (паракорчулукка каршы) гезиттердин авторлору А.Акаевдин бийлигинин алгачкы мезгилинен эле башташкан. Тактап айтсак, Бишкектен чыккан «Республика» (орус тилинде) жана «Асаба» (кыргыз тилинде) гезиттери баштаган. Бул агымды өтө курч формада уланткан парламенттик «Свободные горы» деген гезит 1994-жылы А.Акаевдин жеке сынынан кийин сот аркылуу жабылган.

Журналистиканын кыймылын иликтөөгө тарыхый-салыштырма ыкма керек. Муну менен биринчи жолу көркөм адабиятты изилдеп, илимдин тармагына киргизишкен. Бул тармакта эки илимпоздун ысымдары маалым - компаративистика системаны түзгөн Александр Дима (прозаик А.Дюма эмес) менен Диониз Дюришин [40, 41-б.].

Кыргызстандын аймактык басма сөз ушундай методологиянын негизинде изилденди. Ар бир журналист өзүнө таандык ыкмаларды колдонот, себеби калемин индивидуалдык белгиге ээ болбосо, анда окурманды кызыктырбайт. Изилдөөдө ушул нерсени да эске алып, «текстуальный метод» аркылуу иликтедик. Жети областтын гезиттеринин ар бирин өз алдынча карап, талдап чыктык. Кыргызстанда маалыматтар аймактык гезиттерге жарыяланат.

Аймактык басма сөздүн мазмундук-тематикалык багытын, жанр менен стиль жагын жана социалдык өзгөчөлүктөрүн изилдедик. Мисалы, «Чүй Баяны» газетасы, коомдук-саясий гезитти №28(235) 13-19-июль 1996-жылы чыккан санында «Ар көйгөйлүү азгана кеп» (Д.Меймановдун маалыматы), «Чапканың катуу болсо, ичкениң таттуу болот», «Түшүм - 96», «Олуттуу маселелер каралды», «Кызыл толуп кырманга», «Тегин жерден өрт чыкпайт», «01 билдирет! Эскертет!», «Максатым – Ата журтка ак дилден кызмат кылуу» деген материалдар чыкты. Реформа кадамдары боюнча Г.Давиденко сөз курду (Чүй облусундагы Москва районунун мамлекеттик акимчилик башчысы), «Дүйнөлүк рынокко жол», «Күнгөй-тескей кабарлар» (И.Конокбаева жазган макаласы), «Мол түшүм – жашоо булагы» (Ж. Алыкулов), Панфилов району

боюнча маалыматтар жарыяланды. «Күнгөй-тескей кабарлар» деген рубрика сандан санга чыгып турат.

«Теңир Тоо» Нарын облустук коомдук-саясий гезиттин 2015-жылы 5-мартта чыккан сандагы биринчи бетинде «Теңир-Тоо» аймагында, «Жазга даярдык көрүлүүдө», Майрамыңыздар менен айымдар! «Эне – үй-бүлөнүн жүрөгү», «Ар бир күчтүү эркектин артында күчтүү аял турат...» деген материалдар чыккан. Кыргыз Өкмөтүнүн Нарын облусундагы ыйгарым укуктуу өкүлүнүн орун басары Чынара Абдраимакунова менен кабарчы Клара Эсеналиева маектешти, анда ишкер айымдары тууралуу кенен сөз болду.

«Кыргызстандын жашоо деми дем» деп аймактарда болгон жаңылыкты бир сайтка ([www. dem. kg](http://www.dem.kg)) бириктирип, маалыматы бир жерден алууга шарт түзүлдү. Азыр Кыргызстанда болуп жаткан бардык окуялар тууралуу толук, бейтарап маалымат алыш үчүн, тилекке каршы, бир нече гезит-журналдарды окуп, ар башка сайттарга кириш керек болот. Бул жагынан алганда «Дем» сайты убакытты үнөмдөгөн жакшы жардамчы болду. Аталган сайт өлкөнүн бардык булуң-бурчунда иш алып барган массалык маалымдоо каражаттардын жана интернет-сайттардын материалдары үч тилде (кыргыз, орус жана англис) жарыяланып турат. Анда 50 гезиттер, журналдар жана сайттар катталган.

«Демге» өзүнүн жеке сайты жок гезиттер да материалдарын бекер жайгаштырып, интернет-окурмандардын пикирин уга алышат. Бүгүнкү күндө бул өзгөчө мааниге ээ. Анткени салттуу ММКлардын келечегин интернет жок элестетүү мүмкүн эмес. Маалыматтар саясатка каршы келбеген нерселердин жоктугун текшерип, аны жарыялоого уруксат берет. Мындай кылышыбыздын себеби, сайтта аймактык, диндик, улуттук жана башка ушул сыяктуу арыздашууга жол берген, мыйзам бузууга үндөгөн нерселер болбосун деген гана тилек. Ал эми кайсы бир макала боюнча нааразычылык болсо ал тууралуу ЖМКларга даттанууну териштирүү боюнча атайын комиссияга билдире аласыз. «Демдеги» ар бир макаланын алдында оттун окшош белги турат. Аны бассаңыз нааразычылык билдире турган форма ачылат. Сиздин билдирүү аракет сайтка келип түшөт. «Дем» сайттын ээси «Журналисттер» коомдук

бирикмеси. Сайт 2012-жылы «Сорос-Кыргызстан» фондусунун жардамы аркылуу түзүлгөн. Ал эми 2014-жылы аны жакшыртууга Даниядагы «Эл аралык медианы колдоо» уюму көмөк көрсөттү.

«Теңир Тоо» гезити коомдук-саясий болгондуктан, Нарын облустук аймактардагы коомдук-саясий, маданий, адабий, социалдык маалыматтар жарыяланып турат. «Ат-Башы» газетасы 1935-жылда баштап чыгып келет. Гезит «ММКны колдоо Борбору», фондунун басмаканасында басылат. Ат-Башы районун маалымат менен толук камсыздап турат. 16-поласадан, нускасы 1510 даана менен чыгат. «Ат-Башы» жаңылыктары, Ат-Башы райондук коомдук саясий гезитти 2015-жылдын февраль айында чыккан сандагы биринчи бетинде «Улуу Жеңиштин 70 жылдыгына карата: Эч ким, эч нерсе унутулбай», «Ат-Башылык айдай сулуу кыздарга», «Билимдүү минди жыгат», «Жыл жыйынтыкталды», «Мен көрүп, билген «Жеңиш жолу», «Эскерүүгө татыктуу адам», «Газетага жарыяланган эле», «Дайындоо», ал эми үчүнчү бетинде Куу балык кайырмакты куйругу менен козгоп көрөт деп бул бетинде Ак-Талаа аймагынын айылдык Кеңешинин кезексиз 8-сессиясынын токтому жарыяланган. 4-бетинде Башка келген бактынын, кырсыктуу келин, кесирлүү бала качырат деп М. Козубековдун «Аруузатым» чыгармасы, сандан-санга окурманга берилет, окурмандар күтүп окуган чыгарма. Кулактандыруу жана башка ушул сыяктуу коомдук маалыматтар берилип турат.

«Манас жарчысы» - Манас районунун коомдук саясий гезитти, келишим баада чыгып келет. 17-февраль, 2015-жылы чыккан санына назар салалы. Биринчи бетинде «Советтик армиянын Ооганстандан чыгарылышынын 26 жылдыгына арналган маареке» (кабарчы Д.Кермалиев даярдаган). Андан соң жарыялар берилген. 2-бетинде болсо прокуратура билдирет деген рубрикада Манас районунун прокурорунун сөзү. Айылдык кеңештердин депутаттарына, райондук мекеме уюмдардын, айыл өкмөттөрдүн жетекчилерине «Кайрылуу», «Аракет кылсак айыл-кыштактарда газ болот» (С.Өзүбековдун макаласы). «Кыргызстан айылдык аймагына караштуу айылдарда жашаган мамлекеттик жөлөкпул алуучулардын тизмеси» (бул маалыматты айыл өкмөтүнүн адиси

даярдаган). «Пенсия алуу тозокко айланды» (кабарчы Г.Коешеванын макаласы). Сот залынан кабар - «Айыпкер 2000 сом айыпка кириптер болду». «Ата-энелердин кулагына күмүш сырга» (К.Кудайбергеновдун маалыматы). «Кыргыз улуттук валютасы жөнүндө» жарыялар жана башка ушул сыяктуу.

«Манас ордо» - Талас райондук коомдук саясий гезитин карап көрөлү. «Улуттук ар намыс, атуулдук ариет! Жерим Талас, Бабам Манас! Улутум Кыргыз, Урааным Манас!» - ушундай ураан менен 2013-жылдын декабрь айында чыккан санындагы биринчи беттинде «Жылкы жылы ак жолтой бол элиме, ырыскы-кут жаап турсун жериме!», «Жылкы жыл элибизге жакшылык ыроологон жыл болсун!» деп Талас райондук администрациясынын башчы-аким Б.Р.Сейдибалиеванын кутуктоосу чыкты. «Жылдын жаркын окуясы» деп «Улуу «Манас» эпосу ЮНЕСКОдо кыргыздардыкы деп таанылды». «101-билдирет», «Жаңы жылдык майрамдарды өртсүз тосолу!» деп Талас райондук ӨКМКБнүн кызматкери, лейтенант М.Челетиров элге кайрылды. «Манас сармердени» уланууда. Жакшы кабар жан кубантат. «Асел» бала бакчасы. «Мыкты ашпозчу - 2013» кароо-сынагынын жеңүүчүсү (макаланы даярдаган А.Тилекматова). Көк-Ой айылы. Ден соолук сакчысы. Эсен агай 70 жашта. Медицинанын отличниги Эсен Колпочев менен маек. «Врачтар жок, жалаң эле медайымдар калат го» (маектешкен А.Мамыров). Ак-Сай айылы. Керегем сага айтам. «Жамандаганды токтотуп, эриш-аркак иштешсек» (А. Мамыров). Жана башка ушул сыяктуу маалыматтар берилип турат.

Изилдөөнүн методологиялык негиздери жана методдору. Иште темага тиешелүү биз методологиянын негиздерин аныктаган эмгектерди карадык. Европадан – Эрих Фихтелиус [Фихтелиус Э. Десять заповеди. Пер. со шведского. Стокгольм, 1999, с. 42-47], Удо Ульфкотте [Ульфкотте У. Продажные журналисты. Любая правда за ваши деньги. Пер. с нем. – М., 2015, с. 225-235], Дэвид Рэндалл [Рэндалл Д. Универсальный журналист. Пер. с англ. - Алматы, 1996, с. 13-35], Эдмунд Ламбет [Эдмунд Ламбет. Приверженность журналистскому долгу. Об этическом подходе к журналистской профессии. Пер. с англ. – М., 1998, с. 17-61], Эверетт Дэннис,

Джон Мэррилл [Дэннис Э., Мэррилл Дж. Беседы о масс-медиа. Перевод с английского. – М., 1997, с. 45-63]. Булар – Батыштын окумуштуулары.

Ушул эмгектердин темалары – журналистиканын осуяттары, сатылма журналисттер (акчага чындыкты сатабыз), универсалдуу журналисттер, кесиптик милдетке берилүү (журналисттин этикасы), масс-медия боюнча маек. Булардын жыйынтыктары бир нерсеге багыт алган – бул ар бир өлкөнүн басма сөзү коом алдында чоң жоопкерчиликти мойнуна жүктөйт. Гезит коммуникативдик-прагматикалык табияты боюнча массалык мүнөзгө ээ жана коомдо жашаган окурмандардын ар түрдүү чөйрөсүнө, контингентине арналган. Гезиттик материалдар ар кандай шарттарда окууга ыңгайлуулукту жаратуу менен коомдо орду бар. Ал эми журналисттин негизгиси милдети – бул коомго чындыкты (бурмалабай, соода кылбай) жеткирүү.

Биз методологиялык негиздерди түзгөн орусиялык окумуштуулардын эмгектерин изилдеп чыктык. Мына тизмеси. [Ворошилов В. Журналистика. Учебник. - СПб, 1999, с. 64-82], [Корконосенко С.Г. Основы журналистики. Учебник для вузов. – М., 2001, с. 86-108], [Тертычный А.А. Жанры периодической печати. Учебное пособие. – М., 2000, с. 24-35], [Ахмадулин Е.В. Основы теории журналистики: учебник и практикум. – М., 2016, 296-304], [Грабельников А.А. Работа журналиста в прессе: учебное пособие. – М., 2001, с. 14-58], [Гордиенко Т.В. Журналистика и редактирование: учебное пособие. – М., 2016, с. 134- 147], [Соловей В. Д. Абсолютное оружие. Основы психологической войны и медиа-манипулирования. – М., 2015, с. 18-65], [Мисонжников Б.Я., Тепляшина А.Н. Журналистика. Введение в профессию: Учебное пособие. - СПб, 2014, с.76-91], [Ким М.Н. Основы творческой деятельности журналиста: Учебник для вузов. - СПб, 2011, 98-120], [Невзоров А. Г. Искусство оскорблять. – М., 2019, с. 92-104], [Аграновский В. А. Вторая древнейшая. Беседы о журналистике. – М., 1999, с. 270-289].

Темалары мындай – журналистиканын негиздери, жанрлары, теориянын өзөктөрү, прессада иштеген журналисттин иш-аракети, журналистика жана редакциялык иш, абсолюттук курал (психологиялык согуштун жана медиа

манипуляция ыкма), журналист кесипке киришүү, журналистиканын чыгармачылыгынын негиздери, кемсинтүү искусствосу. Анан бул жерде эң легендарлуу болуп калган В.Аграновский жазган китеби, муну кыргыз тилге которсок - «Экинчи илгерки кесип. Журналистика жөнүндө баян».

Орус тилинде чыккан эмгектерден алынган цитата кыргыз тилине которулду. Гезитке жарыяланган маалыматтар 60% публицистикалык кабар түрүндөгү кыска тексттер көлөм жагынан кыска келип, айтылуучу ойдун негизин ачык, так чагылдырат. Гезитке жарыяланган публицистикалык тексттер белгилүү бир өлчөмдө, публицистикалык стилдин мүнөзүнө, өзгөчөлүгүнө жараша жашыруун, кээде ачык эмоционалдык маалыматты чагылдырган табиятка да ээ болот. Информациянын мындайча сунуш кылсак, анда публицистиканын стили тексттердин ар түрдүүлүгүн, көп жактуу болгонун камсыз кылат. Бул процесс, өз кезегинде, гезиттик материалдардын коом мүчөлөрүнө угумдуу, жугумдуу, туюмдуу болушун шарттайт.

Кыргызстандагы басма сөзгө тиешелүү жазылган илимий эмгектер мына. [Усупов С. История кыргызской журналистики. - Бишкек, 2007. - 176 с.], [Осмоналиев К. Кыргыз очерктеринин жанрдык эволюциясы. Фрунзе, 1980. - 92 б.], [Акматабекова Ж. Кыргызстандын массалык маалымат каражаттарынын өнүгүү тенденциясы (1991-2014). Филол. илим. канд. дис. - Бишкек, 2016. - 141 б.], [Султанова Ж. Жанровое своеобразие газет Кыргызстана в первые годы переходного периода (на материалах прессы 1991-1992 годов): Автореф. дис. канд. филол. наук. - Душанбе, 2014. - 23 с.], [Туралиев Ж. Система средств массовой информации Республики Кыргызстан: генезис, современное состояние и тенденции развития: Автореф. дис. канд. филол. наук. – М., 1997. - 25 с.], [Шаймергенова Т. Развитие киргизской периодической печати и ее роль в социалистических преобразованиях республики (1924-1937): Автореф. дис. канд. ист. наук. - Фрунзе, 1984. - 25 с.], [Торалиева Г. Особенности развития парламентской журналистики в Кыргызстане: Автореф. канд. филол. наук. - Душанбе, 2013. - 23 с.], [Асанова А. Чынгыз Айтматов - публицист. Учеб.-мет. пос. - Бишкек, 2014, с. 69-107], [Джумагазиева Н. Заманбап

этаптагы Кыргызстандын масс-медиясы жана эл аралык көйгөйлөр. - Бишкек, 2018, 42-62 б.], [Ибраева Г., Куликова С. Кыргызстандагы маалымат каражаттарынын өнүгүү тарыхы жана азыркы абалы. – Б., 2002, 14-49 б.].

Бул жерде кыргыз окумуштууларынын эмгектеринин көпчүлүгүндө журналистиканын совет доорундагы тарыхы кантип каралганын белгилеп коюу керек. Айрым учурда эгемен жылдардын биринчи он жылдыгы иликтөөдөн өттү жана Кыргызстандын президенти Аскар Акаев башкарган мезгил менен чектелди (2005 жыл). Бир гана Бакыт Орунбековдун китебинде 2014-жылга чейинки материалдар журналистиканын теориясы, типологиясы жана системасынын контекстинде каралды. Өлкөнүн басма сөзүндө аймактык гезиттер (ар бир аймакты өз алдынча) буга чейин изилденген эмес. Өлкөбүздө биринчи жолу аймактагы электрондук медиа каражаттар боюнча кандидаттык диссертация 2021-жылы жакталды. Биздин диссертация аймактык басма сөзүн изилдедик. Чейрек кылымды камтыган (1991-2016) материалдар каралды.

Диссертация колдонулган методдун түрлөрү: байкоо, анализ, синтез, салыштыруу, анкета, интервью, жалпылоо, индукция, дедукция. Мына ушул методдорду колдонуу аркылуу илимий иликтөө жүргүзүлдү. Адамзат үчүн информациянын мааниси канчалык күчөгөн сайын, ар бир жанрга коюлган милдети жогорулайт. Публицистика элдин кеңири массасына арналган, анын стили так, ачык, жөнөкөй келип, жеңил түшүнүктүү болушу шарт.

Массалык маалымат каражаттар коомдун өнүгүшүнө таасирин тийгизип, коомдук пикирди жатат. Мындай тартип адамзат маалыматка муктаж болгон учурдан башталган – ташка чагылган, жыгач менен териге жазылган, анын кагазга, андан кийин гезит, радио, телевидение, интернет түрүнө өткөн. Формалары өзгөргөн, технологиялары өскөн, булактары жайылган, бирок түпкү тамыры бир калыпта – адамдардын, коомдун, мамлекеттердин ортосуна маалыматтар ар тарапка, булуң-бурчка, жерден-жерге таратуу. ХХI кылымда бул процесстин ыкчамдыгы интернет күчү менен толук түрдө чечилди – «мезгил менен мейкиндик» дегендин табигый «чектөөсү» жокко чыкты.

«Массалык» деп аталган түшүнүк кеңири катмарга тараган нерсени белгилейт, мунун өлчөмү (басма сөзгө тиешелүү жагын алсак) өлкөнүн масштабына ылайык болот. Бирок азыр «өлчөмдүн да мааниси артка жылды», себеби интернет таасири менен бул көрсөткүч дагы өчүп калды – гезиттер «сайт» аркылуу нускага (тиражга) муктаж болбой калышты. Мындай пикирдин салмактуу сыры бар, ал так ошол тираждын салмагына байланат – канча нускада басылса, ошончо адамдан гезиттин редакциясына рекламадан түздөн-түз киреше кирет. «Сайт» берген киреше башкача.

Замандын талабына ылайыкташып аймактык басма сөздүн мазмундук-тематикалык, жанр, стиль өзгөчөлүктөрү маалыматтын жайылтуу форматын «онлайн» аркылуу, «сайт» аркылуу берүүгө да жетишти. АКШ өлкөсүндө миллион нуска менен чыккан гезиттер бар (Россия, Индия, Кытайда деле ушундай), ошолорго удаа 5 миң нускалуу гезиттери да бар (кичинекей шаарларында). Муну «рынок» өзүнүн тартибине салат. Советтер Союзунда тартипти бийлик салган, ал кезде гезиттер компартия бекиткен план менен иштеп турчу, тиражды да (нуканы) бийлик белгилеп турчу.

«Маалымат» деген түшүнүк бул окуя, көрүнүш, кубулуш, көйгөй, факт, пикир, аргумент жана ушул сыяктуу нерселердин бүтүмү. «Массалык маалымат каражаттары» (ММК) деген термин журналистиканын теориясы менен практикасына кирди. Айрым авторлор муну «жалпыга маалымдоо каражаттары» (ЖМК) деп да аташат, Бакыт Орунбековдун окуу китебинде ушинтип берилет. Эми мындай «новация» пайда бербейт, себеби жолду чаташтырат, «ММК» менен «ЖМК» дегендин ортосунда кандай айырма бар деген суроо жаралат. «Айырма» жок, бул жеке «шилтем». «Массалык» деген сөздү автор «жалпыга» деп которду, бирок оригинал ордунда калды.

Эгемендүүлүктүн биринчи жылдарында «Азаттыктын» демилгеси менен «үналгы, сыналгы, мударис, мүдүр, тик учак» деген сөздөрдү (кытайлык кыргыздардын лексикону) кабыл алуу процесси башталган, бирок улуттук тилибиздин «активдүү» жагына кирбеди, баягы эле көнүп калган «радио, телевидение, профессор, директор, вертолет» деген сөзгө кайтып келдик.

ММК (массалык маалымат каражаттары) деген термин бир туруктуу калыпка түшүп калды, бул жерден «мүдүрүлбөй» басалы. «Тик учак» тим болуп, «вертолет» ордуна конду. Контекстке жараша «массалык маалымат» дегенди биз «масс медиа», «медиа каражат» десек да туура болот.

Аймактык басма сөздүн бүгүнкү күндөгү абалы. Ар түрдүү маалымат, жаңылык, билдирүүлөрдү таркатуу менен коомдук көз караш, ой пикирлерди калыптандыруу, саясий жана илим, билимдерди даңазалоо максатын көздөгөн таасирдүү курал болуу менен дүйнөлүк цивилизациянын өркүндөп, өнүгүшүндө чоң мааниге ээ.

Өлкөбүздөгү гезиттер сапат жагынан бири-бирине таасир тийгизери анык. Басма сөздүн өнүккөн жана сапатсыз жактары да каралды. Аймактык басма сөздүн хронологиялык тартиптеги тарыхы катары Баткендеги чек ара маселелерге, диссертациянын негизги максаты эгемен доорунда орун алган экстремалдык кырдаалдарда Ош шаарындагы гезиттер ишин кантип алып барганына көңүл буруу болду. Ошондой эле мамлекеттик жана мамлекеттик эмес гезиттердин коомдогу орду аныкталды, позитивдүү жана негативдүү жактары талдоого алынып, такталды.

Аймактык басма сөздүн мазмундук-тематикалык багытын, жанр менен стиль жактарын карап, өзгөчөлүктөрү боюнча маалыматтарды берели. Мисал катары үч облустагы (Ош, Жалал-Абад, Баткен) басма сөздү иликтеп чыгалы. Бул жактагы саясий кырдаал курч болгонуна байланыштуу гезиттердин тарыхы өзгөчө болду. Изилдөөдө биз ушул облустардын борборунда жана райондорундагы гезиттерди анализдеп чыктык.

Ош облустук администрациянын көзөмөлүндө үч расмий гезиттер чыгат – «Ош жаңырыгы» (кыргызча), «Эхо Оша» (орусча), «Уш содоси» (өзбекче). «Ош жаңырыгы» адегенде «Кыргызстан большевиги» деп латын тамгасы менен басылган, анан «Ленин жолу» деп «кириллица» менен басыла баштады (1940-жылы). Эгемен доордо «Ош жаңырыгы» деп аталды. 2015-жылды мисалга алсак, жума сайын, 8 беттен, нускасы 2600, форматы А-3 менен чыккан [41, 6-б.]. Бул гезитте, албетте, бийликке эч кандай сын айтылбайт,

мүмкүн эмес, редактордун тагдыры губернатордун колунда. Облусттагы окуялар бир беткей (позитив менен) чагылдырылат, жаңылыктар «калыпка» салынып берилет. Көйгөйлүү маселелерге көңүл бурулат, бирок басымдуу орунду жетишкендиктер ээлейт. Тираждын эң көп болгон нускасы (тиражы) 1991-жылы 90 миң болгон. Бул гезитте белгилүү акын-жазуучулар Жолон Мамытов, Карымшак Ташбаев, Шабданбай Абдыраманов иштешкен. Сын айтылган материал деле бар, бирок бул бийлик тарапты коргоп, бийликтин багыты аркылуу оппозицияга айтылган сын. Мына ушундай турпат өлкөдөгү бардык облуста расмий гезиттерине таандык.

Эгемен келгенден кийин (1991-жыл, 31-август) бийликтин гезити «Ош жаңырыгы» көйгөйлүү маселелерди чагылдыра баштады. Анткени цензура жоюлуп, басма сөздө демократиянын принциптери орун алган. Гезитте «Талкууга чакырабыз», «Сыр төгүү», «Силер кандай дейсиңер» деген рубрика орун алган. Бул гезит окумал гезитке айланды. Штатка 15 кызматкер бекитилди (совет доорунда 70 киши иштеген). Бирок А.Акаевдин бийлиги бир эле жылдан кийин (1992-жылы) авторитардык жолго бурулганда, гезиттин мазмуну өзгөрдү, бийликке кызмат кыла баштады. Анткени гезит мамлекеттин бюджетинен каржы алып турган.

Ушул жерден бир нерсени белгилеп кетиш керек. Аймактык расмий гезиттердин баарысы коомго саясий маалыматты, экономикалык жагдайды, аймактардагы жаңылыктарды жеткирип турушту. Жергиликтүү окурмандар бул гезиттерге муктаж болуп, буларга көңүп калды. Кийин расмий гезиттерге атаандаш болуп, эркин гезиттер чыга башташты. Жергиликтүү окурмандар буларга да көңүл бурушту. Ушундай контекст менен регионалдык басма сөз ушул күнгө чейин иштеп жатат.

«Ош жаңырыгы» гезиттин санын мисалга алып, карап чыгалы. 1991-жылдын 11-июль айында чыккан маалыматтын маанисин (эки доорду эске алып) салыштырып көрөлү. Совет доорунда гезиттин алдынкы бетине (муну «передовица» дешет) минтип берилген - «Сапаттуу жүн тапшырылууда», «Мол түшүмгө камылга», «Театрдагы салтанат» [42, 3-б.]. Материалдар ушул.

Эгемен доордо гезиттин башына мындай берди - «Аскар Акаев: Мыйзамдын күчү менен алдыга жыла берели. Кыргыз Республикасынын Президенти А.Акаевдин Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруу жыйынында сүйлөгөн сөзү» [43, 5-б.]. Бул жерден көрүнгөндөй, баары мурдагыдай калганы байкалат – ажо, мамлекеттин «жүнү», мол «түшүм», салтанат. Биринчи планда бийлик.

Мамлекеттик эмес (расмий эмес) гезиттер болсо президенттин сөзүн минтип даңазакылбай, сын пикирге алып турушту жана «арзыматчылыктын» жүзүн элге көрсөтүштү. «Ош жаңырыгы» мамлекеттен каржы алгандыктан, совет доорундагы салтты улап, бийликтин жетишкендиктерин көкөлүтүп турду. Бул «салт» азыркы күнгө чейин өзгөрбөдү, анткени бийликтен каржы алган гезиттин бийликке сын айтуусу мүмкүн эмес. Буга ачык мисал бар - мамлекеттик «Кыргыз Туу» гезити ички иштер министри болуп дайындалган полковникти кубаттап, «Милиция элдин алдында кесипкөйлүк жактан жогорку баага арзыш керек» жана «Санариптешүү-көмүскө экономиканы көлөкөдөн чыгарат» деп макалаларды жарыялады [44, 6-б.]. «Азия ньюс» деген эркин гезит болсо «Кылмыш иши козголгон киши кантип «министр» болуп олтурат?» деген макаланы чыгарды. Бул полковник мурун кызматынан бошотулган - бул элге дайын болчу [45, 4-б.].

Мамлекеттик гезит бийлик ээлеринин айткан-дегендерин берип турат. Мисалы, үч президентке карата жазылган гезиттин үч номеринин биринчи бетин карасак, мындай нерсе байкалат. «Ош жаңырыгы», 1996-жылдын 10-сентябрында чыккан саны, гезиттин алдыңкы бетине президент А.Акаевдин сүйлөгөн сөзү берилген. «Ош жаңырыгы», 2015-жылдын 14-февралында чыккан саны, президент А.Атамбаевдин сүрөтү берилип, астына «Уюштуруу комитети түзүлдү» деген маалымат турат. Мында өлкө башчыларынын кезектеги чогулушун даярдоого комитет түзүлгөндүгү айтылыптыр. «Ош жаңырыгы», 2018-жылдын 14-апрелинде чыккан саны, кезектеги ажонун сүрөтү турат, астында «Президент С.Жээнбеков Туркия республикасында болду» деген материал жайгашкан - расмий сапары жөнүндө кабар.

Областтардын расмий гезиттери үчүн бийликти, бийлик ээлеринин сүрөтү менен баш макалага берүү эрежеге айланган. Эстафета. Кезектеги президенттин иш-аракети ушул эреже боюнча чагылдырылып турат. Президенттер алмашса, сүрөттөр алмашылат, бирок алар жөнүндө берилген материалдын мазмуну ошол бойдон калат. Биз мисал үчүн Ош облустун администрациясына баш ийген гезиттин баш макаласына саресеп салдык. Облустун негизги расмий гезитинде кабарды салыштырма иретинде карадык. Башка облуста да негизги расмий гезит маалыматты бир калыпка салып, даярдайт. Бул жалпы көрүнүш. Аймактагы расмий гезиттерди ушул багыт менен изилдесек, өз алдынча иштей турган илимий тема пайда болот.

2006-жылдын март айынын башында, Юстиция министрлиги 900 дөн ашык массалык маалымат каражаттарды каттаган (алардын ичинен - 631 гезит, 191 журнал). Бирок, көптөгөн маалымат каражаттары каржылык маселелерине байланыштуу жабылып калган. Белгилей кете турган нерсе, президенттик жана парламенттик шайлоо учурларында басма сөздүн продукциялары сан жагынан көбөйүп калат, шайлоо бүткөндө азаят. Шайлоо болгон айларда гезиттер акча табууга мүмкүнчүлүк алышат.

2005-жылдагы революциядан кийин өкмөттүк басылмаларда коомдук-саясий маселелер боюнча сын материалдар пайда болду - конституциялык, соттук реформалар тууралуу маалыматтар жарыяланган. «Бийлик кулады», «Президент качты» деген аталыштар менен макалалар чыкты. Өкмөттүк гезиттер пикир алмашууга ыктап калышты, элге жакындап, маалыматтык саясатын өзгөртүүгө умтулушту. Мисалы, өкмөттүк «Кыргыз Туусу» гезити экинчи бетинде «Элдин үнү» деген рубрика ачып, коомчулукка көңүл бурду. Жарандардан түшкөн каттарды жарыялай баштады.

Жаңы келген бийликтин алдына маселе коюлду - мамлекеттик медиа тармакты менчиктештирүү жөнүндөгү маселе. Жаңы толкунда демократиялык имидж дегенди сактап калуу максатында, революциялык реформаны кылам деген экинчи президент К.Бакиев 2005-жылы декабрда жарандык коомдун таасири менен эки жарлыкка кол койду. Биринде тапшырмасы берилди -

облустук «Ош-3000» деген мамлекеттик телеканал коомдук «ЭлТР» («Элдик ТВ») телеканал болуусу боюнча. Дагы бир жарлыгы республикадагы басма сөздү мамлекеттин көзөмөлүнөн бошотууга арналган. Мындай буйрук болду – мамлекеттик расмий эки гезитти (кыргыз тилиндеги «Кыргыз Туу» жана орус тилиндеги «Слово Кыргызстана») акционер коомго айлансын деди. Анан дагы жети облустагы мамлекеттик гезиттердин баарысын ушундай эле жолго түшсүн деп буйрук берилген [16, 52-б.].

Мамлекеттик башчысынын мындай буйруктарынын негизинде Кыргыз Өкмөтү акция болуу жөнүндө жобону иштеп чыгып, бекитип бериш керек эле. Анын ордуна КР премьер-министр Ф.Кулов башкы редакторду кызматынан бошотуу жөнүндө буйрук менен республикалык гезиттерге башка адамдарды дайындады. Жетекчилер жабылуу алдында турган облустук гезиттерге каржы бергенди токтоткон, анан 2006-жылдын августунда мамлекеттик гезиттердин башкы редакторлору мамлекет башчысына ачык кат жазды. «Биз мамлекеттик көзөмөлүнөн чыксак, анда гезиттерди олигарх менен криминал көзөмөлгө алышат» деген шылтоону айтышты. Натыйжада маалымат каражаттарды мамлекеттен ажыратуу программасы токтоп калды. Анан менчиктештирүү процесси көп факторлорго байланды – анын ичинде идеология жана өлкөнүн маалыматтык коопсуздугу да бар болучу.

2005-2010-жылдар аралыгында мурунку режимди кулаткан жаңы бийлик өзгөчө кырдаалда көптөгөн чечимдерди белгилүү өлчөмдө мурдагыдай кылып кайталады. Бул өкмөт башчыларын үзгүлтүксүз алмаштыруу, конституциялык кризисти улантуу, башкаруунун тартибин «накта» президенттик формасына тартуу. Тапшырмалар 2005-жылдын июнь айында Коопсуздук Кеңешинде коюлган, бирок алар аткарылбай калды. Бийлик мурдагыдай эле бир колдо калды, конституциялык реформа болгон жок, мамлекет өзгөрбөдү. Бардык маанилүү стратегиялык объектилер, ири финансылык мекемелер, пайдалуу уюмдар, акча агымдары дагы эле бир адамдын колунда калды [16, 53-б.].

Ушул терс көрүнүштөрдүн бардыгы коомчулукту жана кээ бир саясий топторду козгоду. «Демократиялык күчтөрдүн элдик коалициясы» кыймылы

2006-жылдын 29-апрелинде ураан астында жалпы улуттук тынчтык митинг өткөн - «Өлкөнүн гүлдөп-өнүгүшү үчүн демократиялык реформалар» деген аталышта. Уюштуруучулар жана митингдин катышуучулары президент менен премьер-министрдин алдына өздөрүнүн талаптарын коюшту – «токтоосуз түрдө конституциялык реформа жүргүзүп, коррупцияга каршы реалдуу күрөшүп, укук тартибин жана жарандардын коопсуздугун камсыз кылып, бизнести уюшкан кылмыштуулукка бастырбай, криминалга жол бербей, ыйгарым укуктарды пайдаланууга тыюу салбай, «үй-бүлөнүн» катышуусу менен экономикалык атаандаш рыноктон сүрүп чыкпай» деген талаптар.

Ошол кездеги кыргыз тилдүү гезиттер башка тилдүү гезиттерден айырмаланып турган. ММКлар оппозициялык кыймылдарга «ачык аянтчаны» тартуулап, демократиянын трибунасы болуп берди. Саясий процесстерге олуттуу өзгөрүүлөрдү киргизип, кыргыз тилдүү басма сөз салым кошту. Ошол учурларда коомдук-саясий гезиттерге ар кандай пландары менен саясий топтордун лидерлери чыга баштады [16, 54-б.].

«Уш садоси» деген гезит өзбек тилинде чыккан. Ош шаарында 1990-жылдарда масс-медиянын ресурстук борбору ачылган. Студенттик телеканал да ушул жерде уюштурулду. Жаңы түрдөгү ММКлар алгачкы кадамдары ушул шаардан башталган. Айрымдары ар кандай себептер менен иштерин токтотушту, башкалары улантышты, арасында эң башынан (1991-жылдан) изин жоготпой азыркы күнгө чейин иштеп жаткандары да бар. Статустарын өзгөртүп, бир багыттан башка багытка бурулуп кеткендери да бар.

Бул региондо этникалык маселелер курч болуп турганына байланыштуу масс медианын тарыхы өзгөчө тартиби менен айырмаланат. Ошолордун ичинен «Калыс назар салабыз биз» («Холис назар соламиз биз») деген этникалык гезит эки тилде тең жарыяланат (кыргыз, өзбек тили). Аймактык басма сөздүн мазмундук-тематикалык, жанр менен стиль өзгөчөлүктөрүн эске алган, мамлекеттик эмес гезит. Ушунун 27.02.2015 чыккан санда мазмундук жана тематикалык жагын иликтеп чыгалы. Биринчи бетинде заметка жанры менен баардык темалар боюнча кыскача «Анонс» минтип берилген.

«Сириядан кайтып келгендерден коркунуч барбы?», «Эшектин этин сатуу бизнес коомчулукта талаш жаратты», «Бильярддан карышкыр утуп алган Мирлан», «Ошто окуучуларды тейлеген сойку», Ошто «Газпром менен жаңыдан келишим түзүп бегендерге газ өчүрүлөт», «Бир жылда парламентке 800 млн сом сарпталат», 102 билдирет! «Сойкукананы уюштурган 3 адамга кылмыш иши ачылды». «Өзгөн районунда «Жума» мейманканасында 11 кыздан турган сойкукана жана Кара-Сууда 3 кыздан турган сойкукана уюштурган адамдарга кылмыш иши ачылды». «Бул факты облуста жыл башынан аныкталган экинчи кылмыш». «Жума» мейманканага ушундайды уюштурган жаранды сот үй камакка чыгарды». «Кара-Суу районундагы уюштурган эки жарандын ишин сотко өткөрүштү.

Дагы бир кабар - «Ош шаарынын тургуну эки граната менен кармалды». Бул маалыматка караганда Ош шаарынын мурда соттолгон 31 жаштагы тургун РГД-5 үлгүсүндөгү эки гранатаны сатуу үчүн кардар издеп жүргөн жеринен кармалган. Мындан мурдараак Кара-Суу районунун Кашкар Кыштак айылынын 24 жаштагы тургун 16 калибр мылтыкты 16 огу менен сактап жүргөн жеринен кармалган болчу. «Аялынын өлүмүнө шектүү жаран асынып өлдү». Кара-Суу районунун Осмон айылынын тургуну аялын сабап өлтүрүп, андан кийин өзү сарайга барып, асынып алган. Экөөнүн үч баласы окуя болуп жаткан учурда эч кимден жардам сурабай ыйлап жүрө берген.

«Ошто чет элдик ишкерлерди тоноп жүргөн топ кармалды». Ош облусунун бир аймагында жеке ишкерлик кылган чет элдиктерди тоноого адистешкен 5 адамдан турган кылмыштуу топ кармалды. Кара-Суу районунда Түркиянын үч жаранын беткап (маска) кийген куралдуу адамдар тоноп кеткени боюнча милицияга маалымат түшкөн. Ал фактынын негизинде өткөрүлгөн ыкчам иш чаралардын натыйжасында Ош шаарынын 5 тургуну кармалды. Алар ошол ишкерлердин жашаган жерлерине барышып, соодадан түшкөн акчаларын коркутуу менен тоноп кетип турушкан.

«Калыс назар салабыз биз» деген гезит көз карандысыз болгондуктан эркин, «102» деген билдирүүлөрүн ар бир санында жарыялап турушат.

Коомчулуктун көңүлүн бурган «Кыргызстандагы союлган эшектер кытайга кетчү белек?» деген макаласы чоң «резонанс» жараткан. Жергиликтүү коомго жат болгон эшек союу жаңылык элдин тамактануу, эт сатып алуу маселесинде ойго салып койду. Эшекти сойгон жер Сокулук районуна караштуу Ак-Жол айылында совет учурунан калган чочкоканада, мал сойгон сарайда жайгашкан. Коомдук телерадиокорпорация берген кабарында эшек эти шаардык чайхана менен ашканаларга кетет дешкен эле. Ушундан улам интернет, социалдык тармак бул тема боюнча катуу дүрбөлөң жараткан.

Кабарды даярдаган кабарчылардын бири Элнуру Молдокадырова мал сойгон жерге анын эртеси да барып келген. «Кийин барганыбызда ичеги-карын, баш, баарын тазалаптыр. Кечээги көк пластик чанач, эч нерсе жок. Эгер баары мыйзамдуу болсо, анда эмне үчүн тазалашты? Эмнеге журналисттерге «макул, келип тарткыла» деп айтышпайт. Башкага эмес, алардын мал союуга уруксаат кагазы жок экен. Биз кечээ берген маалыматты биз жок жерден алган жокпуз. Муну негизи ачыкка чыгарыш керек» деди.

Ал эми ишкердин адвокаты Ж.Долбаев бул этти эмне максатта даярдап жатышканын айтып берди. «Кайтал» акционердик коомунун жетекчиси Алмаз Такырбашев Түркиянын фирмасы менен өткөн жылдын декабрь айында эшектин этин экспорттоо боюнча келишим түзгөнү чын, тиешелүү баардык документтер колунда турат. Түркиянын фирмасынын жетекчиси аны өзү издеп тапкан жана бул кызыктуу бизнести сунуштаган. Негизинен келишимде эшектин этин «Кайтал» фирмасы терисинен бери Гонконг мамлекетиндеги зоопарк жерге жеткирүү тууралуу макулдашылган. Келишим 6 айга түзүлгөн жана 2500 баш эшекти булар союп өткөрүп бермек. Бул үчүн «Кайтал» фирмасы 1 миллион 800 доллар алмак. Эттин баары санитардык нормаларга жооп бергендей кылып, атайын муздаткычтарда сакталган. Аны жакында жөнөтүп берет элек, бирок минтип иш үзгүлтүккө учурады. Бул абдан кызыктуу бизнес болчу. Аны Кыргызстанда өркүндөтсө болот. Буга мыйзам чегинде эч жерде тыюу салынган эмес. Учурда бул иштин артында «рейдер» кылгысы келип, бут тоскон күчтөр бар деп жатабыз» деди юрист.

Түркиянын Solax Trading LTD компаниясынын жетекчиси Сердар Латыфсес болсо эт экспорттоо ишкерлигин жүргүзүп жатканына эки жылга жакындап калганын айтты. «Мен Кыргызстанда эч кимди тааныбайм жана эч кимди билбейм. Бир дагы кафени тааныбайм. Менин фирмам эки жылга жакын убакыттан бери иш алып барууда. Такырбашев менен Гонконгдогу зоопаркка эт жеткирүү тууралуу келишим түзгөм. Эми кандай кылышты билбей турам. Менин фирмам Кытайга жана Мексикага эт экспорттойт».

Такырбашевдин айтымында, анын ишине чоң тоскоолдуктар жаралды. Каржы полициясы, укук коргоо органдары текшерип жатат. Ал жумушчу органдарын түзүп, эшекти орточо эсеп менен 2000 сомдон сатып алып жаткан. «Бир эшектен орточо алганда 60 килограмм эт чыгат, ич эттери 9 килограммга жакын болот. Анын баарын санитардык нормаларга ылайык таңгактаганбыз. Ал эми элге көрсөтүлгөн союлган эшектин баш-шайрагы болсо укук коргоо органдары бул ишти карай баштагандан кийинки көрүнүш мына.

Алар барып, цехтен эч кандай эч нерсе жоголбошу керек, турган нерсе турган ордунда калыш керек деген милдеттеме беришти. Анан журналисттер муздаткычта турган этти тартпай, жашыруун барып, союлуп жаткан баш-шыйракты тартышкан. Дегеле эшек этин сатуу бул «калдыгы жок ишкерлик» (безотходное производство) деп айтмакмын. Териси, баш-шыйрагы-баарына керектөөчүлөр табылат. Эти арзан. Мага материалдык, моралдык чоң чыгым келтиришти. Жумушчулардын баарын ички иштер бөлүмүнө алып барып, жүрөгүнүн үшүн алып бүтүрүштү. Жеке менчикке уруксатсыз кирип, уруксатсыз тартып алгандар үчүн сотко арыз жаздым» деди Такырбашев.

Аймактык басма сөздүн мазмундук-тематикалык, жанр жана стиль өзгөчөлүктөрүн, коомдогу этикалык нормаларын, ЖМКга маалыматтарды берүү ыкмаларын изилдеш керек. Стилистика өзгөчөлүктөр, терминдердин, жанрдык спецификалык өзгөчөлүктөр жана чыгармачылык принциптер өз алдынча аныктоого муктаж. Ж.Султанова «Өткөөл мезгилдин алгачкы жылдарындагы Кыргызстан гезиттеринин жанрдык өзгөчөлүгү» деп аталган диссертация ишинде, гезиттердин өнүгүү процессин изилдеп чыккан. Биздеги

биринчи басылмалар 1913-1920-жылдары пайда болгон. Негизинен бул жеке журнал жана гезиттер болчу [47,60, 30-б.]. Булар орус тилинде чыккан - «Пржевальский сельский хозяин», «Пишпекский бюллетень», «Телеграфный вестник», «Окраина» жана башкалар. Бирок ушулар көпкө созулган жок, жабылды, бир катарынын аталыштары өзгөртүлүп, жаңы түзүлгөн совет бийлигинин шартында кайра багыт алган.

Мезгилдүү басма сөздүн жанрдык компонентин карап көрсөк, алар окурмандын жана коомдун кызыгуусун артырган. Ал эми иш-аракеттердин баштапкы этабында советтик журналистикада окурман менен барлашуунун жаңы формаларын жараткан - бул дискуссиялык макалалар, жооп каттар, жарыялоо жана социологиялык сурамжылоолордун жыйынтыктары. Биринчи конкреттүү жагдай драмалык окуяларга бай Совет бийлигинин жашоо шарттарына байланышкан, көркөм-публицистикалык жанр менен берилет – коомчулуктун көңүлүн бурган жанр. Коомчулукка маалыматтар байма-бай жеткирилип турган. Совет бийлигинин учурундагы ишмердүүлүктү көрсөтү тенденцияны журналистика алып барган. Бир партиялуу саясий системада көп партиялуу журналистика иштебей калат.

Кыргыз тилдүү аудиториянын жаралышын изилдөөгө берилген чыгарма окурмандардын көз алдында. Эне тилиндеги контенттердин жаралышын изилдөөдө Кыргызстандагы орус тилдүү журналистиканы кошбай коюуга болбойт. Р.П. Овсепян минтип жазган. «Ата мекендик журналистиканын тарыхындагы бардык этаптарда жолдор татаал, карама-каршы болгон. Массалык маалымат каражаттарынын тарыхындагы объективдүү гана эмес, субъективдүү факторлордун таасири да тийген» [47, 15-б.].

Кыргызстандагы журналистиканын өнүгүү жолун карасак, анда анын биринчи негизин падышалык Россияга кошулган мезгил түзөт, ал ошол учурдагы башкаруу режимине ылайыкташтырылган. Экинчи негиз Улуу Октябрьдин жеңиши (1917-жыл) менен байланыштуу. Муну эске алуу өтө маанилүү, гезит мезгил-мезгили менен эмнени чагылдыргандыгын аныкташ үчүн мезгилдин контекстин (мөөрүр) терең билиш керек. Кыргыз эли

фольклордон азыркы деңгээлге кыска мөөнөттө «секирик» жасады [47, 20-б.]. Кыргыз тилиндеги кесипкөй журналистиканы өнүктүрүүдө совет бийликтин жылдары болгон. Адабий кыргыз тили 20-кылымда негизделген. 1926-жылы араб графикасында, 1926-1940 жылдарда латын тамгасында, анан 1940-жылдан тартып орус тамгалар менен жазылып жатат [47, 20-б.]. Кыргыз тилдүү журналисттер өздөрүнүн контентин өзгөчөлүк менен толтурушат, эне тилинин каада-салттарын, адеп-ахлактарын эске алышып [115].

Кыргыз журналисттери мындай деп айтышат. «Жанрлар жөнүндө сөз болгондо, ушундан баштоо керек – массалык коммуникацияны төмөнкүдөй топтоштурууга болот: биринчиден, чындык жөнүндө билимдин жыйылышы; экинчиден, социалдык жөнгө салуу жана башкаруу; үчүнчүдөн, маданиятты жайылтуу; төртүнчүдөн, кызыктыруу. Учурда биз дайыма чындыкты эстен чыгарбашыбыз керек, себеби массалык маалымат процесстерин колдонууда системаны аныктоочу жана кеңири мааниге ээ болгон коомдук мамилелердин иштөө мүнөзүнө таасирин тийгизет» [47, 51-б.]. Ишке ашыруу үчүн мындай функциялар кыргыз коомунда байыртадан эле бар. Мисал Ж.Султанованын диссертациясында чагылдырылган [47, 25-б.].

Байыркы убакта адамдардын айланасында болуп жаткан окуялар жөнүндө ушак-айындар оозунан оозуна берилип, акыркы кабарлар, турмуш тууралуу кептер туугандары, кошуналары, достору жана душмандары аркылуу тараган. Салттуу «элдик сөз» көп учурда текшерилбеген түрдө (конфиденциалдуу булактарга таянып) прессага чыгып калат. Биз изилдөөбүздө аймактык басма сөздүн мазмундук-тематикалык, жанр жана стиль жагындагы өзгөчөлүктөрүн эгемендүүлүктөн кийинки жылдарда гезиттин мисалында карадык.

Бышыктоо үчүн «Ош жаңырыгы», «Ош шамы» гезиттеринин тарыхы, басмага берүүдөгү эржелелери деталдуу түрдө изилденди. Прогрессивдүү жаштар үчүн популярдуу «Ош шамы» шаардык мэриясынын гезити. Коомдук-саясий гезит «Ош жаңырыгынын» 90% пайызы мамлекеттик маалымат. Мисалга алып, 2015-жылдын 14-февралында чыккан санын карап чыгалы. «Уюштуруу комитети түзүлдү», 1941-1945-жылдардагы Улуу Ата Мекендик

согуштагы Жеңиш күнүнүн 70 жылдыгына байланыштуу СНГ атынан дүйнөлүк коомчулукка «Кайрылуусу», «Мыйзам долбоорду иштелип чыгат», «Адистер Түркияда окушат», «Ош жаңырыгы газетасына жазылууну унутпаңыздар!», тегерек стол «Жаш балдар коргоого алынышы зарыл», «Долбоордун мигранттарга жардамы», «Биздин күчүбүз-достук менен биримдикте», талкуу «терроризм жана диний экстремизмге жол жок», кылмышка-кылтак «мечиттин имамы камакка алынды», спартакиада «Медициналык колледж жеңди». Маалыматтар публицистикалык аналитика жанрлар менен берилген. Анан 7 беттинде ар тармактуу жарыялардын түрлөрү берилген – «Максат-сугат технологияларын алга жылдыруу», «Сууну үнөмдүү пайдалануу зарыл» жана ушул сыяктуу маалыматтар [48,16-б.].

Аймактык басма сөздүн расмий жана расмий эмес гезиттердин негизги өзгөчөлүктөрүн жана негизги багыттарын белгилеп, алар аймактагы орун алган экстремал кырдаалдарды кандай деңгээлде көрсөткөнүн аныктадык. Аймактагы мамлекеттик эмес гезиттердин саны да борборго салыштырганда аз, сапаты да төмөн. Мисалы, «Ош жаңырыгы» (2018-жылы 15-апрель айындагы чыккан санында) биринчи бетте эки материал жайгаштырды. «Президент С.Жээнбеков Туркия республикасында болду» деген биринчи берилген маалымат. Анын ылдый жагында «Т.Сарыбашов Кара-Кулжа районунан кабар алды». Президент жөнүндө макала өйдө жакта, губернатор жөнүндө төмөн жакта, анан өйдөдө сүрөт төмөнкүдөн эки эсе чоң берилген. Ушуну менен гезиттин ички тартиби сакталган, эми мындай жайгаштыруу мурдатан эле калыпка түшкөн стандарт.

Кийинки беттерде ошол кездеги премьер-министр болгон С.Исаковдун ишмердүүлүгү мактоого алынып, андан кийин жергиликтүү «насаатчы педагог» менен «ардактуу курулушчу» жөнүндө айтылыптыр. Анан Кара-Суу районундагы бир айыл өкмөттүн иш-аракеттери баяндалды, андан кийин Ош мамлекеттик университеттин жатаканада болгон жакшы иштер болду деп, областтык оорукананын бир бөлүм башчысынын иши макталды. Булардан

кийин майда-чүйдө кабарлар берилген. Терс көрүнүштөр көмүскөдө калып, жалаң кана «мактоо» орун алган [44, 24-б.].

Ушул жерден аймактын расмий гезиттерине үлгү боло турган маалымат берилген. Бул «Ош жаңырыгы» гезитинин 2017-жылга түзүлгөн «редакциялык иш планы» - январь, февраль, март айларына жазылган планы. Үч тарап камтылган – бийликтин иши, экономикалык абал жана маданият майданы. Биринчисине – райондордон куш кабар, Алай районунун башчысы жөнүндө материал. Экинчисине – электр энергия, райондогу медицина тармагынын абалы, ишканалар менен чарбалардын жыйынтыктары, анан жазга даярдык, фермерлер менен дыйкандар. Үчүнчүсүнө – «Инсан» рубрикасы, «Ырдын пири – Рыспай», «Мекенди коргоо – сыймык», «Ааламдын жары аялдар», «Уркуянын урпактары». Панда көйгөйлүү маселелер жок – фермерлердин түйшүктөрү, таможня чырлары, чек ара боюнча тирешүүлөр жана башка жергиликтүү абалга тиешелүү нерселер жок. Баарысы жайма-жай, баарысы позитив. Ушундай «үлгүлүү» план менен өлкөдөгү расмий гезиттердин баары аракеттерин жүргүзүшөт.

Британиялык автор Дэвид Рэндаллдын «Универсальный журналист» деген 2005-жылы кыргыз тилине которулган китебинде мындай сөз жазылган. «Не существует журналистики государственной или антигосударственной. Есть только хорошая или плохая журналистика» [48, 5-6-б.]. Британияда мамлекеттик деген гезит жок. Европа менен Америкада мындай түшүнүк жок. Буларда деле бийликтин буйруктарын так аткарган гезиттер чыгат, бирок бул көрүнүш бизге окшоп бир беткей мактоо же каралоо болбойт кайсы бир белгилүү гезит бийликти колдосо, экинчиси бийликти сындайт. «Иран-гейт» учурундагы Лондон шаарында чыккан гезиттер биз айтканга мисал болуп берет. Ошондо бийликти колдогон гезиттер окурмандын колдоосуна ээ болбой калышкан. Чындыкты жазган гезиттер премьер-министр Тони Блэрдин иш-аракетин четке кагып, Иранга каршы үгүттөө процессин токтотушкан.

Батышта гезиттин редакторун өлкөнүн жетекчиси (премьер-министр же президент) кызматка койбойт жана кызматтан алалбайт. Ал эми бизде болсо

тигиниси да, мунусу да бар: мамлекеттик гезиттин редакторун премьер-министр кызматка коёт жана кызматтан алат. Бул – совет доорунан башталып, эгемен доордо деле ийгиликтүү улантылып келет. Буларга карама-каршы мамлекеттик эмес гезиттердин коомдогу орду жана салмагы сан менен сапат жагынан бир учурда өнүгүп, бир учурда «төмөндөп» калат.

«Эхо Оша» - бул орус тилиндеги Ош областынын гезити, 1938-жылы негизделген, биринчи номери «Ленинский путь» деп 7-ноябрь күнү жарыкка чыккан. Ошондогу тиражи 200 миң болгон (азыркыга салыштырсак эбегейсиз чоң тираж, азыркы тираж 5 миңден ашпайт). Согуштан кийинки жылдарда гезит күн сайын чыгып турган. 1991-жылдан баштап гезит «Эхо Оша» деп чыга баштаган. Гезиттин ээси – областтын мамлекеттик администрациясы. Мазмундук-тематикалык боюнча бул «Ош жаңырыгы» деген гезиттен айырмаланбайт, бирок стиль жагынан айырма бар, себеби окурмандын көз карашы, менталитети бир аз башка - ушуга жараша материалдар берилет.

Персоналдык кадрлык жактарын эске алсак, совет доорунда бул гезитте 40 жыл катары редактордун орун басары болуп иштеген Григорий Дильдяев унутулгус из калтырды. Курч материалдарды даярдап, коомго керектүү маселелерди көтөрүп, республикабыздын журналистикасына кадрларды даярдап берди. Жергиликтүү бийликтин көңүлүнө жакпаган үчүн бул инсанды редакторлук кызматка көтөрүшпөдү. Дильдяевдин эки уулунун ысымдары Казакстандын масс-медиа тармагына белгилүү. Григорий деген баласы «Казахстанская правда» деген гезитке редактор болгон, Геннадий Дильдяев Жамбыл облустун расмий гезитин башкарган.

Азыркы учурда «Эхо Ошо» жумасына 4 полоса менен үчүнчү күнү (1500 нуска), алтынчы күнү 8 полоса менен (2000 нуска) эки жолу чыгат. Мамлекеттик гезиттердин салттуу тартиби бузулбай сакталат. Бийликке сын айтылбайт, оппозициялык инсандардын иш-аракеттерин терс (негативдүү) баа берилип чагылдырат. Мисалы, 2019-жылы 27-февралда чыккан гезиттин №51 (16215) санында биринчи бетте – «Медаль «Даңк» послу России», «Куда пойдут штрафы безопасно-умного города», «Объявлен дембель и призыв», «О

доступе кыргызских товаров на казахский рынок», дагы «Снизить уровень дискриминации девочек», «Воздух, которым дышим», «Медиаграмотность – требование времени» деген материалдар чыккан. Редактору Виктор Зилинга, кабарчылар жана сүрөткө алгандар Г. Тургунбаев, С. Назарова жана башкалар.

Ошондой эле бул бетте президент менен Россиянын элчисинин эле сүрөтү жайгаштырылган. «Россиянын элчисине «Даңк» медалы берилди», «Акылдуу шаар» дегенден түшкөн штрафтар кайда жумшалат экен», «Армиянын катарынан кайтуу жана армияга жаңы чакыруу жарыяланды», «Кыргыздын товарлары казактардын рынокко кирүү жөнүндө». Анан алдыңкы бетте бир эле сүрөт – кыргыз президенти С.Жээнбеков менен Россиянын элчиси А.Крутько. Кийинки беттерде маданий маалымат, туристтерге арналган макала, анан жарнамалар [49, 3-б.].

Эхо Оша гезитинде 2013-жылдын 16-февралындагы санында «Жол тоскон үчүн штраф салуу жана камакка алуу», «Оштун депутаттары шаардын бюджетин бекитишти», «Мекенди коргогон жоокерлердин урматына» деп аталган маалыматтар чыкты. Жол тосконго карата президент А.Атамбаев кол койгон мыйзамдын беренелери жазылып, мыйзам жарандардын ары-бери жүрүшүнө пайдалуу болгону айтылды. Жолдор эмне себептен тосулган жөнүндө кабар жок. Калган беттерде кыскача маалыматтар, репортаж, борбордогу гезиттен «перепечатка» (кайталап бастыруу) - бул ар бир расмий гезиттен изденүү аракетин талап кылат [49, 5-6-б.].

Орус тилиндеги «Вечерний Ош» деген гезитинде Россиянын тарыхына байланыштуу материалдар берилип турат. Пушкин, Белинский, Ушинский, Твардовский жөнүндө. Генерал Скобелевдин 170-жылдык юбилейине карата макалалар жайгаштырылды. Кыргыздын белгилүү инсандарга арналган да материалдар берилет. Р.Шүкүрбековдун 100 жылдыгына, С.Ибраимовдун ишмердигине арналган макалалар чыккан. Бул жагынан стандарт багыты региондун тарыхына ылайык дайыма уланып турат.

Михаил Скобелев орус империясынын доорунда Туркестан аскер курамын башкарган, Султан Ибраимов совет доорунда Ош областын жетектеген [49, 3-

5-б.]. Мындай маалымат «Вечерний Оштун» 2013-жылы 2 февралда чыкты. Бул гезитке тиешелүү дагы бир нерсени айталы. 2018-жылдын 29-декабрындагы санында расмий гезиттердин багытына туура келбеген көрүнүш пайда болду. Алдыңкы бетине президент С.Жээнбековдун жаңы жылга карата куттуктаган сөзү берилди, бирок анын сүрөтү берилбей калыптыр. Сүрөт экинчи бетинде турат. Мындай ыкма президентке карата орун албайт.

С.Жээнбеков президент катары бир дагы журналист менен тирешкен жок, сөз эркиндигине тизгин салган эмес, анан генпрокурордун укугун (ал президенттин атынан авторлорго каршы доо арыздарды берген укук) жокко чыгарды. Мунун бийлиги үч жылдан ашпады, бирок массалык маалымат каражаттарына жасалган позитивдүү кадамдар менен эсте калды. Бул факт. Анын башка президенттер менен болгон айырмасы ушунда. «Ачык сөз» деген гезитте 2019-жылы 3-майда Ж. Улукшер «Чечкиндүү кадамдар ташталбаса, бийлик тепсендиде калат» деп макаланы таамай жазган.

Гезиттин хронологиялык тарыхын да өз алдынча кылып изилдеш керек. Ош областынын үч расмий гезитин бириктирип караганга негиз бар - материал жетиштүү. Мисалы, «Ош аймагындагы расмий гезиттер» деген темада диссертация жазса болот.

«Уш садоси» – бул өзбек тилиндеги Ош областынын мамлекеттик гезити. Биринчи жолу 1932-жылы «Коммунист» деген аталышта чыккан, андан кийин 1938-жылы «Пахта үчүн» деп өзгөртүлгөн, 1940-жылы «Ленин йули» деп аталган. 1957-жылы гезиттин редакциясы республиканын борборуна которулуп Фрунзе шаарына, «Кыргызстан хакикати» деген аталыш менен чыккан. 1960-жылы гезит кайра Ошко которулуп, «Ленин йули» деген мурунку аталышын алган. Бул совет доорундагы жарыяланган маалыматтар.

1992-жылдын октябрь айынан «Уш садоси» деген ат менен ушул күнгө чейин чыгып келе жатат. 2010-жылдагы Оштогу «кандуу кагылыштан» кийин гезиттин редактору Махамадсоли Исмаилов кайсы бир жаранга кол салды деген айып менен милиция тарабынан камакка алынып, кылмыш иши козголгон. Андан кийин гезиттин баш редактору Сохиба Шакирова болду. Ал

журналисттерге берген интервьюсунда минтип айтты. «Окурман алдында жүзүбүздү мурдагыдай жашырбай калдык. Гезитибиз ойдогудай басылып, мамлекеттик маанилүү иштерди элге тез арада жеткирүүгө, маалыматтарды бурмалабай чагылдырууга мындан ары карай да аракет кыла беребиз. Улуттар ортосунда көпүрөлүк милдетти жүзөгө ашырууга көңүл бурабыз».

«Ачык сөз» деген коомдук гезит 2019-жылы 9-майда жарыяланган санын карасак, «Эки элдин эрке акыны» деген темада белгилүү акын, котормочу, коомдук ишмер Адышбаев Турсунбай жөнүндө макала чыкты. «Ардагерлер берилип уккан музыканын автору ким болгон?» деген маалымат жарыяланды, автору Т. Абдыразаков [50, 6-б.].

Мамлекеттик статус менен Ош областында өзбек тилинде эки гезит чыгат – областын расмий гезити «Уш Садоси». Шаардык кеңештин гезити «Уш окшоми» - «Вечерний Ош» - «Ош шамы» деп үч тилде чыгат (кыргыз, орус, өзбек). Бул жерден белгилеп кетиш керек - өзбек тилинде гезиттер бир гана түштүк региондун эки аймагында чыгат – бул Ош менен Жалал-Абад областтарында. Анан буулардын таржымалын региондо болгон (коркунуч жараткан) учурлардын контекстинде караш керек, себеби «сепаратист» деп аталган күч ушул гезиттерди пропагандалык курал катары пайдаланышкан.

«Ош шамы (мэриянын гезити) – бул 1991-жылдын 1-февралынан чыга баштаган, буга чейин (совет доорунда) шаардын өзүнүн басма сөз органы болгон эмес. Мамлекеттик каттоодон 1990-жылдын 27-декабрында үч тилде чыга турган бир гезит катары өткөн, аталышы да үч тилде жазылган – «Ош шамы», «Вечерний Ош», «Уш окшоми» деп. Бул жергиликтүү бийликтин маалыматын чагылдыруу менен чектелген - токтомдор, буйруктар, расмий жарыя. Бара-бара ушу гезит кадимкидей массалык маалымат каражатына айланды, 4 полоса, 4500 нуска менен чыга баштады. Гезитте үч тилге үч бөлүм, ачылды, башкы редактор катары Адбирашит Урбаев бекитилди, өзбекче бөлүмүн Абдугани Абдугафаров башкарган. «Эхо Оша» гезитинин орусча бөлүмүндө Виктор Зилинга редактор болуп иштеген. Кийин бул гезитке баш редактор болуп Тургунбай Алдакулов дайындалган.

Тургунбай Алдакулов «Ош шамы» гезити жөнүндө социалдык тармак аркылуу макаланы жарыялаган. 2021-жылдын 24 декабрында «Ош шаминын» 30 жылдыгына карата кечеде өттү. Башкы редактор Б.Исмаилова баштаган редакциялык жамаат мурда-кийин иштеген кызматкерлерди чакырып, басып өткөн жолун, көтөргөн жүгүн коомчулукка дагы бир жолу эске салды.

«Тагдыр туз насип кылып, мен дагы «Ош шамы» гезитине 5 жыл жетекчи болдум. Ош шаарынын ошол кездеги мэри М.Мырзакматов мени колдооду, жалпы жамаат менен иштеп бердик. Эмгегибиз текке кеткен жок. Биз өлкөдө эң мыкты аймактык гезит «номинация» дегенди эки ирет алдык. Эл аралык уюмдар менен чогуу бир нече долбоорлорду ишке ашырдык. Жогорку Кеңеш Ардак грамота менен сыйлады. Маркетинг-инфо уюмунун сурамжылоо бизди аймактык мыкты гезит деп аныктады. Гезит 16 бет менен басмаканадан 4000 ден ашык тираж менен чыгып калды. Албетте, бул эмгек жамааттын «бир жеңден кол, бир жакадан баш чыгарган» бирдиктүү аракети менен ишке ашты. Жеке архивте жаңы редактор болуп келгенимде жазган программалар сакталып калыптыр. Окуп чыксам, көп иштер эске түштү. Негизинен программанын дээрлик баары ишке ашыптыр. Аруу тилек, ак максат менен чын дилден аракет кыла берсең «жараткан» колдойт экен. 2009-2014-жылдары мени менен чогуу иштеген жалпы жамаатты, гезитти түптөгөн ардагер агай-эжейлерди «Ош шамы» гезитти юбилей менен куттуктап, ийгиликтерди каалайм» деди.

Тургунбай Алдакулов, КРдин маданиятынын мыкты кызматкери «Ош шаминын» 30-жылдык юбилей менен куттуктап, өзү редактор болуп иштеген учурду эстеп, эл алдында отчет берип, 2009-жылдын планын айтты. Ал мына.

«1. Ош тарыхый жана идеологиялык жактан Кыргызстандын эң маанилүү аймагы болуп саналат. 3000 жылдык тарыхы жана андагы көп улуттуу калктын жайгашканы аткаруу бийликке бир топ тапшырмаларды милдеттендирет. Жалпы улуттук баалуулуктарды сактоо менен элдин социалдык турмушун оңдоо ишине Ош шаарындагы жетекчилер сергек көңүл буруп жатышат. Мына ушул милдетти аркалап, өлкөнүн бакубат өнүгүшүнө жана коопсуздугуна зор таасир эткен аймакты өз деңгээлинде башкарууга шаардын гезити негизги

жана ыңгайлуу курал катары кызмат кылышы керек. Гезит шаарда болуп жаткан окуяларга «летопись» болууга тийиш. Күндөлүк жаңылыктар менен коомдун келечеги тууралуу ойлордун, идеялардын ордосу болуш керек.

2. Аткарылуучу иштер мына. Гезит «имидж» дегенин өзгөртүп, компьютер жасалгасына, дизайнына көңүл буруп, түстүү басмаканадан чыгарууга жетиш керек (PS: өз алдынча басмакана ачууну көздөш керек). Жаңы рубрикаларды, темаларды, маалымат долбоорлорун иштеп чыгып, электрондук вариантын интернет жайгаштырып, түйүнүнө туташтырып, рекламалык менеджментти ишке киргизүү зарыл. Мамлекеттик жана коомдук мекемелер менен кызмат кылып, шаарда аткарылган иштердин жыйнак катары китепчени чыгарып, кызматкерлердин ишмердүүлүгүнө стимул бериш керек.

Бир жыл өткөндөн кийин, ушундай пландын коомго керектиги сезилди – трагедиялык окуялардын (2010-жылы) «контексти» муну көрсөттү. Ошол учурдагы (мындайды экстремал учур деп аташат) гезиттин аракеттери боюнча оз алдынча илимий изилдөө жүргүзүү керек. Мындай учурлар бир нече жолу өлкөдө орун алгын – 1990 (Ош менен Өзгөндө), 2002 (Аксы районунда), 2005-жылы, 25 мартта жана 2010 жылы, 7 апрелде (Бишкекте), 2010-жылдын июнь айында (Ошто). Ушуга байланыштуу өзгөчө кандидаттык диссертация жазса болот, теманын аталышы – «Кыргызстандын массалык маалымат каражаттары экстремал учурлардын контекстинде (1990-2010)».

«Ош шамында» иштеген Талант Моңолбаев, Зинакан Пасанова, Бурул Исмаилова, Алишер Токсонбаев республикага аты чыккан мыкты журналист болуп калышты. Окурмандардын чөйрөсүн Ош шаарынын жана шаарга жакын райондордун тургундары түзүшөт. Гезит жума сайын чыгат. Штатында 15 киши. 2009-жылы Жогорку Кеңештин Ардак Грамота менен сыйланган, 2010-жылы «Маркетинг-Инфо» уюм сурамжылоо болгондо «Оштун эң мыкты коомдук-саясий гезити» деп белгиленген. Мамлекеттик басма сөздүн каражаты болгон соң, албетте, мында бийликке сын-пикирлер айтылбайт, шаарда орун алган фактылар, окуялар позитивдүү түрдө чагылдырылат. Мисалга, 2011-жылы 23-июнда чыккан санын карап көрөлү. Биринчи бетинде:

«Куттуу Ош ай-ааламга төгүп нурду, Кубулжуган обонго толуп турду» деп аталган патриоттук ырларга сынак болгон жерден репортаж берилди. Бул сынакты шаардын мэри М.Мырзакматов уюштуруп, байгелерди тапшырган учурунун сүрөтүн беришти. Мэрдин сүрөтү «көлөмдүү план» менен жана «жалпы боюу» (в полный рост) менен турат [51, 5-6.]. Бул факт дагы бир жолу «персоналдуу фактор» дегенди чагылдырды - жетекчинин амбиция дегенине жараша болгон «фактор». Башка мэрлер менен салыштырсак, анда мындай «жалпы боюу» деген фотолору жок.

Материалдар гезиттин бир эле бетине эки тилде (айрым учурда үч тилде) бериле берет. 2019-жылы 22-февралда чыккан санда 15-бетинде Калдарбай кызы Бактыгүл жарыялаган маалыматы эки тилде төмөндөгүдөй берилиптир. «ОГПИде ар улут өз эне тилин даңазалады» деген репортаж менен бирге «В Оше отметили международный день родного языка» деп макала орун алды. Бир эле кече, эки маалымат, бири бирин которбойт, себеби эки корреспондент өз алдынча иштешкен. Орус тилинде жазылган репортаж кыргыз тилиндеги материалдан үч эсе көп [52, 6-б.]. Бул «индивидуальный» дегендин белгиси.

Ушундай эле тартип менен гезитте кыргызча материалга удаа өзбекче берилген материал бар. Бир темага (турак жай темасы) эки вариант жазылган. Бул 2011-жылдын 19-ноябрында чыккан санында И.Муратовдун 6-бетиндеги эки макаласы - «Өзбектердин турак-жай тууралуу ишенимдери», «Киргиз халкининг турар-жой хусисинда ишончлари» [53, 7-б.]. Мазмуну бирдей.

1995-жылы Ош шаарында «Ош массалык маалымат каражаттарынын ресурстук борбору» деп аталган уюм ачылган. Жергиликтүү журналисттерге жардам катары англис тилин үйрөтүү курсу башталып, компьютерлер коюлуп, дүйнөнүн маалымат булактарын пайдаланууга шарт түзүлгөн. Ушул курстан жүздөгөн журналисттерге «тренинг» өттү, билимин тереңдетишти, семинарларга жана конференцияларга катышты. Борбордун иш-аракети «Ош шама» гезитинде чагылдырылып турду (көбүнчө орус тилинде). Улуттар аралык маселеге көңүл өзгөчө бурулуп, ушул багытта бир топ маанилүү

кадамдар жасалган. 2013-жылы, 13 сентябрда «Ош шамына» «Журналистика не должна сеять вражду» деген аналитикалык макала чыккан [54, 13-б.].

2000-жылдын май айында (18-20 май) Ошто «Роль средств массовой информации в регионах постсоветских конфликтов» деген аталыштагы эл аралык конференция өткөн. Кыргызстан, Өзбекстан, Таджикстан өлкөлөрүнүн журналисттери биргелешип уюштурду. Конференцияны Швейцария өлкөдөн «Симера» деген уюм каржылаган. 9 мамлекеттен 49 журналист катышты. Булар аталган үч өлкөнүн жана Армения, Казакстан, Россия, Америка менен Британиянын өкүлдөрү катышты. Конференция орус тилинде өткөн, репортаж «Ош шамына» жарыяланды [55, 6-б.].

2011-жылы гезит расмий салттын эрежесин бузган материал жарыялаган. Бул материал мээрдin жеке кызыкчылыгынан улам орун алган. Сентябрь менен октябрь айларында «Ош шамы» ошондогу мэр Мелис Мырзакматов жазган «Мен издеген чындык» деген китептен үзүндүнү сандан санга берген. Мындай нерсе расмий гезиттерде буга чейин болгон эмес, президенттердин китептери да минтип жарыяланган эмес.

Бул автордун 2010-жылдын июнь окуясы боюнча эскерүү китепке берилген пикирлер гезитке басылды. Мисалы, генерал Курсан Асанов «Мен издеген чындыкта» эл издеген чындык ачыкка чыкты» деп рецензияны жарыялады («Ош шамы», 30.07.2011). Бирок «эл издеген чындык» бул жерде анча деле ачылган жок, себеби мэр өзүнө пиар жасагандай кабыл алынды.

Бишкектеги Убактылуу Өкмөт менен Оштун мэри М.Мырзакматов тирешкен окуяны гезит ачык чагылдырды. Бул дагы эреженин чегинен чыккан көрүнүш болду, себеби буга чейин жогорку бийлик менен региондогу бийлик бири-бирине каршы болушкан эмес. Гезит мэр тарапты колдойт, серепчи аны сындайт. Ошол сын «Азаттык» радиосунан айтылган. «Ушактан саясатты ким жасаганы» маанилүү эмес, мэр көтөргөн демилге ишке ашпады, эгер ал ашса, анда өлкөдө феодалдык тартип орноп калмак. Мэр өзүнүн жеке бийлигин бекем кылам деген багыт алган» деген жыйынтык чыгарылды. Бул конфликт мэр кызматтан кетүү менен аяктады. Мындайды «мэр-гейт» деп атаса болот.

Ош шаарында «Ош парк» деген коомдук жарнамалык гезит пайда болгон. 2019-жылы чыккан бир санында реклама, сканворд, гороскоп, кино обзор жана кулактандыруу берилген. Жума сайын басылат, көлөмү 20 бет, тиражы 4600 нуска. Гезит ээси жеке ишкер. Ошто 4 университеттин өзүнүн гезиттери бар, бул шаардагы студенттик басма сөздүн борбору десек да болот, себеби өлкөнүн борбор шаарындагы окуу жайларда мындай гезиттер жок.

«НУР» – студенттердин коомдук-маданий гезити. Оштогу мамлекеттик университетинде 1992-жылдан бери чыгууда. Көлөмү 8 полоса, тиражы 3500 нуска, эмгек тобу 13 киши. Айына бир жолу басылат. 2017-жылдын 15-апрель айындагы номеринин карап чыгалы. Биринчи бетте ректор К.Исаковдун жаңы жылдык куттуктоосу. Калган беттеринде университеттин күнүмдүк иштер боюнча маалымат жана студенттердин спорт жагындагы жетишкендиктери, сүрөт көрсөтмө, кайрымдуулук жөнүндө кабар, профессор Н.Мурадымовдун 75-жылдык юбилейине арналган макала орус тилинде чыкты. Студенттердин ырлары, каттары, бир аз рекламасы бар [56, 6-б.] Гезит көйгөйлүү маселелерди козгоп, сын таккан материалдарды чыгарбайт. Маалымат позитивдүү түрдө берилет. Бишкектеги Ж. Баласагын атындагы мамлекеттик университетинде чыккан гезитине («Улуттук университет» деп аталат) салыштырсак, форма менен мазмун жагынан айырма жок, тематика менен стилистика бирдей, көлөмү окшош, бир гана тиражы жагынан Оштогу гезит үч эсе көп, Бишкекте 1000 нуска менен чыгат [57, 3-б.].

«Достук планетасы» деген Ош мамлекеттик социалдык университеттин коомдук-маданий гезити. 2000-жылы негизделген. Көлөмү 8 полоса, тиражы 1000 нуска, жамаат тобу – 5 киши. Гезиттин ээси - ректорат. Формасы менен мазмуну салттуу тартипте башка студенттик гезиттерге окшош. «Студ times» - Ош технологиялык университетинин коомдук-маданий гезити. 2003-жылы негизделген, 8 полоса, тиражы 1000. Бул дагы калыптан чыкпай, расмий салтты улаган басма сөз. «Студ.кг» – бул Ош гуманитардык-педагогикалык институттун коомдук-маданий гезити, 8 полоса, тиражы – 1300, гезит ээси – ректорат. Эки тилде чыгат – кыргызча жана орусча. Салт сакталган.

«Дидактика» деген гезит 2018-жылы Ош мамлекеттик университетинин профессор менен окутуучулардын илимий-педагогикалык жана маалыматтык басылма катары негизделген. Мындай статус алган бул өлкөдө жалгыз гезит, көлөмү 8 полоса, тиражы 2000, айына бир жолу чыгат. 2019-жылы чыккан бир санын көрөлү (13.02.2019). Биринчи бетинде университетти өнүктүрүү концепциясы берилген, калган беттерде ректордун буйруктары, турак-жай куруучулардын фондусу жөнүндө кабар, методикалык ыкмалар. «Педагогикалык кесипке киришүү» деген китептен үзүндү жана Салижан Жигитовдун шакабалары, география факультетинин деканы жазган ыр. Ал эми реклама болсо жок, көйгөйлөр жок, позитивдүү. Гезитте 5 киши иштейт.

Республикалык масштабдагы билим берүү менен илимдин тармагына түздөн – түз тиешеси бар гезитке токтоло кетишибиз максатка ылайыктуу. Бул – «Кут Билим» гезити. Совет доорунда «Мугалимдер гезити» деп аталган, 1953-жылы негизделген. Эгемен доордон баштап «Кут Билим». 16 полоса менен чыгат, тиражы – 7300 нуска. Гезиттин ээси – Билим берүү жана илим министрлиги. Чейрек кылымдан бери гезиттин башкы редактору болуп Кубат Чекиров иштеди. Интернетке чыккан версиясы да бар.

Эки тилде (кыргызча, орусча) жумасына бир чыгат. Гезиттин 2020-жылдагы 14-декабрь айындагы бир санын карап көрөлү. Биринчи бетинде «Укук нугуна келели» деп аталган саясий кырдаалды чагылдырган сүрөт (аянтта өткөн митингден тартылган), анан төртүнчү бетинде тема боюнча корреспонденттин материалы берилген. Калган беттеринде өлкөдө жайгашкан университеттердин жаңылыктары, мугалимдерге министр тарабынан берген сыйлыктар тапшыруу жыйындан репортаж. Жана дагы «Мир и реальность цифровизации» деген макала, мыкты мугалимдер жөнүндө баяндама, алдынкы гимназиянын директорунун иш-аракети жөнүндөгү очерк, методикалык усулдар, белгилүү окумуштуу-педагог С.Байгазиевдин тарбия маселесин изилдеген макаласы, аягында жарыя менен жарнама [59, 4-б.].

Ош шаарында өзбек тилинде чыккан мамлекеттик эмес «Ахборот» деген гезит бар. 2006-жылы негизделген, 8 полоса менен айына бир жолу чыгат,

тиражи – 3300 нуска. Гезиттин ээси – МЧЖ «Ахборот», баш редактору журналист Барно Исакова. Аймакта жашаган өзбек улутундагы жарандардын жашоосун чагылдырат жана этнос аралык ынтымакка үгүттөйт. Мисалы, 2018-жылы чыккан номеринин (№01, axborot@inbox.ru) биринчи бетинде ардактуу ветерандардын жана ийгиликтерге жеткен жарандардын сүрөттөрү «анонс» катары берилип, анан ушуларга арналган пикирлер, макалалар, баяндама жазылган. Жарандарга арналган юбилейлик куттуктоо, ырлар, рекламалык жарыя да жайгаштырылган. Материалдар позитивдүү багытта [60, 7-б.].

Кыргыз тилинде чыккан мамлекеттик эмес бир гезит болгон - «БИЗ калыс назар салабыз» деген. Ээси мурунку «Ынтымак» КРТРК, азыр УТРК-ОШ. 8 полоса менен чыккан, тиражи 1000 экземпляр. Бул гезиттин айырмасы Ош шаарында орун алган көйгөйлүү маселелерди козгоп, чыр-чатакты жараткан окуяларды чагылдырып, коррупциялык жана криминалдык иштерге көңүл бурган. 2015-жылы 24-мартта чыккан сандагы тексттердин аталыштары мындай - биринчи бетте «Ошто өкмөт башчысын тоскон окуучу эсин жоготту», «Ошто 12 чет элдик жаран кармалды», «Араван: өзбекстандыктар мал уурдап кетип жатат». Төртүнчү бетиндеги «Кыргызстанды мекендеген араптар» деген макала таасирдүү болду (автору Б. Адмымалик).

Калган сандары деле ушул сыяктуу – сын пикир, актуалдуу, кызыктуу материалдар. Мисалы, «Араванда сүмөлөк жасагандарды «динчилер» сабап кетишти», «Эшектин этин сатуу бизнеси коомчулукта талаш жаратты» деген маалыматтар. Моралдык жактан өлкөдөгү баш-аламандык тууралуу да материалдар бар - «Ошто окуучуларды тейлеген сойку» жана башка дагы ушул сыяктуу кабарлар жарыяланган [61, 6-б.]. Бул гезит 2015-жылдын январынан баштап жума сайын чыгып турган. Өзбек тилинде «БИЗ холис назар соламиз» деген гезит жөнүндө жогоруда айтып кеттик. Мазмуну курч, башка гезиттер айталбай калганды айтат, жарандарга маалыматты эркин түрдө жеткирет. Бир материалдын аталышын мисал катары берели (2015-жылы чыккан саны) - «Өзбекстан-Кыргызстан чек арасын төрт айдын ичинде 139 адам бузган факт аныкталды» [62, 3-б.].

Эми Ош облуста райондук гезиттерди өз алдынча изилдеш керек. Совет доорунда өлкөнүн түштүк жагында бир эле область болгон – Ош областынын курамына мурун Жалал-Абад менен Баткен кирген. 1988-жылы чыккан райондук гезиттердин саны 11 эле. Эгемен жылдарына булардын саны төрт эсе өскөн. Жалал-Абад областы, кийин 1999-жылы Баткен областы бөлүнүп чыкты. Эгемендиктин биринчи жылдарында гезиттердин саны көбөйдү, бирок анан бара-бара айрымдары чыкпай калды, айрымдары аталышын өзгөрттү. Ар бир жети областын гезиттерине кийинки бапта таржымалын беребиз.

2003-жылы «Журналисттер» коому бир статистикалык ишти аткарды. Өлкөбүздө ошол кезде жарыкка чыгып турган гезиттерди жер жерлерден каттап чыгып, анан ошонун негизинде атайын бир маалымдоо чыгарган. Ошондон бир эле Ош областтына тиешелүү жерин карасак, 30 гезит жана 1 журнал пайда болгон экен. Өзбек тилинде 4 гезит чыгары аныкталган - «ДДД» (1999-жылы уюшулган), «Demos times» (2000-жылы), «Ймон юлдузи» (2001-ж.), «Камолот» (2003-ж.). Башка областтарда мындан азыраак.

Кыргыз тилинде чыккан мамлекеттик эмес «Жаңы муун» (2000-ж.) гезити, эки тилде чыккан 4 гезит - «Экспресс-баян» (1995-ж.), «Цивиндем» (2000-ж.), «Салык-экспресс» (1998-ж.), «Регион» (2002-ж.). Орус тилинде да 4 гезит - «Ваша газета» (2002 г.), «Дипкурьер» (2002 г.), «Пресс-парк» (1992 г.), «Раз в неделю» (2002 г.). Ошондой эле эркин статуста көп тилдүү гезиттер да негизделген - «Алка» (2002-ж., кыргыз, орус, англис, өзбек тилдеринде), «Билим булагы» (1992-ж., кыргызча, орусча, өзбекче), «Ош» (1999-ж., бул дагы кыргыз, орус, англис, өзбек тилдеринде).

Областта бир журнал чыгат, 1999-жылы негизделген. Аталышы «Ош», жылына 4 жолу, тиражы – 500 экземпляр, штатында 3 киши, башкы редактор жана негиздөөчү Салима Шарипова. Материалдар 5 тилде жазылат: кыргыз, орус, англис, өзбек, тажик. Интернационалдык мазмундагы журнал. Аймактардагы басма сөзгө саресеп салалы. Бул гезиттердин баарысы мамлекеттик статуска ээ, жергиликтүү (аймактагы) бийликке баш ийишет.

«Достук» – Араван райондук администрациясынын гезити, 1935-жылы түптөлгөн. Жума сайын чыгат. Тиражы –1500 экзemplяр. Штатында 7 киши. Ушул эле гезит өзбек тилинде «Дустлик» деп чыгат, район администрациянын басма сөзү. Ар бир гезиттин редакциясы өз алдынча, тиражы менен штаты да бирдей. Өзбек тилиндеги гезит 1991-жылы негизделген. «Мезгил үнү» – Кара-Кулжа райондук бийликтин расмий гезити, жума сыйын чыгат, тиражы 1000 нуска, штат - 6 киши. 1941-жылы түптөлгөн. «Чоң - Алай жаңырыгы» – Чоң-Алай районунун мамлекеттик басма сөзү, айына эки жолу чыгат, тираж – 1000 экзemplяр, штатта 3 киши, 2001-жылы негизделген [63, 28-36.б.]. «Печатные и электронные СМИ Кыргызской Республики (справочник)» деген китепчеде (Бишкектен 2003-жылы чыккан) «Пресс-парк», «Дипкурьер» жана дагы эркин статус аркалуу көп тилдүү гезиттер негизделген.

Сөз эркиндиги басма сөздөн башталды, радио телевидениеге кезек кийин жетти. 1992-жылы «Массалык маалымат каражаттары жөнүндө» деген мыйзам чыкты. 1993-жылы Кыргызстандын Конституциясы кабыл алынды. Бул сөз эркиндиктин кепили болду, 16-беренесинде ар бир жаран «өзүнүн көз карашын эркин билдирүүгө, ой-пикирин жайылтууга, басма сөз эркиндигине, маалымат берүү жана аны таратууга» жол ачылды. Андан кийин бул тараптагы мыйзам базасы дагы тереңдеди. 1997-жылы журналистика кесипке түздөн-түз тиешелүү эки мыйзам жаралды – «Журналисттин профессионалдык иш-аракеттери жөнүндө», «Маалыматка жетишүүнүн кепилдиги жана эркиндиги жөнүндө». Сыртынан караганда жакшы кадам болду, бирок ичинен карасаң бул жерде карама-каршылык жараткан нерселер жазылып калган.

Бир жагынан «Журналисттик тергөө» дегенге укук берилет (биринчи мыйзамдын 9-беренеси), экинчи жагынан маалымат берген адамдан уруксат алмайынча, аудио-видео каражаттарын пайдаланууга тыюу салынат (аталган мыйзамдын 7-беренеси). Бул колдорун бош коюп, буттарын тушап койгонго барабар. Экинчи мыйзамдын түпкү мааниси жокко чыгып калды, себеби журналист үчүн изилдөөдө эркин түрдө маалымат алууга жол жок. Мындай

жыйынтык атайын фокус-группа аркылуу аткарылган иликтөөдөн (соцпрос менен) кийин чыгарылган [8, 74-75-бб].

«Алай таңы» – Алай районунун расмий гезити. Түштүк регионундагы басма сөздүн эң эскилеринин бири, 1933-жылы негизделген. Айына үч жолу чыгат, штатында 5 киши, көлөм 4 бет, тиражы 1000 нуска. Ушул гезиттин 2018-жылы чыккан бир санын карап чыгалы. Биринчи бетинде Нооруз майрамына карата акимдин куттуктоосу, «Олимпиада катышуучуларды аким кабыл алды» деген репортаж, андан кийин Ноорузга байланыштуу жер жерлерден алынган кабарлар жазылган. Бир бетинде кулактандыруу, жарыя. Акыркы бетинде дарыгерлердин сунуштары жана кеңештер [64, 5-б.].

«Өзгөн нуру» - Өзгөн райондук администрациясынын гезити, 1934-жылы негизделген, айына эки жолу чыгат, тиражы 2000 нуска, 8 полоса, штатында 8 адам. 2015-жылы 20 февралда чыккан санын карасак, биринчи бетинде акимдин отчету, райондук милициянын жаңы келген жетекчиси менен таанышуу, Россияда иштеген мигранттарга маалымат, райондогу паспорт берүү жана каттоо иштерин жүргүзүү боюнча баяндалган. Андан кийин ар кандай кыска материалдар – бруцеллез оорусу жөнүндө маалымдоо, бала бакча, аялдар жыйыны, бир бетинде кулактандыруу [65, 8-б.].

«Эмгек майданы» - Кара-Суу районунун расмий гезити, 1935-жылы түзүлгөн, айына үч жолу чыгат, тиражы 2000, 8 полоса, штатында 6 киши. Эки тилде аралаш басылат. 2015-жылдын 14-март айындагы чыккан санда биринчи бетте аялдарга арналган акындын ыры, анан акимдин куттуктоосу, оорукананын жаңы жетекчиси менен таанышуу, кабарчы Б.Калдарбекова айыл аймактардын бюджет жөнүндө маалыматтарды берди. Райондо болгон иш-аракеттерди позитивдүү (салттуу) түрдө чагылдырган материалдар, бир бетинде жарыял менен кулактандыруу, акыркы бетинде социалдык өнүгүү башкармалыгынын башчысы менен маек [66, 3-б.].

«Ноокат таңы» – Ноокат райондук администрациясынын гезити, 1934-жылы түптөлгөн, 8 полоса, тиражы 3000 нуска, штатта 7 адам. Бул аталган гезиттер аты, чыккан жери эле башка болбосо, мазмундары окшош. Кабарлар,

маалыматтар, маек, репортаж, аналитика. Баарысы позитивдүү түрдө берилет. Сөзүбүз негизсиз болуп калбаш үчүн «Ноокат таңы» гезитинин 2015-жылы чыккан санында (№9-10, 21.02.2015) мындай материалдар. Биринчи бетте аким менен түз байланыш, окуялар жөнүндө кабарлар, дыйкандарга чакан кеңеш. Андан кийин салттуу формадагы материалдар. Айыл турмушунун алгылыктуу жактары, жакшы ийгиликти жараткан кесип ээсинин иш-аракети, дарыгерлердин кеңеши, кулактандыруу.

Көңүлдү бурган бир нерсеси бар – «Кылмыштуулук өскөн» деп аталган райондук прокурордун жардамчысы берген маек. Мындай материал туруктуу бир рубрика менен берилбейт, анда – санда чыгат, бирок элди так ушундай маалымат кызыктырат, себеби райондун жашоосуна тыгыз байланыштуу. Акыркы бетинде «Джихад» жасагандар орто кылымда эле Ошко коркунуч кылууну пландаган» деген аталыштагы орус тилинде Л.Саралаева жазган («Лица» гезиттин редактору) макаласынын котормосу чыкты [67, 6-б.].

Алишер Саипов өзбек тилинде Ошто чыгарган «Сиесат» деген гезит курч саясий макалалары менен Өзбекстанды башкарган бийликти сынга алган. Алишер Ош мамлекеттик университетинин журналистика бөлүмүн бүтүргөн, Кыргызстандын жараны болгон. Кылмыш дүйнөсүнүн жана коррупциянын схемаларынын бетин ачкан. Кесиптин өнүгүүсүнө чоң салым кошту. Жаш эле курагында көчөдөн киллер аркылуу атылып, курман болду.

В. Абдыкаров «Ачык саясат плюс» гезитте 2019-жылы чыккан (№13) «Депутат мырзадан «доо арыз» деген макаланы жарыялаган [68, 8-б.]. Кеп анда депутат «хамельон» деген сөзгө арданып (муну гезит анын дарегине жазган), сотко кайрылган – «гезит мага эми компенсация төлөсүн» деп. Сот депутатты колдоду, бирок коомчулук ушундай чечимге нааразы болгон. Бул окуя жөнүндө иштин акыркы бөлүмүндө айтып беребиз.

2000-жылы Ош областтынан өз алдынча Баткен областы болуп бөлүнүп чыккан. Мурун бул тараптагы үч район Баткен, Лейлек, Кадамжай райондору Ош областынын курамында болгон. Учурда бир областтык жана үч райондук

расмий гезиттери бар. Ал эми мамлекеттик эмес басма сөз Баткен шаарында эки гезит, Кызыл-Кыя шаарында бир жана Пүлгөн айылында бир гезит чыгат.

«Баткен таңы» - облустун мамлекеттик администрациясынын гезити, жумасына бир жолу 4000 нуска менен чыгат, 8 полоса, штатында 12 киши. 2000-жылы негизделген. Гезит Бишкектеги «ММКны колдоо борбору» деп аталган эркин статус алган типографиядан басылат. А.Акаевдин учурунда мамлекеттик типография оппозициялык гезиттерди чыгарбай койгондо, АКШнын жардамы менен ушул көз карандысыз басмакана уюштурулган. Эркин гезиттердин көбү ушундан чыгат. Мамлекеттик гезиттерди «Учкун» деген мамлекеттик-акционердик коомдун астындагы (бул бийликтин кол алдындагы коом) типография басып чыгарат. «Вечерний Бишкек» гезитинин өзүндө типография бар, бул жерден да кээ бир гезиттер басылат. Бийлик тарабына сын пикир айтылбайт. Облуста болгон курч маселелер бийликтен көрсөтмө болмоюнча, өз алдынча берилбейт - расмий гезиттердин салттуу калыбынан чыкпайт [87, 6-б.]. Райондук расмий гезиттин тартиби ушундай.

«Кызыл Туу» – Баткен районунун расмий гезити, 1938-жылы «Сталиндик жеңиш» деген ат менен негизделген. Жумасына бир жолу чыгат, тиражы 3000, 8 полоса, кыргыз тилинде, штатта 9 киши. «Эл жарчысы» – Кадамжай районунун расмий гезити, 1942-жылы негизделди, тиражы 1000, кыргыз тилинде айына үч жолу чыгат, 5 киши иштейт. «Ата журт» – «Лейлек» гезитти Лейлек районунун расмий гезити, 8 полоса, тиражы 2000, кыргыз тилинде жумасына бир жолу чыгат, штатында 6 киши. 1936-жылы негизделген. Аймактын алгачкы гезити ушул. 2015-жылы чыккан санын мүнөздөп берели. Биринчи бетинде республиканын эл артисти Жамал Сейдакматова районго гастроль менен келгенине байланыштуу маек, жоокердин энесине райондун акими «Алтын эне» медалын тапшырган учурдан кабар. Кийинки беттерде райондогу окуялар жөнүндө маалымат – Кызыл-Кыяда мектептердин олимпиада өткөн жерден репортаж, анан орто мектептерде уюштурулган «Жаз периште» аттуу таймаштан кабар, андан кийин райондук милициянын «рэкети» дегенге каршы рейд өткөн иштин жыйынтыгы берилди, анан жергиликтүү

журналисттин «эстен кеткис ирмемдери» деген эскерүү орун алды, аягында жарыя менен кулактандыруу [88, 33-б.].

Бул облустагы райондук гезиттердин негизги көйгөйү басмакананын жоктугу (гезиттин тиражы Бишкектен же Оштон басылат). Ошондой эле жаш журналисттердин кесиптик сапатын көтөрүүгө шарттын жоктугу да көйгөйдү жаратууда. (буларга семинар менен тренинг керек).

«Шахтер жолу» – бул облустагы шаардык гезит. Сүлүктү шаарынын администрациясынын (мэриянын) гезити. Өлкөнүн түштүк регионун алсак (үч областтын алкагында), анда бул жердеги эң биринчи гезит ушул – 1922-жылы негизделген. Шаар көмүрчүлөрдүн (шахтёр) шаары катары куралган. Гезиттин мазмуну да ушуга байланыштуу. Айына бир жолу, 8 полоса, тиражы 1400, штатта 6 киши. Мамлекеттик эмес гезиттер областта ХХI кылымдын башында чыга баштаган. Аймактын сырларын, чечилбей жаткан маселелерин чагылдырып, актуалдуу көйгөйлөргө көңүл бурушат. Башкача айтканда, мамлекеттик гезиттер «актай калтырган» көйгөйлөргө көңүл буруп, «пробелди» (боштукту) толтурушат.

«Шахтёр жолунун» 2015-жылдын бир санын алалы. Биринчи бетинде «Жүрөк титиреткен кылмышка кайдыгер карап турбайлы» деп аталган материал – бул мэриянын демилгеси менен өткөн координациялык кеңештен репортаж экен. Муну менен чогуу анонс рубрикалары басылыптыр. Кийинки беттерде «социалдык-экономикалык өнүгүүнүн жыйынтыгы жана алдыдагы милдеттер» жөнүндө кеңири маалымат, Улуу жеңиштин юбилейине карата иш-чаралар, парикмахер кесипке шилтем, кыргыздын тарыхынан алынган «16 килограмм будайга сатылган кыргыз кызы» деген баян (бул окуя 1917-жылга байланыштуу экен). «Сүлүктүү-Тазалык» ишкананын башчыдан кайрылуусу, эки тилде берилген кулактандыруу менен көңүл айтуулар (соболезнования), жарыя [89, 66-б.]. Жергилктүү калкты (кыргыз, өзбек, тажик, орус, татар улутундагы жарандарды) ынтымактын, айкөлдүк жолуна чакырышат. Ушул жерден бир нерсени айталык. Айрым учурда (экстремал учурларда) «эркин

гезиттер» артында турган «ээлерине» байланып, эл аралык ынтымакты ыдыраткан терс үгүт куралына айланып калган фактылар да бар.

«Алтын бешик» – эркин гезит, Баткен шаарынан айына эки жолу чыгат, тиражи 2000, төрт тилди камтыйт – кыргыз, орус, өзбек жана тажик тилдери. Штатта 10 киши. 2002-жылы түптөлгөн. «Дил азык», «Ыйман авазы» – эркин гезит, айына эки жолу 3000 нускасы менен эки тилде чыгат – кыргыз, өзбек. Штатта 5 киши. 2001-жылы негизделген. «Айдаркен пресс» – жаштардын гезити, 8 полоса, нускасы 1000, жума сайын. Гезиттин ээси – «Айдаркен жаштары» деген коомдук бирикме. 2015-жылдын март айындагы санын карасак, биринчи бетинде айымдар майрамын ыр менен куттуктоо жана анонс берилди. Кийинки беттерде ар кандай кабарлар, мектепте окуган балдар менен кыздардын ырлары, насаат, кулактандыруу менен жарыя [90, 5-б.].

«Сулей инфо» – бул жоопкерчилиги чектелген коомдун гезити, 16 полоса, айына эки жолу 2300 нуска менен чыгат. 2011-жылы негизделген. Редакция Исфана шаарында. 2015-жылдын бир санын карадык. Биринчи бетте анонс – Ооган согуштун баатырларын эскерүү, жаш патриоттордун өнөрү, табыштардан тажрыйба, музыка обондору жөнүндөгү материалдар. Андан кийин Лейлек районундагы жергиликтүү кеңештердин кошмо жыйынынын төрагасынын энелер менен айымдарды куттуктоо кайрылуусу, камкордук жөнүндө репортаж, Исфананын тарыхына баян, адам укугуна байланыштуу юридикалык маалымат, «Асман тобунун» лидерине арналган материал, райондун бийлиги уюштурган сынакка жарыя, кулактандыруу, көңүл айтуу жана реклама [91, 6-б.]. Бир гана позитивдүү багыттагы материалдар.

Баткен областтында көмүр кендери көп. Ушул тармакта иштегендер өздөрүнүн гезитин чыгарышат - «За уголь» деп аталат, «Кызыл-Кыя көмүр» жана «Шахтастрой» акционердик коомдорунун бириккен гезити. Кызыл-Кыя шаарынан орусча жана кыргызча чыгат. Айына эки жолу, нускасы 1500. 1931-жылы көмүр өндүрүшүн чагылдырган гезит катары жаралган.

Областта жашаган тажик улутундагы жарандарга арналган бир гезит бар, 2008-жылы негизделген, Бишкектен басылат, эки айда бир, 8 полоса менен.

Аталышы «Паёми. Ала-Тоо». 2015-жылы чыккан сан. 3. Рахманбердиева - «Тажикистан менен Кыргызстандын өкүлдөрүнүн майрамдык куттуктоо». Ал тараптан Олим Рахимов, биз тараптан Равшанбек Собиров) анан тажик акындын салтанаттуу ыры басылыптыр. Кийинки беттерде Ноорузга арналган материал, фарс адабиятынан ыр саптар. Гезиттин бир бети кыргыз тилинде берилет, бул санында Жеңиш Разаков областтын администрациянын атынан кайрылуу кылды (ошол кезде губернатор болгон). Андан кийин Америкадагы өткөн Нооруз майрамынан репортаж берилди [92, 36-б.]. Көйгөйлөр мындай гезитте айтылбайт. Сын пикирлер болбойт.

Облустук журналисттерге карата сотко түшкөн доо арыздары бар. 2003-жылы Баткен райондун соту областык «Баткен таңы» гезитине (жергиликтүү бийликтин басма сөзү) каршы берилген доо арызды карап, редакцияга 50 миң жана макаланын авторуна 30 миң сом айып пул салынды. Доо арыздын ээси – райондун экс-акими Дастан Бердиев. Макала «Дастандын приватизациясы» деп аталган. Сот болсо автордун жазганын далилсиз деп тапты. 2000-жылдын башында Кадамжай райондун соту «Баткен таңы» гезитинде иштеген журналист К.Ташболотова каршы түшкөн доо арызды карап, авторго 100 миң сомдук айып пулга саплайын деген, бирок бул иш «досудебный келишим» менен бүткөн. Доо арыздын ээси – райондук соттун судьясы С.Калканов. Макаланын автору «паракорчу» экен го деп (божомолдоп) жазган [93,6-б.].

Ушул жерде бир кызык суроо турат - «эмнеге ушул облусттун негизги расмий гезити улам-улам доо арызга кабылып калат? Ошол доо арыздын ээлери эмнеге аким менен судьялар болуп жатат?» деген суроо. Анан мындай көрүнүш башка областтарда болгон эмес, ушуга байланыштуу бул фактыларга биз атайын көңүл бурдук. Бул көрүнүш эки нерсени түшүндүрөт. Биринчиси, Баткен областтын негизги расмий гезитинин көз карашы өтө эле эркин болгон. Экинчиси, областта иштеген судьялар өтө эле калыс болушкан. Чындык ушул эки нерсенин ортосунда болушу да мүмкүн. Башка областтар боюнча мындай доо арыздарды өз алдынча илимий иштин аягында карайбыз.

Аталган үч областтын басма сөз каражаттарын карап, жыйынтыкка келдик. Ош облусунда мамлекеттик гезиттердин саны көп – ушул облустун масштабында 3 гезит, райондордо 7 гезит, мэрияда 1 гезит (үч тилде чыгат). Областтык администрациянын гезиттери – «Ош жаңырыгы (кыргыз тилинде), «Эхо Оша» (орус тилинде), «Уш садоси (өзбек тилинде). Булар жумасына эки жолу чыгат. Башка облустарда жумасына эки жолу чыккан гезиттер жок. Тиражы да салмактуу – 4000 нуска.

Мамлекеттик эмес гезиттердин саны 16 (айрымдары жабылды), мунун ичинен өзбек тилинде 5 гезит, орус тилинде 4 гезит, калгандары – кыргыз тилинде. Ведомстволор жактан бир эле «Билим булагы» деп аталган гезит бар, бул – билим берүү башкармалыгынын басма сөз органы. 2010-жылдагы жаңжалдан кийин өзбек тилиндеги айрым гезиттер жабылган (бул маселени жана мунун себептерин кийинки бөлүмдө карайбыз).

Ош аймагынын артыкчылыгы бул студенттик басма сөзүндө - мындай багытта 4 гезит чыгат – Ош мамлекеттик университет, Оштогу социалдык университет, Оштогу Россиянын социалдык университетинин филиалы жана Оштогу технологиялык университет гезит чыгарышат. Булардан тышкары Ош мамлекеттик университет «Дидактика» деп профессор менен окутуучулук курамына арналган гезитин чыгарат (бул уникалдуу гезит).

Оштук журналисттерге тиешелүү электрондук медиа каражаттарына байланыштуу сот иштери да болгон. Өзбек тилинде чыккан Ош-ТВ каналына каршы аракеттер 2000-жылы башталып, көпкө чейин созулган. 2010-жылы бул телеканал сепаратисттик багыты үчүн айыптаган. Ош-ТВнын жетекчиси Х.Худайбердиев өлкөдөн качып кеткен. Оштогу өзбек тилинде чыккан гезиттер да 2010-жылы жабылып калган.

Жалал-Абад облусунда 12 расмий гезиттер бар – областтын расмий 2 гезити, шаардын мэриянын 2 гезити, райондордо 3 гезит. Ушул аймактын артыкчылыгы ведомстволук гезиттердин көптүгүндө – бул салык инспекция, билим берүү башкарма, укук коргоо органдар өз алдынча ар бири гезит чыгарат. «Мусулман» деп аталган гезит бар (ээси «казыят»). Башка

областтардын басма сөз тармагында мындай «ведомстволук» тажрыйба жок. Областтын администрациясы эки гезитке ээ – «Акыйкат» (кыргыз тилинде) жана «Жалал-Абад тонги» (өзбек тилинде). Орус тилинде расмий гезит жок.

Ушул аймактын дагы бир артыкчылыгы бар – бул жерде адам укугун коргогон уюм «Право для всех» деген бюллетенинин чыгарат (орус тилинде). Бул биринчи жана экинчи президенттердин учурунда демократиялык принципти орнотууга чоң салым кошкон. Басма сөзгө байланыштуу доо арыз бул аймакта көбүрөөк орун алган. Мындай арыз биринчи президенттин үчүнчү мөөнөтүндө жайнап чыккан. Мисалы, 2000-жылы М.Ибраимов сотко кабылган (10 миң сом айып пул салынган), 2002-жылы А.Сооронбаев (100 миң сом айып пул апелляция аркылуу кыскартылган). Университеттин деканы доо арыз менен журналисттин үстүнөн сотко кайрылган. 2003-жылы Базар-Коргон районунун башкы врачы «Право для всех» деген бюллетенге чыккан макалага каршы сотко кайрылды, бирок сот доо арызды кабыл алган эмес.

Баткен облусунда райондук гезиттердин тарыхый жолу совет бийлиги менен бирге башталган. «Шахтёр жолу» деп аталган гезит (Сүлүктүдө) 1922-жылы түптөлгөн. Шахтёрлорго (көмүрчүлөргө) арналган гезиттин дагы бири Кызыл-Кыяда «За уголь» деген ат менен орус тилинде чыккан гезити бар, бул эң алгачкы гезиттердин бири (1931-жылы негизделген).

Бул областта диний иштерине байланыштуу басма сөз каражаты да бар – бул «Ыйман авазы» деп аталган гезит Баткен шаарынан чыгат. Жаштардын да өздөрүнүн гезити бар, бирок бул студенттердин басма сөз каражаты эмес, жаштардын коомдук бирикмесинин гезити. Айдаркен шаарынан чыгат, жана областтын борборунан «Алтын бешик» деген эркин гезит төрт тилде басылат – кыргыз, орус, өзбек, тажик тилдеринде.

Ушул аймактын өзгөчөлүгү журналисттерге коюлган доо арыздын чыккан жеринде. Башка аймактарда мындай арыз бийликтин өкүлдөрүнөн мамлекеттик эмес гезиттерге каршы берилсе, бул жерде резонанс жараткан доо арыз областтын расмий гезитине каршы берилген. Парадокс. Мындай нерсе башка жерлерде болгон эмес. Сотко тартылган гезит («Баткен таңы»)

калыпты (стереотип) бузду, себеби мамлекеттин гезити да курч болууга кудуреттүү экенин көрсөттү. Баткенге караштуу дагы бир белгилей турган нерсе бар. Бул жерде «Эл аралык толеранттык үчүн» деген дүйнөгө белгилүү фонд «Салам радиону» уюштурган. Суткасына 18 саат орус жана кыргыз тилинде эфирге чыгып, ар кандай маалыматты элге жеткирет.

Аймактык басма сөздүн мазмундук-тематикалык, жанр жана стиль багытындагы өзгөчөлүктөрүнүн бири гезитке жарыяланган публицистиканын тексттин белгилүү өлчөмдө, публицистика стилдин мүнөзүнө, өзгөчөлүгүнө жараша жашырын, кээде ачык эмоционалдык табиятка ээ. Маалыматтын мындай берилиши публицистика тексттердин ар түрдүүлүгүн жана көп жактуу экенин камсыз кылат. Бул процесс, өз кезегинде, гезиттик материалдардын коом мүчөлөрүнө угумдуу, жугумдуу, туюмдуу болушун шарттайт деп эсептейбиз. Ар түрдүү, бири-бирин кайталап албаган публицистика мүнөздөгү информация гезитке берилиши гезитти бир тажатма бергенден куткарат. Буга кошумча окумуштуулар туура белгилегендей, «гезит макалалар тез окуп, тез түшүнүүгө ылайыкталып, кыскача жазылыш гезит үчүн мүнөздүү белги деп эсептесек болот». Ушундай касиеттер (жөнөкөй, ылайыктуу, кыска) гезитти калың элге жакындатат. Татаал жана оор стиль гезитке жарабайт.

Мазмундуу ой жүгүртүү публицистика стилинде мазмундуу маселе көтөрүлгөн учурда кана ишке ашат. Ошондуктан текстте коомчулук үчүн мазмундуу, көйгөй маселе көтөрүлүп, коомчулукка жасалган «акыл чабуулу» («мозговая атака») болуп саналат. Аймактык басма сөз маалыматтарды бурмалабай, акыйкат туюндурган учурда коом үчүн пайдалуу болуп, коомдук өнүгүүгө өз салымын кошо алат. Гезит бул коомдун керегине жаралган күнүмдүк күзгү – коомдун кыйшык жактарын даана жана өз убагында, болгонду болгондой даярдап чагылдырат.

Экинчи бөлүмгө тыянак

Жыйынтыктап айтканда, гезиттик текст мазмуну жагынан да, маалыматтык багыты боюнча да бирдей эмес экендигин байкоого болот. Ошондуктан гезит беттерине ар түрдүү мазмундагы материалдар жарыяланып

жүрөт. Аймактык басма сөздүн мазмундук-тематикалык багыты, жанр менен стиль жагынан өзгөчөлүктөрүн аныкташ үчүн диссертацияда аймактык басма сөз изилденип чыкты.

Региондук аймагындагы медиа каражаттардын иш-аракети бир нуктан чыккан окшоштуктардын болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш, себеби булар борбордук саясаттын негизинде өнүккөн, ошондой болсо да ар бир аймактын өзүнө гана таандык «специфика» бар. Муну биз басма сөздүн материалдарын иликтеп жатканда аныктадык. Мисалы, Ошто орун алган фактылар ушул аймактын контекстине байланыштуу, Жалал-Абаддагы көрүнүштөр жергиликтүү контекстке таянат, Баткендики да так ушундай, жана башка облустарда да ушундай. Салыштырманын ыкмасы аркылуу окшоштук менен өзгөчөлүк белгиленди. Элдин саны, этностордун жайгашып жашаганы буга белгилүү түрдө таасир этет, аны өзгөчө болгон кырдаалда булардын ордун жана коомдогу ролу өзгөчө болгонун жергиликтүү маалымат каражаттар чагылдырып берет. Ушуну басма сөздүн материалы аркылуу иликтедик.

Ал эми 1990-жылы орун алган Оштогу трагедиялуу окуяны, Баткендеги 1999-жылы ислам экстремисттер кол салган окуяны, Аксыдагы бийлик менен жергиликтүү жарандардын тирешти жана ушундай кан төгүлгөн окуялардын таржымалын иликтеп, ушуну басма сөздүн кызматы кандай деңгээл менен, кандай тартипте чагылдырган ишин өз алдынча изилдеш керек. Ыңкылапта регионалдуу масс-медиа каражаттар өзгөчө түзүлгөн оор шартта иштешет.

Кыргызстанда ыңкылаптар ХХI кылымда үч жолу орун алды, ошолорду басма сөздүн контекстинде карап чыгуу зарыл иш. Буга кошо 2010-жылы Ошто экинчи жолу кайталанган этникалык коогалаңды кароо келечектин иши. Биринчи коогалаңда Москванын таасири өзгөчө орун алса («Правда», «Известия», «Литературная газета»), экинчи коогалаңда Бишкек алдынкы орунга чыккан. Экстремал учурларда орун алган окуянын коомго тийгизген таасири абдан күчтүү болуп, коомго түрткү берип, алдыга жылуу аракеттерди баштоого түрткү берди. Ушундай учурлар медиа каражаттын күчүн сындан өткөрдү жана анын жүзүн ачты.

III БАП. ЭГЕМЕН КЫРГЫЗСТАНДАГЫ АЙМАКТЫК ГЕЗИТТЕР: ӨНҮГҮҮНҮН ОКШОШТУГУ ЖАНА ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ (жети облустагы басма сөздүн мисалында)

Мында жети облустун гезиттерине катары менен мүнөздөмө берилди жана өлкөдө болуп өткөн саясий кырдаалдар жөнүндө айтылды – буга үч жолу орун алган «ынкылап», эки жолу болгон «коогалаң» жана бир жолу эки сыйра ислам экстремисттеринин кол салган фактылары кирет.

Адам коомдогу болуп жаткан окуяларга кайдыгер эмес. Коом менен адамды бириктирген каражат ыкмасынын бири басма сөз болуп саналат. Ушул жагына да көңүл бурулду. Өлкөбүздө иштеген журналисттердин бирикмелеринин жана бизге келип иштеген эл аралык медиа уюмдардын иш-аракеттерин карап чыктык, жана булардын басма сөзгө тийгизген таасирлерин аныктадык. Журналисттин укугу, милдети жана этикалык кодексине көңүл бурулду иштин аягында басма сөзгө каршы берилген доо арыздар каралды.

3.1. Жети облустун гезиттери жана өлкөдөгү саясий кырдаалдар

1). Чүй облусундагы негизги расмий гезит «Чүй баяны» мамлекеттик администрация жана облустук кеңештин басма сөздөгү куралы катары коомго маалыматтарды жеткирет. Контент жогору, аудиториясы кенен, кыргыз тилинде чыгат. 1991-жылы негизделген, жумасына 1 жолу 1000 нуска менен чыгат, штатында 12 киши. Гезиттин ээси облустук администрация жана облкеңеш. Бул орус тилинде да «Чуйские известия» деп, жума сайын 2000 нуска менен чыгат, штат – 15 киши. Коомчулукка саясий, маданий, экономикалык жана жарнама маалыматтарды жарыялайт. Эми райондорду карап чыгалы.

Аламүдүн районунун мамлекеттик администрациясынын расмий гезити «Аламүдүн кабарлары» - «Вести Аламудина» деп аталат. 1993-жылы негизделген, 8 полоса, нускасы 2800 дана, «ММК колдоо борбору» фондунун басмаканасында кыргыз, орус тилинде чыгат. Московский районуна караштуу «Сельская новь» деген гезит 1935-жылы негизделген, 8 полоса, нускасы 1000 дана, орус тилинде чыгат. Бул дагы аталган жерден басылат. «Эмгек жарчысы» - Кемин районун расмий гезитти, 1938-жылы негизделген, кыргыз тилинде

чыгат. Мунун 6-март 2015-жылы 6-мартта чыккан санындагы биринчи бетинде «Жаркын жаздын ачкан ажарын жашоолордун башатысың, аялзат!» Аял-эне! Аял-назик! Аял-жар! Сен бар үчүн өмүр кызык аялзат! «Жаздагы жагымдуу майрамыңыздар менен!» деп, Кемин районунун администрация башчысын куттуктоосу жарыяланган. Андан кийин «Апамдын 105-жазы», «Аброю бийик ардагер» деген макалалар, «Эрдике тете иштер – эл үчүн», «Көөнөрбөс көркөм өнөр чебери» деген материалдар, анан жарнамалар, кабарлар берилди. 8 полоса, нускасы 2100.

Жайыл райондун коомдук-саясий гезити 1933-жылы негизделди, аталышы «Жаңы мезгил» - «Новое время». Жумасына бир жолу кыргыз жана орус тилинде чыгат. 8 полоса, нускасы 1000. Жайыл районунун расмий гезити, 1933-жылы негизделген, кыргызча жана орусча чыгат. 2016-жылдын (№ 9-10) санында чыккан материалдар мындай. Чүй облустук ӨК Башчылыгы эскертет «Ар кандай кырдаалдарга даяр туралы», «Эмдөөдөн сөзсүз өтүү керек» деп, ҮБД борборунун дарыгери элге кайрылды. Бул гезит «Учкун» басмаканасында басылат, 16 полоса, нускасы 4000. «Элдик жарчы» – «Народная трибуна» – Сокулук районунун расмий гезити, жумасына 1 жолу 2000 нуска менен кыргызча жана орусча чыгат, 1993-жылы негизделген. «Жеңиш Туусу» – «Знамя Победы» деп аталган Ысык-Ата районунун расмий гезити эки тилде (кыргызча, орусча) жумасына 1 жолу 2500 нуска менен чыгат, штатында 9 киши, 1933-жылы негизделген.

Чүй районунун расмий гезити «Баласагын оттору» - «Огни Баласагына», бул дагы эки тилде (кыргызча, орусча) жумасына бир жолу 2000 нуска менен чыгат, штат - 6 киши. 1935-жылы негизделген. Чуй облусунун расмий гезиттердин жагдайы ушундай – бардыгы 9 гезит (7 райондук, 2 облустук масштабында). Мунун 2 гезити бир кана тилде чыгат – «Сельская новь» (орус тилинде, Московский район Чуйской области) жана «Эмгек жарчысы» (кыргыз тилинде, Кемин району). Калгандары эки тилде жума сайын чыгышат – кыргызча жана орусча. Бул облустун өзгөчөлүгү ушунда. Расмий гезиттер тиражын төмөндөттү, бирок сан жагынан булар кыскарган жок.

Мындан тышкары Чүй облусунда коомдун башталышында 5 гезит пайда болгон. «Весть» деп аталган гезит 1997-жылы пайда болгон, жумасына 1 жолу орус тилинде чыгып, тиражын 10000 (он миң) нуска чейин жеткирген. Штатында 12 киши иштеген. Негиздөөчүсү Алимжан Иранов. Өлкөбүздө бул (бардын регионалдык гезиттерди алганда, анын ичинде расмий гезиттерди да) эң көп тираждуу гезит болгон. Редактору Максим Клименко. «Для Вас» деген гезит жумасына 1 жолу 4000 нуска менен орус тилинде чыгып жатат. Муну Елена Жолобова негиздеген.

2000-жылдан тартып «Портрет недели» деген гезит чыга баштаган. Айына 1 жолу 1000 нуска менен орус тилинде чыгып турду, негиздөөчүсү Хабира Мажиева. «Радиус икс» деген гезит 2001-жылы чыга баштады, жумасына 1 жолу орус тилинде, муну «Радиус» деген масс-медиа центр негиздеген. Дагы бир «РИО» деп аталган гезит 2001-жылы чыга баштады, жумасына 1 жолу 5000 нуска менен орус тилинде, мунун ээси АООТ «Токмакская типография». Бул расмий эмес гезиттердин бир тобу иштерин ар кандай себеп менен токтотту.

2). Ысык – Көл облусунда негизги гезит «Ысык-Көл кабарлары» 1935-жылдан баштап чыгууда, жумасына эки жолу, нускасы 1000, штат – 12 киши. 1993-жылы 22-октябрда чыккан санындагы материалдар мына. «Даанышман даңазасы» (сандан санга чыккан чыгарма), «Канада – Ысык-Көл кызматташтыгы артууда», «Күз күрөшү күчүндө», «Кыргыз кыйырында «Абалың кандай, Ат-башы?», «Күзгү сессия, үч долбоор», «Жумабек Ибраимов жеңилдик берет», «Урпактары унутпайт». Коомдук-саясий гезит болгондуктан, Ысык-Көл облусту жана аймагы боюнча саясий, экономика, социалдык маалыматтарды жарыялайт. Башкы редактору Абдыжапар Эгембердиев. Ал эми орус тилинде расмий гезит «Вести Иссык-Куля» 1938-жылдан бери чыгат, бул дагы жумасына эки жолу, штатында 12 киши. Ээси облдминистрация менен облкеңш (E-mall: vestiissykkyl@mail.ru). «Учкун» басмаканадан чыгат, 8 полоса, нускасы 700.

Райондордо 5 расмий гезит бар (Ыссык-Көл районунда 2 гезит) жана Каракол, Балыкчы шаарларында 2 гезит чыгат. «Жети-Өгүз жанылыгы» – бул Жети-Өгүз районунун администрациясынын гезити, айына 2 жолу, 200 нуска, кыргызча жана орусча чыгат, штат – 3 киши. «Элдин үнү» – Түп районунун расмий гезити, айына 3 жолу 100 нуска менен кыргыз тилинде чыгат (тиражы боюнча өлкөдө эң кичинекей гезит). Штатында 3 киши. Ээси райондун администрациясы. «Эмгекчил» – Тон районунун расмий гезити, айына 3 жолу 150 нуска менен кыргыз тилинде чыгат, штат – 2 киши. «Ысык-Көл баяны» – бул Ысык-Көл районунун расмий гезити, айына 3 жолу 250 нуска менен кыргыз тилинде чыгат, штат – 3 киши. Бул райондун дагы бир расмий гезити бар, аталышы «Ысык-Көл оттору» – «Огни Исык-Куля», жума сайын 300 нуска менен кыргызча жана орусча чыгат, штатында 3 киши.

Каракол шаарында «Каракол» деп аталган расмий гезит жумасына 1 жолу 200 нуска менен эки тилде (кыргызча, орусча) 1993-жылдан бери чыгат, штат – 2 киши. Гезиттин ээси Караколдун шаардык администрациясы. Балыкчы шаарынын да расмий гезити бар, аталышы «Балыкчы», жума сайын 100 нуска менен кыргызча жана орусча чыгат, штатында 5 киши. Ээси мэрия. Облуста мындан тышкары табиятты сактоо боюнча комитет (облкомитет охраны природы) «Адам жана жаратылыш» деген гезитти жумасына 2 жолу 100 нуска менен эки тилде (кыргызча, орусча) чыгарат, штаты – 4 киши. Облполтребсоюз деген мекеменин гезити бар – «Кооперация жарчысы» деген, жума сайын 800 нуска менен эки тилде (кыргызча, орусча) 1992-жылдан бери чыгат. «Кой-Сары» деген агрофирма гезит ачкан, «Кой-Сары жаңылыктары» деп аталат, айына 2 жолу 200 нуска менен кыргызча чыгат, штаты 3 киши.

Жана дагы «Сантехуправление» деген мекеменин «Кристал» гезити жума сайын 50 нуска менен кыргызча жана орусча 1995-жылдан бери чыгат, штаты 3 киши (мунун тиражы эки «стенгазета» сыяктуу). Дагы бир ушундай кенедей гезитти Кызыл-Суунун айыл өкмөтү чыгарат – аталышы «Кызыл Суу», жума сайын 50 нуска менен кыргызча, орусча чыгарышат. Штат – 3 киши.

Облустун прокуратурасынын өзүнүн гезити бар – «Мыйзам жолу» деп аталат, айыны 1 жолу 100 нуска менен 1998-жылдан тартып кыргыз тилинде чыгат.

Облустук салык инспекция да 1996-жылы «Салык саясаты» деген гезит ачкан, жума сайын 800 нуска менен кыргызча жана орусча чыгат. «Лидер» деген коомдук бирикме «Правовой вестник» деген бюллетенди 1999-жылы уюштурган, айыны 1 жолу 100 нуска менен орус тилинде чыгат, штатында 5 киши. Облустагы «Генофонд» деп аталган женсовет «Генофонд» деген гезити 1996-жылы негиздеген, жума сайын 100 нуска менен орус тилинде чыгат, штатында бир эле киши. «Жалын» деген гезитти Тыныстанов атындагы Ысык-Көлдөгү мамлекеттик университет айына 3 жолу 500 нуска менен эки тилде (кыргызча, орусча) 1993-жылдан бери чыгарат, штаты - 3 киши. Дагы бир уникалдуу басма сөз бар – бул «Жаңы турмуш» – «Новая жизнь» деген гезит, муну колхоз им. Ленина айына 2 жолу 300 нуска менен эки тилге (кыргызча, орусча) 1993-жылдан баштап чыгарат.

Буга кошумча облуста дагы жарандар негиздеген менчик гезиттер бар. Мисалы: «Билим шамы» – ээси Э. Садабаев, айына 1 жолу 300 нуска менен кыргыз тилинде чыгат, штатында 5 киши, 2000-жылы түзүлгөн. «Исык-Куль тур» – ээси Нурлан Мамбетисаев, жума сайын орус тилинде 1500 нуска менен орус тилинде чыгат, штаты 5 киши, 2002-жылы түзүлгөн. «Круз» – ээси С.Высоцкий, жума сайын 200 нуска менен орус тилинде 2000-жылдан бери чыгат, штатында бир эле киши. «Рекламный мир» – ээси С.Сабырбеков, жума сайын 500 нуска менен орус тилинде чыгат, 2001-жылы түзүлгөн. «Фактор» – ээси Рамиз Мамедов, айына 2 жолу 1000 нуска менен орус тилинде чыгып турган, 1995-жылы түзүлгөн. Туристерге арналган гезиттер бир гана ушул аймакта бар, мунун себеби көл менен байланыштуу. Бул жерде дагы экология боюнча гезити бар, ушул да башка жерге салыштырганда, өзгөчөлүк.

Булардын баарына кошумча болуп, «Кумтөр» акционер коомунун гезити 1994-жылдан пайда болгон, ал «Кумтөр» деп аталган, айына 2 жолу 500 нуска менен эки тилде (кыргызча жана орусча) чыгып турду, штатында 3 киши болгон. Канадалык инвестор ал жерден кеткенден кийин, бул гезит жабылды.

Ыссык-Көл облусунда эгемен доорунда басма сөздүн тарыхы ушундай. Сан жагынан өлкөдө астыда болуп (чоң облуска салыштырганда кичинекей эле) коомдун бардык тармагын камтыган. Артыкчылыктарын айттык.

3). Нарын облустук негизги гезити «Теңир Тоо» 1938-жылы негизделген. Гезиттин маалыматтары позитивдүү, аймактагы болуп жаткан өсүп-өнүгүү, социалдык кабарларды берет. Мунун ээси областтык администрация жана областтык кеңеш. Жума сайын чыгат, 2000 нуска, кыргыз тилинде, штатында 15 киши. Ат-Башы районунун расмий гезити «Ат-Башы жаңылыктары» 1935-жылдан баштап чыгып келет. 2015-жылы февраль айында (№ 2-3) чыккан санында мындай маалымат берилген – «Социалисттик мал үчүн», «Социалисттик жеңиш», «Жеңиш жолу». Улуу Жеңиштин 70 жылдыгына карата «Эч ким, эч нерсе унутта калбайт» деген рубрика, «Ат-Башынын айдай сулуу кыздарга» жана башка ушул сыяктуу, позитивдүү маалыматтар. Жумгал районунун гезити «Демилге» 1938-жылы негизделген, мындагы кабарлар мына - «Кут болсун ноороз майрамың», «Нарын облусунун ыйгарым укуктуу өкүлү Аманбай Кайып жергиликтүү эл менен жеринен жолугушту» деген репортаж. Кочкор районунун гезити «Эмгек Туусу» 1934-жылы негизделди, мында рубрика бар - «Баатырларга таазим», «Жаңы дайындоо», «Айылым таза жана көрктүү болсун», «Жашылдандыруу жалпы иш», анан сандан санга «Жыландын сүйүктүүсү» деген Жыпара Исабекова жазган көркөм чыгарманы берген. Нарын районунун расмий гезити «Жибек жолу» деп аталат, айына 3 жолу 900 нуска менен чыгат, штатында 5 киши.

Ак-Тала районунун расмий гезити болгон «Айыл турмушу» айына 1 жолу 1000 нуска менен чыгат, штат 4 киши. 1940-жылы негизделген. Расмий гезиттердин баары кыргыз тилинде. Нарын облусунда башка (расмий эмес) гезиттер да бар. «Айкын» деген гезит 2001-жылы жаралган, ээси Эрмек Турсуналиев. Айына 1 жолу 1000 нуска кыргыз тилинде чыгат, штат 4 киши. «Аян» деп аталган гезит 1996-жылы пайда болгон, ээси «Соопкер» деген коомдук фонд, айына 1 жолу, нускасы 1000, штат – 3 киши. «Дыйкандар үнү»

- бул гезитти дыйкандардын коому 1999-жылы уюштурган, айына 1 жолу, эки тилде (кыргызча жана орусча) чыгат. Штат – 3 киши.

Облуста дагы бир ушундай коомдук гезит бар – «Элдин уну» деп аталат, айына 1 жолу 800 нуска менен эки түрдө чыгат – кыргыз жана орус тилинде. Штатында 4 киши. «Аян» деген гезит айына 1 жолу 1000 нуска менен кыргыз тилинде 1996-ылдан бери чыгат, ээси «Соопкер» деп аталган коомдук фонд. Нарын облустундагы басма сөздүн таржымалы ушундай.

4). Талас облусунун негизги гезити «Талас турмушу» – мунун ээси областтык администрация менен областтык кеңеш, жумасына бир жолу, нускасы 2000, кыргыз тилинде, штат 10 киши, 1944-жылдан бери чыгат. Манас районуна маалымат берүүчү «Эмгек даңк» 1982-жылы негизделген, райондук администрациясынын гезити. 2015-жылы 17-февралдагы санында «Советтик армиянын Ооганстандан чыгарылышынын 26 жылдыкка арналган маареке», Т.Мейманалиев казак улуттук медициналык университетинин биринчи проректору менен маек, Манас районунун мамлекеттик администрация башчысынын орун басары менен маек, жарнамалар.

«Манас ордо» Талас райондун администрациясынын гезити, 1944-жылы негизделген, айына эки жолу чыгат, нускасы 1000, штаты – 5 киши. 2013-жылы чыккан санында Р. Шүкүрбековдун 100-жылдыгына арналган кенен материал бериптир (1 полоса), бул акын ушул райондон чыккан, жердеш. Гезитте саясатка көңүл бурулбайт, криминалдык хроникасы да жок. Кара-Буура райондогу гезит «Кара-Буура кабарлары» деп аталат, тиражы 500, штаты 3 киши, 1939-жылы негизделген, ээси райондун администрациясы. Бакай-Ата райондун «Айыл жарчысы» деген расмий гезити бар, тираж 400, айына бир жолу, штат 3 киши. Аталган жергиликтүү бийликтин гезиттери кыргыз тилинде кана чыгат. Облуста орус тилинде расмий гезиттер жок.

Таласта дагы эки гезит бар – бирөөсү «ведомстволук», экинчиси болсо университеттики. «Билим баяны» деген гезит - мунун ээси облустагы билим берүүнүн башкармалыгы, нускасы 1200, айына бир жолу, штатында 2 киши,

2000-жылы негизделген. «Манас урпагы» – бул Талас университетинен айына бир жолу 2000 нуска менен эки тилде (кыргызча, орусча) чыккан гезит.

5). Ош облусунун негизги расмий гезити «Ош жаңыры», мунун коомго салымы чоң, азыркы күнгө чейин өз аудиториясына, окурмандарына таасирин тийгизет, өзүнүн нугу менен иштеп жатат. Жумасына 2 жолу 4500 нуска менен кыргыз тилинде чыгат. Ээси областык администрация менен областтык кеңеш. Штатында 26 киши. 1938-жылы негизделген. Орус тилинде бул расмий гезит «Эхо Оша» деген аталыш менен жумасына 2 жолу 3000 нуска менен чыгат, штатында 15 киши. Бул расмий гезит дагы өзбек тилинде «Ош содаси» деп жумасына 2 жолу 4000 нуска менен чыгат, штатта 17 киши. Бул облустун басма сөзүндө (башка аймактарга окшобогон) бир өзгөчөлүк бар – «Эхо Оша» гезити атайын «приложение» катары «Дипкурьер» деген айына 1 жолу 3000 нуска мене орус тилинде 2002-жылы чыгарган.

«Ош шамы» шаардын басма сөзү. Аудиториясы кеңен, коомго актуалдуу маалымат бергени менен белгилүү. Шаардык мэрия менен шаардык кенештин расмий гезити. Үч тилде чыгат – кыргыз, орус, өзбек. Жумасына 2 жолу 2000 нуска менен, штатында 12 киши. Орусчасы «Вечерний Ош», өзбек тилиндеги вариантты да бар. Райондорду карап чыгалы.

Алай районунун расмий гезити «Алай Таңы», жумасына 1 жолу 2000 нуска менен кыргыз тилинде чыгат, штат – 4 киши. Ээси Алай районунун администрациясы. 1993-жылы негизделген. Араван районунда эки расмий гезит бар – «Достук», жумасына 1 жолу 1500 нуска менен кыргыз тилинде чыгат, штатында 7 киши, 1935-жылы негизделген; «Дустлик», жума сайын 1500 нуска менен өзбек тилинде чыгат, штат – 6 киши, 1991-жылы уюшулган. «Мезгил үнү» – Кара-Кулжа районунун расмий гезити, жума сайын 1000 нуска менен кыргыз тилинде чыгат, штат – 6 киши. 1941-жылы түзүлгөн.

«Ноокат таңы» – бул Ноокат районунун расмий гезити, жума сайын 3000 нуска менен кыргыз тилинде чыгат, штат – 7 киши. 1934-жылы түзүлгөн. «Өзгөн нуру» – Өзгөн районунун расмий гезити, айына 3 жолу 2500 нуска менен кыргыз тилинде чыгат, штат – 10 киши. 1934-жылы түзүлгөн. «Чоң-

Алай жаңырыгы» – Чоң-Алай районунун расмий гезити, айына 2 жолу 1000 нуска менен кыргыз тилинде чыгат, штат – 3 киши. 1991-жылы түзүлгөн. «Эмгек майданы» – бул Кара-Суу районунун расмий гезити, айына 3 жолу 2000 нуска менен эки тилде (кыргыз, өзбек) чыгат, штат – 6 киши.

Ош шаарында эки областы тейлеген (Ош менен Баткенди) салык инспекциянын «Салык-экспресс» деген гезити айына 3 жолу 2500 нуска менен эки тилде (кыргызча, орусча) чыгат, штат – 5 киши, 1998-жылы пайда болгон. Облустагы эл агартуу башкармасынын «Билим булагы» деген гезити жума сайын 6000 нуска менен үч тилде (кыргыз, орус, өзбек) чыгат, штат – 10 киши, 1992-жылы негизделген.

Дагы «Альянс-Пресс» деген бар (рекламалык-маалымат агентство), 2002-жылы негизделген, мунун эки гезити чыгат – биринчиси «Жаңы муун», жума сыйын 1500 нуска менен кыргыз тилинде, штат – 7 киши, экинчиси «Demos times», жума сайын 1000 нуска менен өзбек тилинде чыгат, штатында 6 киши. ОсОО «DDD» деген уюмдун «DDD» аттуу гезити жума сайын 800 нуска менен өзбек тилде чыгат, штаты – 5 киши, 1999-жылы пайда болгон. «БМДС» деген коомдук фондунун «Ош» деп аталган гезити айыны 1 жолу 1000 нуска менен беш тил менен (кыргыз, орус, өзбек, тажик жана англис тилдер) чыгып турду, штатында 2 эле киши, 1999-жылы Салима Шарипова демилге кылып ачкан. ОсОО «Ош басма сөз» «Ош-экран» деген гезитти жума сайын 3000 нуска менен кыргыз менен орус тилинде 2001-жылы чыгарган, штаты – 3 киши. «Общественный фонд развития СМИ и защита прав журналистов» деген уюм «Регион» деп жума сайын 1500 нуска менен эки тилде (кыргызча, орусча) 2002-жылы чыгарды, штат - 4 киши.

«Мегаполис» деген фирма «Раз в неделю» деген гезитин жума сайын 1000 нуска менен орус тилинде 2002-жылы чыгара баштады. Дагы бир «Жети Түс» деген фирма «Экспресс-баян» деген гезит айына 2 жолу 1000 нуска менен эки тилде (кыргызча, орусча) 2001-жылы чыга баштады. Ош мамлекет университетинин «Нур» деген гезити 1992-жылдан бери чыгат – жума сайын 1000 нуска менен кыргыз тилинде. Штат - 6 киши. Ош шаардын тургундары

эки менчик гезитти ачышкан – «Пресс-парк» деген гезит жума сайын 6000 нуска менен орус тилинде 1992-жылы чыгарылган (негиздөөчү Кубаныч Байгабылов); «Цивиндем» гезити айына 1 жолу 2000 нуска менен кыргыз жана орус тилинде 2000-жылы чыкты (негиздөөчүсү Санжар Абдыкадыров); «Иймон юлдузи» деген гезит айына 2 жолу 1500 нуска менен өзбек тилинде 2001-жылы чыга баштады (негиздеген Ахаджан Каримов).

Бул облуста (эл саны боюнча өлкөдө чоң аймак) басма сөз каражаттардын көлөмү арбын болгон. Бирок алардын баарысы сакталган жок, бир топ гезит ар кандай себеп менен жабылды – мындай көрүнүш ар бир облустарда орун алган. Журналистика илими ушул чоң областын маалымат каражатын өз алдынча изилдеп чыгуу келечектин иши. Бул тарых үчүн маанилүү иш – гезит, телеканал, радио качан ачылган, эмне себептен жабылды, кандай таасир кылды, кандай из калдырды. Ушундай болгон маселелерди регионалдык журналистиканын контекстинде иликтеп чыгыш керек.

6). Жалал-Абад облусунун негизги расмий гезити «Акыйкат», жума сайын 1000 нуска менен материалды эки тилде (кыргызча, орусча) кылып аралаштырып чыгат, штатында 12 киши, 1991-жылы негизделген - ушул жылы бул жер область катары Ош аймагынан бөлүнүп чыккан. Гезит адегенде «Акыйкат жарчысы» деп аталган, кийин бир сөз менен «Акыйкат» деп аталып калды. Гезиттин тарыхын жана сандарына чыккан материалдарын буга чейин айтып кеттик. Ээси областык администрация менен областтык кеңеш. «Жалал-Абад тонги» – бул да облустун масштабындагы расмий гезит, жума сайын 2000 нуска менен өзбек тилинде чыгат, штат – 10 киши.

«Жалал-Абад үнү» – бул шаардын (мэриянын) расмий гезити, айына 2 жолу 2500 нуска менен кыргыз тилинде чыгат, 1990-жылы чыга баштаган. «Ноокен жаңырыгы» – Ноокен районунун расмий гезити, айына 2 жолу 1000 нуска менен кыргыз тилинде чыгат, штат – 6 киши, 1993-жылы негизделген. «Айыл акыйкаты» – Ала-Бука районунун расмий гезити, айына 2 жолу 1200 нуска менен кыргыз тилинде чыгат, 1938-жылы түптөлгөн. «Аксы турмушу»

– Аксы районунун расмий гезити, айына 2 жолу 1000 нуска менен кыргыз тилинде чыгат, 1936-жылы негизделген, штатында 3 киши.

Базар-Коргон райондун расмий гезити «Базар-Коргон жаңырыгы», айына 1 жолу 1000 нуска менен кыргыз тилинде чыгат (өзүнүн «сайты» бар), штаты – 5 киши. Сузак районунун расмий гезити «Айбат», айына 1 жолу 1500 нуска менен кыргыз тилинде чыгат, штатында 7 киши («сайты» бар). Бул гезит түздү (цветной) формат менен басылат – башка аймактарда мындай «басуу» жок.

Облустук салык инспекциясы «Салык-налог инфо» деген гезитин айына 3 жолу 1000 нуска менен эки тилде (кыргызча, орусча) 1995-жылы чыгара баштаган, штатында 7 киши. Областтын укук коргоо органдарынын да гезити бар – «Чындык туусу», жума сайын 3000 нуска менен кыргызча жана орусча чыгат, 1994-жылы негизделген, штаты – 6 киши.

Облустун билим берүү башкармалыгы «Дил» деген гезитин жума сайын 5000 нуска менен чыгарат, штатында 12 киши, 1994-жылы негизделген. Облустук «казыят» (бул дин башкармалыгы) «Мусулман» деген гезити чыгарат, эки тилде (кыргызча, орусча) 2000-жылы чыга баштады. «Мутакаллим» деген диний уюм да гезит чыгарат, аталышы «Ислам ажары», тиражы 5000 нуска. Христиан динине да караштуу гезит бар – «Твой путь», муну «Поместная Церковь Иисуса Христа» деген уюм «таблоид» түрүндө квартал сайын (үч айда 1 жолу) орус тилинде 2000 нуска менен чыгат. Бул диний гезиттердин материалын биринчи бапта иликтеп чыктык. Динге багышталган (мусулман менен христиан) гезиттер ушул жерде жана Баткенде бар. Башка аймактарда мындай басма сөз жок.

«Справедливость» деп аталган коомдук бирикме 2000-жылы «Право для всех» деген бюллетенди чыгара баштаган, айына 1 жолу, 500 нуска менен, орус тилинде, штаты 5 киши. «Инсан» коомдук бирикменин «Дилбар» деген гезити айына 2 жолу 2000 нуска менен кыз-келиндерге арналып чыгат. Дагы бир «Белес» деген гезит бар – айылдык консультация кызматынын басма сөзү, эки айда 1 жолу 1200 нуска менен чыгат.

Облуста бир студенттик гезити бар, муну Жалал-Абад мамлекеттик университет кварталда бир жолу 1000 нуска менен чыгарат, аталашы «СТУД-полис». Мындан тышкары дагы жарандар уюштурган эки менчик гезит чыгып турду – бири «Фергана», жума сайын 3000 нуска менен, эки тилде (кыргызча жана орусча), штат - 6 киши, муну Бакыт Орунбеков чыгарды. Экинчиси «Аймак» деген гезит, айына 2 жолу 2000 нуска менен кыргыз тилинде чыгып турчу, Орозалы Карасартов негиздеген. Бул эки менчик гезиттер биринчи президенттин доору менен чектелген.

7). Баткен облусунун негизги расмий гезити «Баткен таңы» жума сайын 3000 нуска менен кыргыз тилинде чыгат, ээси областтык администрация менен областтык кеңеш, штатында 15 киши, 2000-жылы негизделген. «Ата-Журт» – Лейлек районунун расмий гезити, жума сайын 1000 нуска менен кыргыз тилинде чыгат, штатында 6 киши, 1936-жылы негизделген. «Эл жарчысы» – Кадамжай районунун расмий гезити, айына 3 жолу 800 нуска менен кыргыз тилинде чыгат, штаты – 5 киши, 1941-жылы негизделген. «Кызыл туу» – Баткен районунун расмий гезити, жума сайын 1000 нуска менен кыргыз тилинде чыгат, штаты – 9 киши, 1938-жылы негизделген. «Мезгил жарчысы» Кызыл-Кыя шаарындагы мэриянын расмий гезити, айына 2 жолу 1000 нуска менен чыгат, штат – 4 киши, 1938-жылы негизделди. «Шахтёр жолу» деген гезит Сүлүктү шаардагы мэрия чыгарат, бул өлкөдөгү эң эски гезиттердин бири (1922-жылы негизделген), айына бир жолу 1400 нуска менен басылат.

Расмий эмес басма сөз да бар – «За уголь» деген гезит айына 2 жолу 1500 нуска менен чыгат. Муну эки акционер коом уюштурган – АО «Кызыл-Кыя көмүр» жана АО «Шахтастрой», 1931-жылы негизделген. «Айдаркен пресс» – жаштардын гезити, ээси «Айдаркен жаштары» деген коомдук бирикме, жума сайын 100 нуска менен чыгат. «Сулей-инфо» – бул жоопкерчилик чектелген коомдун гезити, айыны 2 жолу 2000 нуска менен чыгат. «Паёми. Ала-Тоо» деп аталган гезит тажик улутундагы жарандардын уюму айына эки жолу чыгарып турат. Тажик тилиндеги гезит бир кана Баткенден чыгат. Мунун материалын

биринчи бапта талдадык. Кыргыз жарандар да чыгарган менчик гезиттер бар. «Ыйман авазы», айына 2 жолу 3500 нуска менен эки тилде (кыргыз, өзбек) чыгат, штатында 5 киши, 2001-жылы Сопубек Тарсаев негиздеген. «Алтын бешик», айына 2 жолу чыгат, 2500 нуска, төрт тилде – кыргыз, орус, өзбек, тажик тилдер. Штатында 10 киши. 2002-жылы Эркин Эратов негиздеген. «Дил азык», айына 2 жолу 1000 нуска менен эки тилде (кыргызча, орусча) чыгат, штаты – 3 киши, гезитти 2003-жылы Ташмахамат Орозов негиздеди.

Кыргызстандын жети облусунан чыккан гезиттердин таржымалы ушул. Жаңылыктар менен калкты камсыз кылып, саясий окуялар менен фактыларды убагында чагылдырышкан. Саясий окуяларды байланыштырылган, анда облусунун кызматтары жана маданий, саясий, спорт жаңылыктарды тынымсыз жарыяланат. 1990-жылы Ошто трагедиялуу окуя болду. 1999-жылы Баткенде экстремал учур жаралып, бир жылдан кийин дагы кайталанды. Ошондо чек арадан ислам экстремисттер келди, коркунуч жаралды, бирок душмандардын максаты ишке ашпады. 2002-жылы Аксы окуясы. 2005-жылы биринчи ыңкылап. 2010-жылы экинчи ыңкылап жана Оштогу коогалаң.

Биринчи президент (А. Акаев) менен экинчи президент (Б. Бакиев) өлкөдөн чыгып кетишти. Үчүнчү президент (А. Атабаев) бийликти расмий тартип менен төртүнчү президентке (С. Жээнбеков) өткөрүп берди (2017-жылы), бюирок анан «реванш» алам деп, сотко тартылды.

Саясий кырдаалдар аймактык гезиттерде ар тараптан чагылдырылды. Фактылар менен окуялар изилденип, эмгектер жаралды. Талант Разаков документтерди чогултуп, 1993-жылы өз алдынча китеп кылып чыгарды. Эки тилде басылды. 2011-жылы китеп толукталып, дагы бир жолу жарыкка чыкты [94, 66-б.]. Китепте берилген каттар адегенде жергиликтүү басма сөздүн каражаттарына жарыяланган. Биринчи кат 1990-жылы 2-мартта эки нуска менен Москвага жөнөтүлдү, бири «Известия ЦК КПСС» деген журналга, экинчиси Советтер Союзунун Жогорку Кеңештеги Улуттар кеңешинин төрагасы Рафик Нишановго. Каттардан көчүрмө «Советская Киргизия» деген

гезиттин редакциясына жана Кыргыз Компартиянын биринчи катчысы болгон Апсамат Масалиевге жетти.

Каттагы демилге колдоо тапкан жок, себеби буга юридикалык жагынан да, саясат жагынан да негиз болбоду. Бирок так ушул демилге сепаратисттердин сезимин ойготуп, элди экиге бөлүп, этникалык салгылашууга алып келди. Айтылган кат массалык маалымат каражаттарына чыккандан кийин, эл арасына кеңири тарады, жергиликтүү телеканал, радио, пресса муну кайталап берип турду. Баатыр инсандар кол койгон кайрылууну бийликтин негизги расмий басма сөз таратып жатса, анан ошону жергиликтүү маалымат каражаттары аймактарга жеткирди да. Бирок жергиликтүү калк мындай демилгени колдобой койду, буга каршы кыймыл башталды, каршы болгон коомдук уюмдар түзүлдү.

Сепаратизмге байланыштуу дагы бир кат жазылды, ал ошол жаңжал өткөндөн кийин (1993-жылы) жарыяланган. Т.Разаковдун китеби чыкканда, авторго нааразычылык билдирүү иретинде жазылган кат. Кыргызстандын президенти А.Акаевге жана Өзбекстандын президенти Каримовго, Оштун губернатору Эркебаевге, Өзгөндүн акими Карашевге жиберилген. Орусча жазылган. Мааниси провокациялык. «Со стороны киргизских молодчиков потери были незначительными, а потери узбекского населения в сотни раз превышали потери киргизских националистов» [94, 108-б.].

Эсепти ушинтип чыгарган каттын астында 11 кишинин колу коюлган: Өзгөндүн ардагерлер кеңешинен 7 киши, шаардагы 14 жетекчи. Тыянагы мындай: «Требуем привлечь к ответственности автора книги, изъять тираж из продажи, и считаем, что автор должен публично раскаяться» деген талап коюлган [94, 109-б.]. Ушундай ультиматум. Окуяда каза болгондордун саны улуту боюнча да такталган, сандар жарыяланган. «В сотни раз» деген эсеп туура эмес. Китептин автору Өзгөндүн ардагерлеринен кечирим сураган жок, себеби автордун жазганы фактылар жана документтер аркылуу далилденген. Сепаратисттердин «автономиялык үмүтү» бул жолу да четте кагылды. Катка жергиликтүү (аймактын) журналисттери калыс пикирлерин жазып чыгышты.

Кыргыз эксперттердин айрымдары аталган каттарга байланыштуу бир топ субъективдүү көз караштарын да билдиришкен. Логикасы мындай: «1990-жылы жазылган кат, биринчиден, жаштардын канын кызытты, экинчиден, буга жергиликтүү басма сөз туруштук бере албады, үчүнчүдөн, жергиликтүү бийлик катты партиянын архивине катып салбай койду» деген аргумент келтирилген. Бул анализдин тайкы жактары көрүнүп турат. Биринчиден, ошол кезде (1990-жыл, демек, совет доору) чындыкты айта турган эркин түрдөгү пресса жок болчу. Экинчиден, гезиттерди бийлик тизгиндеп турган, ал кезде басма сөздү «цензура» тейлөөчү. Үчүнчүдөн, жергиликтүү бийликтин катты архивге салууга кудурети болгон эмес. «Ошол кат жергиликтүү жаштардын канын кызытты» деген сөз туура. М.Горбачевдун «перестройка» дегени ошондо «чок салган» кырдаалдарды жарата баштаган.

«Чалгындоо кызматынын маалыматтарына бийлик көңүл бурбай койду, алдын ала чара көрбөдү» деген пикирлер да субъективдүү, себеби ал кезде көңүлдүн баарысы Москвага бурулуп турган, ошол жер жогорку «инстанция» болгон, анан ошонун чоң катасын оңдоого республикалык жетекчилердин кудуреттери жеткен эмес. Жогоруда отурушкан коопсуздук кызматтын өкүлдөрү берген маалыматты архивге бекитип, «паника кылбагыла, элди биз дүрбөт кылбайбыз» – деген тыянакты чыгарышты. Бийликтин кайдыгер болгонуна, кош көңүл кылганына эл чыдабады.

Ал эми жанагы экинчи катка (1993-жылы, демек, эгемен доору) келгенде, ситуация башкача болгон. Эркин гезиттер жаралып калган, мамлекеттик эмес телеканалдар эфирге чыга баштаган. Бул жолу басма сөздүн аракети өзгөчө орун алып, баш аламанга жол берилбей калды. Бул жолу «сепаратизм» деген лозунг көтөрүлгөн эмес. Нааразычылык акция локалдуу түрдө жүрдү. Бирок туш-туштан тутанган «очок» 2010-жылдагы жаңжалда учкун болду.

Ушундан улам регионалдык басма сөздүн күчү коомго көрүндү, анын демократиянын негизги шайманы экени көрүндү. Мисалы, 1990-жылга чейин бизде маалымат тушалган ат сыяктуу ордунан жылбай турчу. 1989-жылдын май айында Өзгөндө кыргыз менен өзбек жаштардын ортосунда салгылашуу

болду, бирок муну шаардын бийлиги жашырып койгон. Бул маалымат анан, 2000-жылы (11-жылдан кийин) басма сөзгө чыккан [95, 7-б.].

Дагы бир «жашыруун» калган маалымат бар, бул Ош обласынын архивинде катылган. Чоо-жайы мындай. Фергана шаарында (Горбачевдун доорунда) өзбектер менен мекхет түрктөрдүн жаңжалынан кийин, совет бийлиги түрктөрдү Ферганадан башка аймактарга көчүргөн. Ушул фактыны мисал кылып, Өзгөн шаарынын тургундары кыргыздарды шаардан башка жака көчүрүп кеткиле жана Өзгөндү Андижанга кошкула деп талап коюшкан. Ал жак менен (Өзбекстандын шаары Андижан менен) Кемпир-Абад суу сактагыч аркылуу жол ачылсын дешкен [96, 5-б.]. Ушул маалымат бир топтон кийин канат элге жетти, себеби муну бийлик жашырып койгон.

Ошол кезде Москвадан чыккан борбордук гезиттердин орду, аткарган иш-аракети илимий эмгектерде изилденди. Буга мисал, 2006-жылы жакталган А.Сатарбаевдин диссертация, орус тилинде жазылган, темасы мындай – «Причины и уроки ошских и узгенских событий 1990 года» («1990-жылы Ошто жана Өзгөндө болгон окуянын себептери жана сабактары»). Бул жерден бир цитата берели. «В начало ошского межнационального конфликта и в продолжение кровавых столкновений внесли свою «лепту» и средства массовой информации, особенно центральные газеты «Правда», «Известия», «Труд», которые публиковали не совсем правдивые материалы» [97, 6-б.]. Которуп берели. «Оштогу эл аралык тирешке жана андан уланган кан төгүүгө массалык маалымат каражаттар өзүнүн «үлүшүн» кошкон, өзгөчө борбордон чыккан «Правда», «Известия», «Труд» деген гезиттер чындыкка туш келбеген материалдарды жарыялап турушту». Бул чындык, себеби фактыларды аталган гезиттер бурмалап беришкен. «Известия» гезиттин корреспонденти Г.Шипитько себепти «жерди бөлүштүрүп жатканда бир беткейлик болгон» деп, 1990-жылдын 6-июнунда жазган [98, 3-б.].

«Правда» гезитинин өкүлү Ю.Разгуляев: «Появление на месте событий еще одной большой группы кыргызов привело к столкновениям» [99, 6-б.]. Ушул маалымат «калп» экенин (азыркы тил менен «фейк») архивде сакталган

булактар далилдейт. Орус тилинде жазылган расмий отчёт - «объединения кыргызских групп, на самом деле, на том поле не было, чему свидетельствуют официальные источники и информация очевидцев» [100, 33-б.]. Бул жерде кеп хлопкокомбинаттын жанындагы колхоздун талаасы жөнүндө болуп жатат. Кагышуу так ушул жерден башталган болчу.

Дагы бир «божомол» кабарды «Литературная газетага» Ю.Рост жазган: «По толпе стреляла киргизская милиция. Киргизские боевики, прошедшие двухнедельные сборы, ждали сигнала. Когда узбекская толпа ринулась в город, боевики устремились вслед» [101,7-б.]. Макаланын аталышы да «көркөмдүү» - «Колокол по тем, кто пока жив». Хемингуэйдин романын эске салат, бирок сюжет жалган, фактылар жок, себеби «кыргыз милициясы» элди мээлеп аткан эмес, атайын кыргыздарды эки жума эч ким даярдаган эмес жана «кыргыз боевиктердин» ал жерде «издери» болгон эмес. Имиш. Ошол кездеги кырдаалга психологдор таамай баа беришкен, калыс түрдөгү баа, тиги тарапка да, бул тарапка да тартылбаган анализ [102, 227-б.]. «Эл аралык тирешүү массалык түрдөгү «невроз» менен мүнөздөлөт, бул учурда коркунучтун сезими жанданат, анан эл этникалык консолидация кылууга (бириктирүүгө) умтулуп калат. Массалык түрдөгү улуттук агымды козгойт, жаран өзүн өзү жогото баштайт, анан ал өзүн айласы кеткен немедей сезет». Так ушундай, экстремал учурда «улуттун биримдикке умтулуусу» алдынкы орунга чыгып, сезимди баш ийдирип алат.

Оштон чыккан басма сөзгө өзгөчө көңүл буруш керек. 1989-жылы 24-ноябрда областтын орус тилиндеги расмий гезити «Ленинский путь» А.Мустафина деген автордун «Земные страсти вокруг святой горы» деп жазган макаласын бастырды. Мында Сулайман-Тоонун тегерегинде курулуштар сынга алынган. Буга жергиликтүү бийлик уруксат бербеди, бирок муну курулуштардын кожоюндары тоготкон жок. Маселе курч талкууну жаратып, буга ислам уюмдар да кошулуп кетишкен [103, 16-б.]. Ошол жылы мусулмандардын уюмдары этникалык негизде түзүлгөн (өзбектер өзүнчө, кыргыздар өзүнчө).

Горбачевдун доорунда улуттук-демократиялык багытта болгон коомдук бирикмелер жаралган. 1990-жылдын май айында булар иш-аракеттерин кызуу түрдө жүргүзүшкөн. Мисалы, Кыргызстанда «Народно-демократический фронт» деген уюмдун лидери (Т.Дыйканбаев) «кыргыз жаштар турак жайсыз, жумушсуз, студенттер жакыр, улуттук кадрларга жол берилбейт» деген оюн билдирип, кайрылуу жасады. Бул гезитке чыкты. Буга удаа эле «Адолат» деп аталган өзбек уюмунун лидери да гезит аркылуу кайрылды. Сепаратизмдин тамыры мына ушундай ойлордон кийин тереңдеди. Бул «Ачык сөз» коомдук гезитинин 2013-жылы 4-март куну чыккан санынан маалымат [104, 4-б.].

Эки тараптын тирешүү «неизбежный» болуп калган. Талаптар окшош, доомат бирдей, эки тарап тең жашоонун деңгээлин көтөргүсү келди, эки тарап тең бийликке бирдей нааразы, бирок максаттары башка. Кыргыз тарап жергиликтүү бийликти улутташтыруу кылыш керек деген, өзбек тарап кыргыз жерине өзбек автономиясын орноткула дешти. Ушундан улам конфликт жаралды, себептери ачык болуп калды. Кийин «Ош аймагы» деген кыргыз коомунун лидери (К.Бектемиров) негизги максаттарды гезит аркылуу жарыялады. Ал кезде интернет, социалдык тармак жок, ошондуктан мындай көйгөйлүү кыймыл басма сөздө чагылдырылып турчу. «Жер тилкелерин Ошто жашаган жана бул жерде окуган кыргыздын жаштарына бөлүштүрүү керек» деген талап коюлган. «Ош-аймагы» коомунун мүчөлөрү хлопкокомбинаттын жанындагы жерге чогулуп, «ушул жерди бизге бөлүштүрүп бергиле» деп талап коюшкан. «Ачык сөз» гезит 2014-жылы 5-майда ушуну жазды [105, 6-б.].

Жаңжалдан кийин дагы бир ай кырдаал коркунучтуу болуп турду. 1990-жылы 9-июнда Ош шаарында «самиздат» түрүндө гезиттин бир эле номуру басылды, уландысы болбоду. Орус тилинде, аталышы – «Киргизия: остановить насилие». Муну чыгарган уюм – «Орган учредительного собрания трудящихся юга Киргизии». Гезиттин редактору Эдуард Середняк. Бул жерде күнөөнүн баарысы бир беткей түрүндө кыргыздарга коюлуптур.

Ушуга удаа «Ленин йули» деген Ош облусунун мамлекеттик гезити (өзбек тилинде) анонимдүү түрдө (автордун аты жок) макаланы чыгарды. Орус тилинде чыгарышты. «От имени подпольной освободительной организации узбеков» деген тактама менен коштолуптур - «Өзбектердин боштондукка багыт алган жашыруун уюмдун атынан» деп. Көлөмү 5 барак, материалдын аталышы «Воду мутят сверху». Жыйынтыгы «Акция против узбекского народа тщательным образом готовилась и проводилась на основе заранее разработанного плана» - «Өзбек калкына каршы агым жакшы даярдалган жана бул алдын ала түзүлгөн план аркылуу ишке ашырылды».

Күнөө кыргыз мамлекетинин бийлигине коюлган. Бул «национально-освободительное движение узбеков» деген уюмдун маалыматы экени дароо эле түшүнүктүү болду. Булар ушундай жол менен «автономияга» жетебиз дешкен. Бул «Ахборот» гезитинин 25.02.2018-жылы 25 февралында чыккан санында Муминова Фатиманын макаласында жарыяланды.

«Жең ичинен» чыккан маалыматтарды бир беткей караганыбыз туура эмес болуп калат. Ооба, булар «автономиянын» багытындагы агитация, бирок анын башка жагы да бар. Ошол учурда (сөз эркиндиги өлкөнүн басма сөзүндө жок учурда) мындай «пресса» эркин гезиттердин, мамлекеттин тизгинине алынбаган басма сөздүн алгачкы мисалы, «үлгүлөрү» катары баалаш керек. Ар бир кадам тарыхтын контекстине кирет. XX кылымдын акыркы он жылдыгы менен ушундай көрүнүштөрдү талап кылган, ушуга муктаж болгон. Ал эми 2010-жылы шарт башкача болду, себеби эркин гезиттер, эркин радио менен телеканалдар пайда болуп калган. Бул жылы кырдаал «самиздаттарды» талап кылган эмес. Ушундай «корректив» дегенди биз эксперттердин пикирлерине таянуу аркылуу чыгарсак туура болот.

Т.Разаковдун китебинде дагы бир «сепаратисттик» демилге жөнүндө айтылат. «Адолат» уюмунун лидери (Р.Мирахмедов) Москвадан чыккан «Учительская газета» жана «Коммерсант» деген гезиттерине («Володя» деп аталган орус журналист аркылуу) мазмун жагынан провокациялык түрдө

материалдарды берип, «Голос Америки» менен «Свободная Европа» деген медиа булактарга атайын даярдаган видеону тараткан [94, 225-б.].

2012-жылы Оштон көркөм проза менен жазылган бир китеп чыкты. Аталышы «Ош-90», автору шаардын тургуну Тулян Джолдошев. Окуядан кийин дароо жазылыптыр (1992-жылы), бирок өз учурунда басып чыгарууга мүмкүнчүлүк болгон эмес экен. Он жылдан кийин жарык көрдү, себеби 90-жылдарда «өткөндү чукуба жана эки тараптын сезимин козгобо» деп, бул темага «табу» коюлган [106, 35-б.].

Автордун тыянагы ошол кездеги учурга туура келген, бирок «причины не устранены» дегени чындыкка каршы келет. Биринчиден, «причины» деген түшүнүк – чаржайыт, буга конкреттүү түрдө эмне кирет, муну «бир, эки, үч» деген тартипте ушу күнгө чейин эч ким чечмелеп бербеди. «Сепаратизм» калыптанып калган «синдром» кантип жокко чыгарылат эле, буга «вакцина» табыла элек. Жылдан жылга, кылымдан кылымга созулган нерсе.

Башка элдерди, башка мамлекеттерди карасак, мындай көрүнүш уланып келатат. Британияда «Ирландия маселеси», Молдовада «Приднестровье», Кавказда «Карабах», Украинада «Бандеранын мурасы». Тизме улана берет - Палестина, Кашмир. Түйшүктүн түбү жок. «Сепаратизм» бул айыкпас дарт, ошондуктан «себептерди чечкенде сепаратизм жоголот» деген тыянак бул «иллюзия». Бул «кайталанбайт» дегенге эч кепилдик жок. Ал эми фактыны бурмалабай, маалыматты жашырбоо басма сөздүн милдети.

Тажикстан тараптан кирип келген куралчан топ 1999-жылы 31-августта Баткен районунун чек арасынан өтүп, кол салды. Чек арачылар алардын ошол жерден тосуп, аймактын ичиндеги «Сох» деген анклавка өткөрүшкөн жок. Экстремисттер ушуну басып алууну көздөшкөн. Анын жагдайы мындай эле. Бул жерде 40 миңдей адам жашаган, баары тажик улутунан, административдик бөлүнүшү боюнча Өзбекстанга карайт, жайгашкан жери Кыргызстандын территориясынын ичинде (төрт жагы тең кыргыз жери менен курчалган).

Кыскасы, үч мамлекеттин тамыры бир түйүн болуп байланып калган жер. Эгерде аны экстремисттер басып алганда, Борбор Азияга көйгөй болмок.

Кыргыз тарап алардын бул максатын жокко чыгарды. Чек арачылар менен Ички иштер министрлигинин «ички аскерлери» (внутренние войска) буларга каршы турушту. Бул жерде «локалдык согуш» жүрдү. Кагылыш 31-августтан 25-октябрга чейин созулду. Окуяны жергиликтүү гезиттер чагылдырды.

Кагылыш учурунда «күтүлбөгөн» окуя болду. Кыргыз тарап жардам үчүн чакырган өзбектердин самолету биздин бир айылга бомба ташташты. Бомба таштай турган «планы» туура эмес түзүлүптүр. Ошол жерде «душмандар» болгон эмес, жергиликтүү кыргыздар жашашкан. Бомбалоо боюнча чатак чыгып, кыргыз бийлиги өзбек бийлигинин жардамынан баш тартты. Кагылыш учурунда дагы бир көйгөйлүү маселе жаралган. Кыргыздын жоокерлерин башкарган генерал-майор Шамкеев жана Япониядан келишкен төрт геологду туткунга алышкан. Буга чейин Баткен районунун акими да колго түшкөн, бирок аны акча менен куткарышты. Ал эми генерал менен геологдорго чоң акча сурашты. Куткаруу процесси бир топ күнгө созулуп, акыры сураганын беришип, туткундар бошотулду. Бул окуяны биздин гезиттер толук түрдө айтып беришкен. Акчаны болсо япон тарап төлөдү.

Т.Бакир уулу (журналисттерге жооп берип атканда) маселенин түпкү маанисин айткан. Кеп 1,5 тонна героин (банги зат) жөнүндө болуп, так ушу боюнча журналисттер суроо беришкен, себеби ошол героин ислам жоокерлер аркылуу жылганы тастыкталган. Маалымат каражаттар атайын иликтөө жүргүзгөн. Анан маалыматтар жергиликтүү медиаарга чыккан. Мисалы - «Вечерний Бишкек», «Слово Кыргызстана», «Дело №» гезиттери, Россиядан «ИТАР-ТАСС» агенттиги, эл аралык «Азаттык» радио. Аймактагы гезиттер да бул окуяны чагылдырып турушту.

Бир топ жыл өткөндөн кийин, ошол окуя тууралуу Баткен облусунун губернатордун орун басары (Ю.Тойчубеков) гезитке минтип интервью берди. «Считаю, что наши министерство нацбезопасности, прокуратура, МВД и правоохранительные органы работали оперативно и надежно» [107, 65-б.]. Ал эми официалдуу маалыматты пресса жарыялады. Согуш учурунда (1999-2000) кыргыз тараптан 30 аскер атылды, 40 аскер жарадар болду, 2 аскер «без вести»

(дайынсыз) жоголгон. Душман тараптан 120 киши өлүп, 200 жарадар болгон. Маалыматты Кыргызстандын коопсуздук кеңеши билдирди [107, 57-б.].

2002-Аксы окуя боюнча кырдаал мындай болгон. 2001-жылы Жогорку Кеңештин депутаты А.Бекназаров «Азаттык» радиосуна интервью берип, «президент Аскар Акаев «Үзөнгү-Куушту» Кытайга берип салды, ушул үчүн ага «импичмент» жарыялаш керек деп, демилге көтөрдү. Бул маселени орус тилиндеги чыккан «Дело №» гезити улап, 2001-жылы 16-майындагы санында депутат Бекназаров менен маек курду - «Президенту грозит импичмент? Группа депутатов считает, что А.Акаев превысил свои полномочия» [108, 6-б.]. Ошол кезде кыргыз Парламенти эки палатадан турган – «Мыйзам чыгаруучу жыйын» жана «Эл өкүлдөрүнүн жыйыны». Экөө тең «бир мандаттуу округдан» шайланган. Бекназаровдун электораты Жалал-Абад облустагы Аксы районунун тургундары эле. Алар «Үзөнгү-Кууш» боюнча митинг уюштуруп, А. Акаевге каршы сын пикир айтты. Өлкөдө курч абал түзүлүп, маселе күчөп, нааразычылыктар көбөйдү.

2002-жылдын 5-январында бийлик депутат А.Бекназаровду «Мындан 7 жыл мурун, Токтогул районунда прокуратуранын тергөөчүсү болуп турган учурда кылмыш ишти жасаган» деп күнөө коюп, камакка алды. Коомчулук муну жүйөсүз аракет катары баалады. Президенттин дарегине сын пикирлер басма сөздө чагылдырылды. Анан Бекназаровду колдогон депутаттардын тобу президентке кайрылып, саясий куугунтукту токтотууну талап кылышты. Бекназаров өзү да «Менин үстүмдөн козголгон кылмыш иши толугу менен фальсификация» деп, А.Акаевге кайрылды [109, 119-122б.].

Бийликке нааразычылык көрсөткөн кыймыл ошондо пикет, митинг, саясий ачкачылыкты баштаган. Бекназаровдун жактоочулары күндөн күнгө көбөйүп, «депутатты камактан чыгаргыла» деген катты А.Акаевке жиберишти. Медиа каражаттар күн сайын маалымат берип турушту, өзгөчө ролду ошол учурда «Азаттык» радиосу аткарган – депутатка байланыштуу материалдарды элге кабарлап турган. Гезиттер да бул кырдаалды тынбай чагылдырды.

Аксы окуясынан кийин элдин талабы боюнча өлкөнүн мамлекеттик телерадиону өзгөртүүгө аракет жасалды. Президенттин буйругу менен Коомдук көзөмөлдөө кеңеши түзүлгөн жана телерадиоцентр боюнча реформа кылуу багытында долбор жазылсын деген буйрук чыккан, бирок бул ишке ашкан эмес. Реформалоонун долбоору иштелип чыккан жок. Мамлекеттик телеканал өз ордунда калды. Бул жүнүндө жогоруда айтып бердик. Аксы окуясын иликтеген мамлекеттик комиссия «передачи Государственной телерадиовещательной корпорации усугубили общественно-политическую обстановку в стране. Недостоверная информация вызвала справедливый гнев народа» деген тыянак чыгарышты [111, 37-б.]. Кыргызча айтсак, мааниси мындай – «мамлекеттин телерадиокорпорация коомдогу саясий ситуацияны начарлатып салды, бул берген маалымат элдин кыжырына тийди».

Ушундай жыйынтык мамлекеттик комиссиядан чыкты, бирок өзгөрүү болбоду. Телеканалдын формасын «коомдук» деп аташты, ал эми мазмуну мурунку бойдон калды. Медиа каражаттарынын абалын өзгөртүүгө эки ыңкылаптын (2005, 2010) кудурети жетпеди. Президенттер алмашат, бирок расмий медиа каражаттар аждон ажого «эстафета» катары өтүп жатат.

Тирешүүнүн ошол кездеги түрүн көрсөтүш үчүн орус тилинде чыккан эки гезиттин позициясын берели. «Моя столица-новости» (эркин гезит) минтип жазды. «Правительственные СМИ не ограничились критикой в адрес Бекназарова. Они допустили выпады в отношении людей, погибших от пуль милиции». Мамлекеттик статустагы гезит «Слово Кыргызстана» мындай пикирди берди. «Загублено несколько жизней по вине оппозиционеров, которые подняли толпу, напоив ее водкой и накачав наркотиками» [111, 38б.].

«Саясий экстремисттер жана демагогтордун тобу» деп оппозицияны атап, эл аралык уюмдарга сын тагып, «Россиянын коргоо кызматына Аксы райондогу уюштургучтардын ысымдары белгилүү» деп, жергиликтүү элди коркутуу аракети жасалган. Москвадан Россиянын коопсуздук кеңешинин катчысы генерал В.Рушайло келип, «атайын билдирүү» кылды. Мына. «Россия

поддерживает политику президента А.Акаева по стабилизации внутренней ситуации в республике в связи с Аксыйскими событиями» [111, 49-б.].

А.Акаевдин «ысымдары белгилүү» («известны имена») дегени билинбей эле калды, «организаторы» дегени табылбады. Москванын өкүлү айткан сөздү коом терс мааниде кабыл алып, жасалма аракет деп түшүнүштү. А.Акаевге ошол жылдары эл ишенбей калган, себеби 2000-жылы ал үчүнчү мөөнөткө (Конституцияга каршы аракетти менен) шайланган. 2003-жылы «Лица» деген эркин гезит орус тилинде мындай тыянак чыгарды - «власть не может игнорировать народ» [112, 77-б.]. Аксы окуясынын 10 жылдыгына карата басма сөздө материалдар кеңири жарыяланды. Бул жолу гезиттер эки жаатка бөлүнүп, салгылашкан жок, себеби бийлик ага чейин (окуядан кийин) эки ирет алмашкан, расмий пикирлер өзгөргөн. Бул жолу расмий пресса менен эркин пресса үндөш болуп чыгышты (солидарно).

Мамлекеттик «Эркин Тоо» гезитте чыккан материалдын «аталышын» карап чыгалы. Мына. «Ата-Журттун жарасы Аксыда жаралган», «Жоогазын революциясынын башаты – Аксы окуясы» [113, 52-б.]. Мындай «бурулуштун» себеби түшүнүктүү - президент менен келген бийлик ошол президент менен бирге кетет, жаңы президент менен бирге жаңы бийлик келет. Тарых муну «роль личности в истории» («тарыхтагы инсандын ролу») деген түшүнүк менен тастыктайт. Бийлик алмашса, медиа каражаттар жаңы бийликке эски ыкма менен кызмат кылат – бул мыйзам ченемдүү болгон көрүнүш.

«Кыргыз Туусу» гезит К. Табалдыева «Жыландар медицина эмблемасына ээ болуу үчүн эмне кылышкан?» деп жазган макаласы коомдун көңүлүн бурган [114, 6-б.]. «Аксы окуясы тарыхта алтын тамгалар менен жазылат»; «Эркиндик үчүн күн сайын күрөшкө чыгыш керек» [115, 66-б.]. Кандай сөздөр, «эркиндиктин рупор» сыяктуу, бирок 2002-жылы так ушул расмий гезиттер тескери мааниде жазышкан, азыр мактоого алган нерсени ал кезде сындашкан. Ооба, саясаттын контекстине жараша, убакыттын, доордун шартына жараша саясий кадамдар жасалат.

3.2. Өлкөнүн жана эл аралык медиа уюмдардын ишмердүүлүгү, булардын аймактык гезиттерге тийгизген таасирлери

Ата мекендик жана эл аралык коомдук медиа уюмдардын бүгүнкү күндө коомго салымы зор. Анткени ар бир аймактагы газеталардын абалы жана ишмердүүлүгү коомго маалыматты замандын талабына ылайык тынымсыз берүүгө аракеттенишүүдө. Кыргызстан басма сөз эркиндиги жагынан Борбор Азия аймагында алдыда деген менен журналисттик материалдардын сапаты жагындагы абал көңүл жылытаарлык эмес. Мисалы, IREX уюмунун соңку беш жылда (2015-2019) чыккан баяндамасында Кыргызстандагы масс медианын сапаты жана кесипкөйлүгү төмөн деп бааланган. Анын себеби эмнеде болду экен? Кыргыз журналисттери бул боюнча өздөрү кандай пикирде? Алар кандай билимге жана жөндөмгө муктаждыктары бар?

Ушул суроолорго жооп алуу үчүн кыргыз журналистикасынын азыркы абалына, муктаждыктарына жана керектөөлөрүнө сереп салдык. Өзгөчө коронавирус пандемиясы журналисттердин жумушуна кандай таасир эткенин аныктоо дагы башкы максаттарыбыздын бири болду. Кыргыз журналистикасы дегенде Кыргызстанда иш алып барган масс медианы түшүнөбүз. Өлкөдөгү масс медиа кыргыз тилинен тышкары орус жана өзбек тилдеринде дагы иш алып барары белгилүү. Бул изилдөөбүз кыргыз тилинде материал даярдаган журналисттер менен чектелди. Кыргыз тилиндеги прессага токтолгонубуздун себеби бар. Биринчиден, кыргыз масс медиасы күчтөнүп, коомчулукту агартуу вазыйпасын колго алып, алдыга сүрөөдө жол башчылык жоопкерчиликти эбак эле алышы керек болчу. Кыргызстандыктар дүйнө жүзүндө болуп аткан окуяларды, анын ичинде өз өлкөсүндөгү кабарлардын баарын Кыргызстандын көз карашы аркылуу электен өткөрүүсү азыркы мезгилдин талабы болууда.

Экинчиден, тил маселеси. Кыргызстандан башка эч бир мамлекет кыргыз медиаларын өнүктүрбөйт. Кыргыз тилиндеги сапаттуу материалдар – дүйнөнү кыргыз тили аркылуу аңдап билүүгө, окуп үйрөнүүгө, кыргызча туура ойлонууга, кыргыз тилин тереңдетүүгө көмөктөшөт. Бул эң оболу кыргыз бийлигинин кызыкчылыгына кирген маселелердин бири болот. Ошондуктан

өз кызыкчылыктарыбызды башкы орунга коюуга убакыт келип жетти. Бирок ошонун баарын кыргыз масс медиасы канчалык деңгээлде ишке ашыра алып жатат – бул башка суроо. Ошентсе да, кыргыз тилдүү жалпыга маалымдоо каражаттарынын азыркы абалына саресеп салып алсак, мындан кийинки кадамдарды аныктап алуубузга жакшы мүмкүнчүлүк түзүлөт деп ишенебиз.

Изилдөөбүз эки бөлүктөн турду. Биринчи бөлүктө журналисттердин, редакторлордун, медиа менеджерлердин жана медиа эксперттердин арасында онлайн сурамжылоо жүргүздүк. Экинчи бөлүктө журналисттер, редакторлор, медиа эксперттердин катышуусундагы фокус топтордо онлайн талкуу, пикир алмашуу өткөрдүк. Бул чакан изилдөөнүн мөөнөтү эки ай убакытты камтыды. Өлкөдөгү жалпы журналисттердин саны 2000дин айланасында деп айтылып келет. Биздин онлайн сурамжылообузга жалпысынан 177 журналист катышты. Кыргыз журналисттеринин 10 пайызын түзөт.

Ал эми фокус топторго журналистика тармагында көптөн бери иштеп келаткан адистерди, редакторлорду, медиа менеджерлерди жана ошондой эле журналисттерди тандап алдык. Фокус топко мүмкүн болушунча өлкөнүн бардык аймагынан адистерди тартууга аракет кылдык. Ар бир фокус топко 8 киши катышты [115, 66-б]. Учурдагы кыргыз журналисттердин арасында жүргүзүлгөн сурамжылоого жашаган жери боюнча 70 журналист (бул 40%) Бишкек шаарында турат. Катышкандардын арасында болсо журналистика тармагында 1 жылдан 5 жылга чейин иштеп жүргөндөр басымдуулук кылат. Бул кыргыз журналистикасы «абдан жаш» дегенди туюнтпайт, себеби журналистика тармагына эми-эми кирип, тажрыйба топтой баштагандар биздин сурамжылообузга көбүрөөк катышып, тажрыйбасы көп муундагы журналисттер онлайн шаймандарды (смартфон, компьютер, интернетти) көп колдонбогондуктан сурамжылообузга катышпай калган. Алардын ичинен баары журналистика факультетин бүтүргөн эмес. Окуу жайдан алган билими боюнча жыйынтыктар төмөнкүдөй.

Сурамжылоого катышкан 104 киши (59%) журналистиканын багытында жогорку билимдүү экенин белгилешкен. Алардан кийинки орунда филология

багытында билим алгандар. Алар кыргыз, орус, англис тилин, адабиятын, лингвистикасын же болбосо ушул тилдер боюнча мугалимдикке окуганын айтышкан. Филология багытында билим алгандар деп топтоштурганда саны 12% - сурамжылоого катышкандардын 7% түзөт. Калганы 34% инженерия, программалоо, экономика, менеджмент, айыл чарба, аймак таануу, саясат таануу, юридика, тарых, социология, биология багыттарында билим алып, азыркы күндө журналистикада эмгектенип жүргөнүн айткан [115, 76-б].

Бул сандардан көрүнүп тургандай, журналистикада эмгектенгендердин арасында башка кесиптерден келген адистер көпчүлүктү түзбөсө да бар экенин айтууга болот. Өзүлөрүнүн башкы адистиги боюнча маалымат даярдашса, жакшы өзгөрүүлөргө жол ачылышы ыктымал. Фокус топтордо талкуу болгондо эксперттер дагы кыргыз масс-медиясына тармактык журналисттер жетишпегенин, дегеле бул тармак бош турганын айтышкан.

Сурамжылоого катышкан журналисттердин көпчүлүгү 88 киши (50%) жогорку окуу жайдан алган билимине кошумча жаңы маалымат, жаны билим алгысы келерин, бирок ага шарттын жок экенин белгилешкен. Ал эми 56 журналист (31%) тил маселесинен улам өзү каалаган окутууларга катыша албай жатканын айтышкан. 25 журналист (14%) каалаган багытта окутуунун жок экенин айтса, 8 журналист (4 %) алган билими жетиштүү экенин, башка жаңы нерсе үйрөнүүгө кажет жок экенин белгилеген.

«Жаңы нерсе үйрөнүп, билимин өркүндөткүсү келгенин журналисттер кайсы багытка көбүрөөк басым жасагысы келет» деген суроо болду. Алдыңкы үч багытка төмөнкүлөр кирди - 91 киши «журналисттик иликтөө» боюнча маалымат алгысы келгенин белгиледи. Андан кийинки орунда 88 журналист жаңы мультимедиялык форматтар боюнча билимин тереңдеткиси келгенин айтты. 65 журналист аналитикалык макала жазуу багытында билим аларын белгиледи. Суроодо бир нече вариантты белгилөөгө мүмкүнчүлүк болгон. Анан алдыңкы үч багыттан тышкары видео менен иштөөнү, инфографиканы, мультимедиялык аспаптарды өздөштүрүп, блог ачып, юридикалык маселелер боюнча билим алуусун билдиришкен [115, 83-б].

Албетте, бардык эле тармакта журналисттер үчүн окутуулар өтүлүүдө деп айтуудан алыспыз. Аталган багыттарда бүгүнкү күндө журналисттерге чындыгында окутуулар уюштурулбай атканы болушу ыктымал. Уюштурулса дагы алар өтө аз санда болот жана кыргыз тилинде эмес. Жогоруда белгиленип кеткендей, дал ушул тил маселесинен улам айрым журналисттер окутууларга катыша албай атканын айтышкан эле. Көп талап кылынган багыттарда жеткиликтүү тилде сабактарды уюштуруу талабы жаралды десек болот.

Аналитикалык материалдардын жок экенин, анан ушу тармакты күчөтүү маселеси фокус топтордо баса белгиленди. Маалыматыбыз боюнча, аналитика багытында журналисттер үчүн кыргыз тилинде өткөрүлгөн акыркы окутуу 2019-жылдын күз айында уюштурулган. Бирок мындай окутууларды байма-бай өткөрүү зарылчылыгы эбак жаралганын кошумчалаш керек. Айрыкча иликтөө, жаңы мультимедиялык форматтар, юридикалык маселелер боюнча кыргыз тилинде окутуулар жокко эсе.

Журналисттер үчүн окутууларды көбүнесе өлкөбүздөгү эл аралык уюмдардын бөлүмдөрү уюштурары маалым. Бул суроого журналисттердин берген жообу төмөнкүдөй. Сурамжылоого катышкан журналисттерге жоопту тандап алууга, же өз жообун жазууга мүмкүнчүлүк берилген. Алардын көпчүлүгү «Internews» уюмунун окутуулары жөнүндө укканын айткан. Алардын саны 143. Ал эми 109 журналист «Сорос-Кыргызстан» фондунун окутуулары жөнүндө билерин белгиледи. Internews, «Сорос-Кыргызстан», Sabar.asia — булар эл аралык уюмдардын Кыргызстандагы өкүлчүлүктөрү. Булар Борбор Азиядагы дээрлик бардык өлкөлөрдө иш алып барып, медиа тармагында алектенгендери менен белгилүү. «Сорос-Кыргызстан» фондусу жашообуздун бардык тармакта иш алып барат [115, 86-7]. Медиа тармагы аталган фонддун программаларынын бири гана болуп эсептелет.

Аталган уюмдардын окутууларына катышканын айткан журналисттер төмөнкүлөрдү билдиришти. «Клооп» деген коомдук фонд журналистиканын алиппесинен баштап иликтөөгө чейин үйрөтөт. «Журналисттер» коомдук бирикмеси (өзүбүздүн өлкөбүздө жаралган бирикме) юридикалык жактарды

жана аймактагы журналисттердин укугун туура пайдаланууга үйрөтөт. «Кабар Азия» Борбор Азиянын алкагында аналитика кылганды үйрөтөт. «Интерньюс» менеджерлерге мыкты мектеп болду. «Сорос-Кыргызстан» инновацияларды пайдаланууга көмөктөшөт жана билим берүүдө тренерлерди туура тандаганы менен айырмаланып турат. Буга чейин журналистикада иштеп, ийгиликтерди багындырган адисттер окутканы абдан жемиштүү. Башка өлкөнүн адистери да өз тажрыйбалары менен бөлүшүп бизге келишет».

«Интерньюстун» мектебине катышкандар окуучулар журналистиканын стандарттары тууралуу билимди кыска мөөнөттүн ичинде өздөштүрө алышат. Медиа тармагында аталган уюмдардын белгилүү бир убакта, бирдиктүү түрдө иш алып барып атканын айтуу кыйын. Бул уюмдардын каржылык абалына байланыштуу болот. Ошого карабастан алар заман өзгөргөнүнө жараша медиа тармагындагы жаңылыктар менен үзбөй тааныштырып атат. Бир кемчилиги — окутуулардын көпчүлүгү азыркы күнгө чейин кыргыз тилинде уюштурулбай жаткандыгы [115, 95-б].

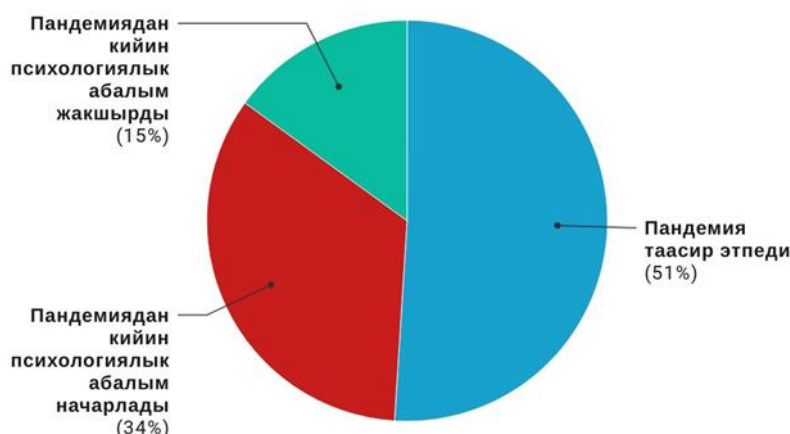
Мына ушул сыяктуу себептен улам кыргыз тилинде жазып иштеген журналисттердин жаңы маалымат менен таанышуу мүмкүнчүлүгү аз болуп аткан болушу ыктымал. Бул жагдайды жогоруда журналисттер өздөрү дагы белгилеп кеткен болчу. Эң эле орчундуусу журналисттер окутуулардан алган билимин аны өз ишинде колдоно алып жатабы же жокпу деген маселе болууда. 137 журналисттер ар кайсы окутуулардан алган билимин өз ишинде колдоно алганын айтса, 40 киши колдоно албаганын белгиледи.

Жогорудагы суроого «жок» деп жооп бергендер төмөнкүчө түшүндүрмө беришкен. «Окутууда алган билимим менин иш шартыма туура келбейт, аны колдонуу мүмкүн эмес» (30 киши). «Окутуунун темалары татаал болуп, аларды мага түшүнүү оор болду» (15 киши). «Окутуунун тили менин иш тилим болбогондуктан, материалдарды түшүнүү оор болду» (16 киши). Анан дагы мындай жооп берилди. «Окутуучулар өзү начар болду» (8 киши). Бул аталган уюмдардын «окутуулары» натыйжалуу болбой жатат дегенге жатпайт, бирок кандайдыр бир деңгээлде окутуулардын маанайынан кабар берет десек болот.

Ушуга байланыштуу уюмдардын сабактарына катышкан журналисттерден окутууларда кандай кемчиликтер болгонун, эмнеси менен купулуна толбой калганын сурап көрдүк. Көпчүлүк журналисттер окутуулардын тили боюнча ой-пикирин билдирген. Андан тышкары, жаңы маалымат жергиликтүү шартка ылайыкталып берилбей жатканына көңүл бургандар бар. «Алар өздөрүнүн формасын таңуулап, журналистти бир рамкага салып койгусу келгендей сезилген» деген пикирлер айтылды. «Жергиликтүү, аймактык шартты, тилди эске алышпайт» деген нааразылыктар дагы орун алган.

Пандемия учурунда окууулар токтолуп калган жок. Жардам, колдоо болуп атты. Ушул жалдарда (пандемия эки жыл созулду, 2020-жылдын башынан 2021-жылдын аягына чейин) маалымат каражаттардын түйшүктөрү милициянын министирлигинин иш-аракетине баланыштуу болгон. Бишкектин коменданты полковник А.Орохзалиев мындай чечим кабыл алды – «массалык маалымат каражаттарына «акредитация» бербейт» деп. Бул чечим расмий эмес медиа каражаттарга карата чыгарылган буйрук. Комендант эркин иштеген журналистер менен кантип мамиле түзүш керек экенин билбеди. Пандемия тууралуу өзүнчө графика түрүндө көсөткүчтөрдү берели. Кийинки бетте.

[Пандемия журналисттердин психологиялык абалына кандай таасир этти?]

Пандемия маалында сабактар онлайн өтүлүп, бир чети журналисттер үчүн жаңы тажрыйба болуп берди. Бир жерге чогулуп, жүзмө-жүз көрүшүп

жандуу сабак өтүү мүмкүнчүлүгүнөн ажыраган менен интернет аркылуу сабактар уюштурулуп, журналисттердин кесиптик жөндөмүн өстүрүүнүн үстүнөн иштөө уланып жатты. Албетте, онлайн сабактардын деңгээли офлайн сабактар менен салыштырылгыс. Бирок ошол эле учурда онлайн окутуунун айрым артыкчылыктары дагы байкалып жатты. Андай артыкчылыктарынын бири катары жол жүрүп, чарчап чалыкпай үйдөн эле сабак өтүү же сабакка катышуу мүмкүнчүлүгү жаралганын айтсак болот. Ал эми айрымдары үчүн интернеттин жай иштеши ыңгайсыздыктарды жаратты. Ошого байланыштуу онлайн - офлайн окутуулар боюнча журналисттерден сурадык [115, 98-б].

Жарымынан көбү 98 киши (55%) офлайн окутуу 2-3 күнгө созулса жетиштүү деп эсептешкен. Ал эми 38 киши (21%) 4-5 күнгө чейин созулса деп айтышкан. 20 журналист (11%) окутуу бир күн менен чектелсе туура болорун белгилесе, 21 киши (12%) окутуунун мөөнөтү маанилүү эмес деди. Бул офлайн окутуунун мөөнөтү боюнча көз караштар. Онлайн окутуунун мөөнөтү боюнча жыйынтык офлайн окутуунун мөөнөтүнөн айырмаланат. 60 журналисттер (34%) онлайн окутуу 2- 3 күн болсо жетиштүү болот дешсе, 52 киши (30%) бир эле күн жетиштүү болот дешти. 44 журналист (25%) онлайн окутуунун узактыгы 4-5 күн болушу керек деп эсептешкен. Онлайн окутуунун мөөнөтү маанилүү эмес деп 11 журналист (12%) белгиледи.

Журналисттерге онлайн же офлайн окутуунун бирин тандагыла десе, анда көпчүлүгү - 138 журналист (78%) офлайн окутууну тандарын айтты. Ал эми 39 журналист (22%) онлайн деле окуй берерин билдирди. Журналисттер пикирлери. «Мага негизи эле практикалык иштер көп жагат. Ошол эле жаңы технологияларды колдонуу боюнча – анын теориясын эмес, иш жүзү кандай колдонуш керек, кандай кыйынчылыктар болот, аларды чечүү же оңдоо жолдору». «Мисалдарды келтиргенде 3-4 жыл мурдагы даныйлар эмес, эң акыркы жылдагы маалыматтар көбүрөк кызыктырат». «Окутуулардын, мастер класстардын 2-3 күн болгону жетиштүү деп эсептейм. Бир жума бою окутуу өтүүнүн кажети жок». Жооптор ушундай болду.

Андан кийинки бөлүктө журналисттердин укуктук жана этикалык (адеп-ахлактык) маселелерге байланыштуу оюн сурадык. Аталган маселелер боюнча журналисттер бир беткей көз карашта эмес экен. Анан бул тармак кыргыз журналистикасынын эң эле орчундуу маселелердин бири бойдон калууда. Кыргызстанда журналисттердин укуктук маселесине байланыштуу иш алып барган уюмдар көп деле эмес. Алардын бири «Медиа Полис институту» деген коомдук фондусу бул багытта 2005-жылдан бери иш алып барып келатат. Жалпысынан уюм өлкөдөгү медиа мыйзамдарды иштеп чыгуу, реформалоо, медиа кызматкерлерге юридикалык жардам көрсөтүү сыяктуу багыттарда иштейт. Уюмдун сайты азыркы күндө орус тилинде гана маалыматтар менен толукталып турат. Кыргыз тилинде маалымат табуу кыйын.

Сурамжылоонун жыйынтыктары көрсөткөндөй, журналисттердин тең жарымы укуктук жактан билимдери жетишсиз деп эсептешет. Алардын саны 85 киши (48%). Укуктук билими жетиштүү экенин 54 киши билдирди (30%). «Билбейм» деп 38 журналист (21%) айтты. Журналисттер укуктук жактан билимин тереңдеткиси келерин билдиришти. Журналисттер төмөнкү жолдор менен укуктук билимди жогорулатса болот деп эсептешет. Укуктук-этикалык маселелер боюнча маалымат алууга муктаждык экен. Көпчүлүгү ар түрдүү окутуулардын өткөрүлүп турушун туура көрүшөт, бирок окуу китептерин, окуу куралдарын басып чыгарууну колдогондордун саны аз. Бул багытта окутуулар өткөрүлүп, китепчелер басылып чыгарылып келатканы менен көпчүлүгү орус тили менен чектелип калууда. Мына ошол себептен кыргыз тилинде жазып иштеген журналисттер үчүн бул сабактар жеткиликсиз болуп калып жатканын айтууга болот [115, 105-б].

Ал эми журналисттердин этикалык кодексин сактаганга аракет кыларын 102 журналист (57%) айтты. 38 журналист (21%) кодекс тууралуу уккан, бирок бирок окуй элек экен. 35 журналист (20%) кодексти билерин, 2 журналист (1 %) кодекс тууралуу биринчи жолу угуп атканын айтышты. Сурамжылоого катышкан 155 журналисттердин (87%) этикалык кодекс сапаттуу, кесиптин ажырагыс бөлүгү деп эсептейт. 11 журналист болсо этикалык кодекске маани

бербесин айтты. Бул жердеги жагдай — кыргыз журналистикасы этикалык нормаларды жакшы сактабайт деп сыңдалып келет. Бирок сурамжылоонун жыйынтыктары башкача болуп чыгууда. Журналисттердин жарымынан көбү этикалык кодексти сактаганга аракет кылаарын айткан. Бул көрүнүштү кантип түшүндүрсөк болот? Жалпысынан алганда, журналисттердин дээрлик баары аталган кодексти угуп, билиши мүмкүн. Маселенин баары этикалык кодекстин негизинде материалдарды даярдап чыгарууда жатат.

Кодексти сактоого аракет кылуу менен сактоого бекем туруунун ортосунда, албетте, айырма бар. Иш жүзүндө чын журналисттердин баарысы этикалык кодексти сактоого чамасы жоктур. Бирок кодекс туурасында жок эле дегенде маалыматы бар экенин журналистиканы өнүктүрүүдө алгачкы кадам катары түшүнсөк да болот. Фокус топтордо эксперттер этикалык кодекс жөнүндө улам айтып, анан аны журналисттерге жеткире берүү керек экенине токтолушту. Жөн эле ал тууралуу айтуу менен кана чектелбестен, жашоодон мисалдарды карап, анын маңызын талкуулоо жолу менен этикалык кодексти сактоонун зарылчылыгын түшүндүрүп жеткирсе дагы да пайдалуу болот.

Этикалык кодексти сактоодон тышкары журналисттер үчүн негизги көйгөй - бул жумуш табуу жана ишке орношуу. Булар ишке кирип атканда кандайдыр бир критерийлери барбы? Бул суроого жооптор бир беткей эмес. Журналисттерге бул суроого жооп берүүдө бир нече вариантты тандаганга мүмкүнчүлүк берилген. Катышкандардын ичинен 103 журналист ишке кирип жатканда, биринчи кезекте ЖМКнын маалыматтык саясатына көз карашы туура келгенин айткан. Андан кийинки орунда 79 журналист иш шартына маани берерин белгилеген. Ошондой эле 68 журналист айлыгынын өлчөмүнө карап чечим чыгарарын айткан. 39 киши жетекчисинин мамилесине, 27 киши медиаанын ээсине көңүл бурарын белгилеген [115, 106-б].

Эл аралык уюмдар, масс-медия тармагын тейлеген коомдор семинарлар менен тренингтерди дайыма регионалдык журналисттердин катышуусу менен өткөрүшөт. Окутуу курстарын дагы аймактын журналистерине багышташат. «Ресурсный центр СМИ» дегенди да облустардын борборунан ачышат (бул

Оштон ачылды, анан Жалал-Абаддан филиалын ачышты). Аймактарга абдан эле керек, кемчилиги тил жагынан болуп атат – сабактар көбүнчө орусча же англисче өтөт. Кыргыз тилин окутуучулар (тренерлер) жакшы билишпейт. Ушуну эске алып, иштерин улантса, негизги максатына жетишет. Негизги максат болсо белгилүү – регионалдык (аймактардагы) массалык маалымат каражаттардын профессионалдык деңгелин көтөрүү.

3.3. Журналисттердин укуктары, милдетири жана Кыргызстандын журналисттеринин Этикалык кодекси

Журналисттердин укугу, милдети жана этикасы атайын түзүлүп чыккан стандарттарга байланыштуу. 1948-жылы эл аралык документ кабыл алынган – аталышы «Всеобщая декларация прав человека». Ушул жерде жарандардын «сөз эркиндигине» укугу бар деп жазылган. Андан кийин журналисттердин укугу жана жоопкерчилиги тууралуу «кодекстер» түзүлгөн. ЮНЕСКО деген уюмдун журналисттерди окутуунун стандарттык программасы бар, мында контекстуалдык негизде пайдаланып, ар түркүн улуттук жана регионалдык тажрыйбаларды камтып, шарттарга ылайыкташтырылып журналисттердин маалыматтарды жайылтуудагы укуктары жазылган [116, 16-,б.].

Журналисттердин ишмердүүлүгү жөнүндө эки мыйзам иштейт, булар административдик укук бузуулар жөнүндө кодекстер менен байланыштуу [117, 2-б.]. Журналисттик билим берүү боюнча ЮНЕСКО сериясы түндүк-түштүк стандарттарды камтыйт [116, 19-,б.]. Кыргызстанда журналисттин ишмердүүлүгү жөнүндө кодекстер иштелген [115, 5-б.]. Ынкылап учурунда кодекстер медиа каражаттын ролун жана ордун так көрсөтөт.

2005-жылы март айында оппозициялык кыймыл бирикти, анан «Форум политических сил» деген саясий күчтөрдүн блогу түзүлдү. 4-март күнү Жалал-Абад шаарында эл митинг уюштуруп, «адилетүү шайлоо болсун жана Акаев кетсин» деген ураан менен областтын администрациясын басып алышкан. Буга удаа Нарында эл Бишкек-Торугарт жолун торошту. Талас менен Ош көтөрүлдү. Бир заматта бүтүн республикада митинг башталды. Бул кыймылды маалымат каражаттары ыкчам түрдө чагылдырып турду. Гезиттер жуманын экинчи, үчүнчү, төртүнчү жана бешинчи күндөрү чыгып, элге маалыматты жеткирип турушту - расмий гезиттер бийликти коргоп, эркин гезиттер аны сындап. Жумасына үч жолу чыккан жана эң көп тиражы бар орус тилиндеги гезит «Вечерний Бишкек» статусу боюнча расмий гезит эмес эле.

2004-жылы бийлик эркин сөзгө каршы аракет кыла баштаганда, басмакана мамлекеттин куралына айланып, эркин гезиттерди басуудан баш

тарткан. Ошондо Америка элчилик «ММК колдоо борборун» Бишкектен ачып беришкен. Расмий эмес гезиттер ушул жерден чыга баштады. Бул басмакана азыр да иштеп жатат. Бийлик ошол 2005-жылы жаңы ачылган типография үчүн берилген электроэнергия түйүнүн токтотуп койгондо, америкалык авиабазадан генераторду алып келип, ошону автономдуу түрдө беришкен. Бийликтин эркин гезиттерди токтотуу максаты ишке ашпады.

Басма сөздү экс-президент А.Акаев тизгиндеп албады. Ал журналисттерди өзүнө тартуу үчүн «Алтын калем» сыйлыгын уюштуруп, бийликти колдогон журналисттерге ыйгарып, алтын сааттарды белек кылышты, бирок мындайга принципиалдуу журналисттер азгырылган жок. Айрым редакторлор ажого жакындашты, айрым гезиттер менен телеканалдар бийликти колдошту. Бийлик тарапка ооп кеткен гезиттердин ордуна башка гезиттер пайда болду. Анан укук коргоо уюмдар жана оппозициялык күчтөр журналисттер менен биригип, салмактуу кыймылга айланды [119, 15-б.].

Медиа тармакта кандуу чабуул буга чейин болгон эмес. Журналисттерге каршы күч колдонгон учурлар өтө күчөгөн [120, 11-б.]. «Журналисттер» бирикмесинин төрагасы «профессия журналиста в Кыргызстане становится опасной, каждый раз происходят факты, угрожающие жизни журналистов» деп дүйнөгө кабар кылган [121, 5-б.]. «Кыргызстанда журналисттердин кесиби коркунучтуу боло баштады, себеби булардын өмүрүнө зыян келтирүү факты орун алды». 2005-жылы 3-апрель күнү ООНдун генералдык катчысы Пан Ги Мун Бишкекке келип, президентке жолуккан. «Мы обеспокоены мерами, которые кыргызские власти принимают для ограничения независимого освещения событий» деп дүйнөгө официалдуу пикирин билдирген [122, 6-б.].

Бийлик алмашты, бирок кийин реформа жасалган жок. Расмий телерадио менен расмий гезиттер жаңы келген бийликтин колунда калышты. Коомдук телеканал ачылбады. Өкмөттүн алдындагы, областык жана райондук расмий гезиттерге эркин статус бербеди, себеби президенттин «буйругун» (басма сөздү бошоткула деген буйрук) расмий гезиттердин жамааттары аткарбай, «саботаж» деген ыкманы колдонушту. Мындай иш Жалал-Абаддан башталды

(экинчи президент Бакиевдин кичи мекени). 2006-жылдын 14-январында бул жердеги эки расмий гезиттин кызматкерлери (кыргыз тилиндеги «Акыйкат» жана өзбек тилиндеги «Жалол-Обод тонги») чогулуш өткөрүшүп, «акционер болууга макул болбойбуз, бийликтин басма сөз органы катары калабыз» деп чечим чыгарышты [123, 133-134б.]. Ушуну менен «реформа» токтоду.

Трагедиялуу окуя Ош аймагында 20 жыл өткөндөн кийин (2010-жылы) дагы бир жолу кайталанды. Очугу дагы эле Ош шаарында болду. Бул жолу да провокациялык үгүт масс-медиа тармагынан башталган. Мамлекеттик телеканал менен расмий гезиттерде дагы эле маалыматты бурмалап берген ыкма орун алды. Аймактагы журналисттер этникалык тирешүүлөр чыккан жерге баралбай калышты, себеби жолду бийликтин буйругу менен тосуп салышкан. Репортёр «түздөн түз» иштей албай, элге маалыматты жеткире алалбай калган - коомчулукту имиш менен божомол курчап калды.

Окуя 11-июндан 14-июнга чейин уланды. Ошондо жергиликтүү калк маалыматты жергиликтүү (регионалдык) медиа каражаттардан алалбай калып, Бишкектеги улуттук телеканалдан, 5-каналдан, ЭлТРден жана борбордон чыккан гезиттерден алып турду. Улуттук канал жаңылыктарды эки саатта бир берген, анан муну жергиликтүү каналдар кайталап турушту, бирок «толуктоо жана тактоо» болгон эмес, себеби жергиликтүү журналисттер жер жерлерден репортаждарды жасай албай калышкан. Ушундай кырдаалды бийлик өз колу менен түзүп, өлкөнүн тагдырына зыян келтирген иш жаратты. Мындай учурда коомго минут сайын берилген маалымат керек эле. Анан мындай учурда репортёрдун кызматы алдыга чыгат, булардын ишине бийлик ар тараптан шарт түзөт. Бизде болсо репортёрлорду «тушап» салышкан.

Ош аймагында жашаган элге конкреттүү маалымат керек эле, буларга Бишкектеги эксперттердин аналитикалык телеберүү «өлгөнгө көмгөн» катары сезилген. Бул жергиликтүү элдин кыжырына тийди. «5 канал» өз ыктыяры менен жер жерлерден телефон аркылуу эпизоддорду чагылдырып жатты, бирок жетишсиз болду. Британиянын Би-Би-Си каналынын бир репортажын кайра-кайра кайталап, элди тажатты [120, 36-б.].

ЭлТР каналынын башкы офиси ошол кезде Ош шаарында болчу. Бул канал гуманитардык жардамдардын шаарга келишин чагылдыруу менен чектелди, себеби конфликт болгон жерлерине жолдор тосулган, ага баралган эмес. Анан ынтымакка чакыруу лозунг улам-улам кайталап атып, муну бир тажаткан «штампка» айлантишкан.

Өзбек жарандардын лидери Кадыржан Батыров Жалал-Абад шаарындагы өзүнүн менчик университетинин жанына май айында митинг өткөрүп, «сепаратист» чакырууну жасаган. Буга каршы чыккан кыргыз жарандар «анти-митинг» өткөрдү - тирешүү жаралды. Муну өзбек тилинде чыккан Ош-ТВ каналы тез-тез эфирге чыгарып турду. Буга чейин К.Батыров менен И.Абдырасулов митинг учурда айткан чакырыктарды өзбек тилиндеги (2008-2009-жылдарда) Мезон-ТВ канал байма-бай берип турду. Мына ушул медиа каражаттар сепаратисттерге негизги «рупор» болуп берип, өзбек жарандарды автономия түзүүгө үндөштү.

Өзбектер жашаган Оштун кварталдарында («махалля» дешет) үйлөрдүн чатырына «Өзбектердин зонасы» деп англис тилинде чоң тамга менен жазышкан. Муну көргөн кыргыздар «авиацияга ориентир кылып жатышат» деп түшүнүшкөн [121, 137-138б]. Анан ок атышуу 10-июндун түн кирген мезгилинде Оштон башталган. Эртеси күнү Алайдан атчандар Ошко кирип келишти. Салгылашуу курчуп, Кара-Сууга жеткен. Үйлөр өрттөлүп, адамдар кырылган. Андан кийин жаңжал Жалал-Абад менен Базар-Коргондо орун алган. Окуя боюнча китеп жазган журналист айым С.МаксUTOва ок атылган жерлерден маалымат жиберип турду. Китепте Ислам Каримовдун аракети баса белгиленген. Мына анын сөзү – «опурталдуу учурда Өзбекстандын бир дагы аскер же жаран чек араны өтүп, Кыргызстанга барбайт» деген. Бул сөз Сымбат МаксUTOванын «От туталган онунчу жыл же Убактылуу Өкмөттүн ишмердүүлүгү» деген китебинде чагылдырылган [122, 77-б.].

Кыргыз бийликтин кыймылдары ошол кезде журналисттер тарабынан кескин түрдөгү сынга алынды. «Жаңы Ордо» гезитинин редактору Бекен Назаралиев минтип жазган. «Р.Отунбаева, А.Атамбаев, Ө.Текебаев эл бузар

К.Батыровго окшогон жарандарга автономия беребиз деп Кыргызстандын бүтүндүгүнө доо кетиришти» [123, 5-б.]. Акман айылынын тургуну Б.Асанов болсо Ө. Текебаев жөнүндө минтип айтты - «журт бузар, бул жерге басып киргенге акың жок, баарын баштаган сенсиң» деген «Ата-Мекен» партиянын лидери Өмүрбек Текебаевдин дарегине [124, 200-б.]. Текебаевдин кичи мекени Акман айылы (Базар-Коргон районунда).

«Вечерний Бишкек» гезити курман болгондордун санын жарыялады. «426 киши өлдү, 2000 жаракат алды, 35 киши дайынсыз жоголду» [124, 6-б.]. Бул жерден белгилей турган дагы бир нерсе бар. Василевский деген орус автор китебинде мындай маалымат берди. Кубатбек Байболов журналистке берген интервьюсу диктофон аркылуу жазылып калган экен. Кеп Тажикстандан келген топ жөнүндө болгон, ал минтип айтты. «Их нанимателями являются приближенные семьи Бакиевых. У нас есть неопровержимые доказательства и признания задержанных. На них заведены уголовные дела. Все показания купируются, и доказательства будут представлены обществу на днях» [125, 5-б.].

Мындай айыптоо далили жок калды – «кармалгандарды» коомчулук көрбөдү, анан бул коменданттын сөзүн эл божомол катары кабыл алды, себеп «кылмыш иштери» да, «көрсөтмө» дегени да коомго жеткен жок. «Кармалган тажиктер» дегендин изи да жок, «снайпер» дегендин бирин да журналисттер көрбөдү, демек булар же табиятта жок болгон, же коменданттын оозу менен атайын айтылган «легенда».

Журналисттер бул иш боюнча сын пикирлерин айтып, тыянак кылышты. Атамбаев «Кыргызстан жарандык жана саясий укуктар боюнча Эл аралык пакт деген келишимдин мүчөсү болуп туруп, ошонун бир нече беренесин бузду» [126, 15-б.]. Кыргызстандын бийлиги ООНдун сунушун четке какты. Ошол учурда өлкөнү А.Атамбаев башкарып турган. Бул президент тескери аракетин тереңдетип, 1993-жылы түзүлгөн кыргыз-америкалык келишимден бир тарап болгон түрдө чыгып кетти. ООНдун адам укуктары боюнча жогорку

комиссары кыргыз сотунун чечими адам укуктары боюнча комитетинин чечимине түздөн түз каршы турат деди [127, 42-б.].

Эл аралык «Amnesty International» деген уюм бизге минтип баа берди. «Биз дагы бир жолу Кыргызстанда болуп жаткан адилетсиздикти көрүп турабыз. Өзүнүн эл аралык укуктар боюнча милдетин «абийирдин туткуну» деп таанылган Азимжан Аскарров деген инсанга карата аткарууга бул өлкөнүн бийлигине ким тоскоол болду. Бул суроого кыскача жооп берсек – бул адам укугун түбү менен эсепке албай койгондон чыккан»[128, 66-б.]. Президент А.Атамбаевдин субъективдүү кадам жасаганына мезгил өзү жооп берди.

Кыргыз журналистикасы энциклопедиясында (2017-жылы жарыяланган) тарыхый маалымат бир гана республикалык масштабдагы гезиттер менен чектелген экен. Басма сөзгө арналган жеринде минтип жазылыптыр - «1926-жылы республикада үч эле гезит чыккан» деп [21, 80-б.]. Фактыларга таянсак, ал кезде (совет бийлиги алгачкы учурунда) үчтөн көп гезит чыккан. Башкача айтканда, улуттук энциклопедия регионалдык басма сөзгө көңүл бурбаптыр. Регионалдык статус деген бар, андан тышкары дагы ведомстволук басма сөз дегени да бар. Ушул тармак болсо такыр эле көмүскөдө калды - илимий эмгектерге, окуу китептерде жергиликтүү маалыматтар, булактар берилген эмес. Чындыгында, алгачкы ведомстволук гезиттер аймактарда илгери пайда болгон – «Нефтяник Киргизии» (Кочкор-Ата, 1955) жана «Текстильщик» (Ош, 1956) деген ведомстволук гезиттер орус тилинде чыккан [22, 395-б.].

1937-жылы Кыргызстанда 5 республикалык жана 38 райондук гезиттер чыгып турду. Бир жылдан кийин буларга «Ленин жолу» (Ош), «Нарын правдасы» (Нарын), «Ысык-Көл правдасы» (Пржевальск) деген облустук гезиттер кошулду [23, 392 б]. Ош аймагы боюнча басма сөздүн тарыхында эң салмактуу орунду азыр «Ош жаңырыгы» деген расмий гезит ээлейт. Бул адегенде «Кыргызстан большевиги», анан «Ленин жолу» деп 1938-жылы чыга баштаган. 2018-жылы 80-жылдык юбилейин өткөрдү. 85-жылдык юбилейин да чоң масштабда өткөрүштү. Ооба, мунун баарысы совет доорунда орун алган, демек биз талдаган журналистиканын тарыхында бир салмактуу

этаптын бирин түзөт. Ошондой эле бул тармак (аймактык гезиттер) өзүнчө бир илимий изилдөөгө муктаж («XX кылымдагы кыргыздын журналистикасы» деген тема менен), ошондой эле салыштырма түрдөгү (компаративистика ыкмалар менен) изилдей турган илимий ишке маанилүү материал болот.

Илимде бир универсалдуу ыкма бар – бул «салыштырма-тарыхый ыкма». Фактылар менен көрүнүштөрдүн жалпысын (окшоштукту) жана айырмалуу (өзгөчөлүк) жактарын көрсөтөт. Мисалы, мамлекеттик басма сөз менен мамлекеттик эмес басма сөздөгү тирешүү аймактарда борборго караганда анчалык курч эмес, себеби мамлекеттик эмес тарап (массалык маалымат каражаттар) региондо сан жагынан аз. Ар бир облуста көрүнүш ушундай, бул мыйзам ченемдүү көрүнүш. Ош, Жала-Абад, Баткен областарында, Чүй, Ысык-Көл, Нарын, Талас облустардан айырмаланып, экстремал учурлар орун алган (Ош-1990, Баткен-1999, Аксы-2022, Ош-2010). Ушуга көңүл бөлүп, буларды атайын иштелип чыккан методиканын негизинде карадык. Методика Кыргызстандагы «Журналисттер» коомдук бирикмесинде даярдалган. Мына.

1. Журналисттерге кол салуу – 10 жолу;
2. Журналисттерди кармап кетүү – 4 жолу;
3. Журналисттерди басмырлоо – 5 жолу;
4. Журналисттерди сотко берүү – 45 жолу;
5. Маалыматты бербей коюу – 8 жолу;
6. Маалымат таратууга тоскол кылуу – 29 жолу.

Отчёттор Өзбекстандын чек ара кызматкерлери Жалал-Абад облусунун «Акыйкат» деген расмий гезитинин кабарчысы Ж.Жакиевди 2002-жылдын май айында кармап, «сен эмнеге өзбек тарапка каршы макалаларды жазасың» деп нааразычылык билдиришкен. Чек арада орун алган бул окуя гезитке чыкты. «250 сом (5 доллар) бергенден кийин, солдаттар мени бошотушту» деп, автор өзү мониторинг дарегине кабар берген [129, 3-б.]. Мындай фактылар ал жерден (чек арадан) дагы бир нече жолу кайталаныптыр. 2002-жылы 28-сентябрда Ташкент шаарынан Ошко кайтып келе жаткан журналистти «Дустлик» деп аталган Өзбекстандын чек аралык бажыкана кызматкерлери

кармашып, «сен чагымчыл баласын» деп сабап салышыптыр. Аталган факт мониторинг офиске жеткенден кийин, бул журналисттердин Эл аралык Федерациясына белгилүү болду. Мындай зордуктоо актысына Ошто иштеген жаш журналист Алишер Саипов «себеп» болуптур, ал ошол өзбек бажы кызматындагы коррупцияны далилдүү түрдө сындаган. Факт мониторинг аркылуу журналисттердин Эл аралык Федерациясына жетти [129, 112-б.].

Ош облусунда эркин чыккан гезиттер Ош шаарында жайгашкан, булар кыргыз, өзбек, орус тилдеринде чыгат, көлөмү менен тираждары чакан эле. Көңүл буруучу маселе - региондо резонанс жараткан, саясий курчтугу менен бүт өлкөнү тарткан гезиттер жок. Басма сөздүн бийик үлгүсү болгон пресса жок – муну мониторинг белгиледи. Мониторинг өткөрүүгө Британиянын Бишкектеги элчилик колдоо көрсөткөн. Бишкектен 20, аймактардан 9 гезит көзөмөлгө алынган. Бишкектеги гезиттин ичинен экөөсү («Кыргыз Туусу» менен «Эркин -Тоо») мамлекеттик гезит, калганы мамлекеттик эмес басма сөз. Көзөмөлгө алынган аймактардын гезиттердин ичинен бирөөсү эркин гезит («Дабан», Таластан чыгат), калгандары 8 гезит областтык администрациянын расмий басма сөзү [130,6-б.].

Журналисттерге каршы түшкөн доо арыздардын тарыхын башынан алсак, анда бул иш эгемендик менен бирге башталган. Мезгил жагынан алсак, эң биринчи доо арыз 1992-жылы 23-июлда Кубан Мамбеталиеге каршы жазылган. Баш прокурордун орун басары Парламенттин төраганын орун басарынын демилгесин колдоп, Жогорку Сотко кайрылган. Дароо эле соттун эң жогорку инстанция болгон жерге жөнөтүлгөн. Анан автордун «күнөөсүн» табышкан. «Күнөө» мындай – ал «Республика» гезитине макала жазып, мамлекеттик туунун кызыл түстөгү эскизин депутаттар бекитип бергенин сындап чыккан. Анан депутаттардын бир тобу авторду сотко беришкен. Бул окуяга биз биринчи болуп кайрылып атабыз. Тиешелүү документтер орус тилинде жазылган. «Исковое заявление от Прокуратуры Республики Кыргызстан (№ 8/51-92 от 23.07.1992). Направлено в Верховный суд Республики Кыргызстан. Копии автору и редакции газеты «Республика».

Подпись первого зам. прокурора М.Кенжакунова. Обращение от Парламента в суд подписано 66 депутатами [131, 35-36]. Кыргызчасы «Доо арыз. Кыргызстан Республиканын Прокуратурасынан (№ 8/51-92, 23.07.1992). Жогорку Сотко жөнөтүлдү. Копия – авторго жана гезиттин редакциясына. Колду койгон прокурордун биринчи орун басары М.Кенжакунов. Парламенттен сотко кайрылуу - 66 депутат колу».

2010-жылда Оштогу этникалык салгылашууга байланыштуу комиссия эл аралык уюмдардын катышуусу менен изилдөө жүргүзүп, жыйынтык чыгарды. Максатын комиссия минтип белгилеген «Бул жерде этикалык эрежелерин бузган фактылар жана бурмаланган маалымат берилген учурлар каралат, 2010-жылдагы Оштогу окуяларды чагылдыруу кылган деструкциялык (бузуку) мүнөздөгү макалалар каралат» [132, 4-б.]. Материалдарды иликтеген эксперттердин тыянагы абстракттуу түрдө жазылды. Корутундусу мындай. «Талдоого алынган материалдар өлкөдөгү социалдык-психологиялык абалга негативдүү таасир эткенин биз мындай берилген макалалар аркылуу чыкканын байкадык». Ушундай түрдөгү «байкоодон» жаралган сунуштар конкреттүү элементтерден алыс болду. Н.Багдасарова психолог катары минтип жазды. «Күнөө койгон акцент тиги же бул этникалык топтон алыстатып, жоопкерчиликти айрым коомдук институттарга жана мамлекеттин так өзүнө оодарышыбыз керек, түштүктө болгон жана болуп жаткан көрүнүшкө булар жооп берсин». Башкача айтсак, күнөөнү сепаратисттерден мамлекетке жүктөп койгон [133, 6-б.].

Логикасы тайкы, абстракттуу жалпы сөз, мамлекетте ошол кезде бийликте отурган адамдардын аты-жөнү да айтпады. Бул психологдун жыйынтыгы эмненин негизинде чыкканы да белгисиз, айрым чет өлкөлүк уюмдардын айткан-дегенине таянганы ачык көрүнүп турат. Эксперттердин дагы бир дооматы күмөндүү экени көрүнүп эле турат. Мына. «Эгемендиктин жылдарында Кыргызстанда эч качан этникалык өнүгүүгө караштуу маселелерине жооп бере турган расмий укугу бар мамлекеттик мекеме түзүлгөн эмес». Бул дооматы да негизсиз [133,7-б.].

Кыргызстандагы журналисттердин Этикалык кодекс 2007-жылы кабыл алынган (8-декабрда журналисттердин республикалык жыйынында). Андан кийин 2009-жылы журналисттердин конференциясында кодекске түзөтүүлөр кирди. Бул кодекс маалымат тармагындагы кызматкерлердин кесиптик деңгээлин көтөрүп, коомчулуктун журналисттерге болгон ишенимин, сый мамилесин сактоо максатында иштелип чыккан. 10-беренедеги аныктама мындай жазылган - «фактылар, божомол жана пикирлер бири-биринен даана ажыратууга муктаж» [134, 81-б.]. Биринчи орунда фактылар, себеби журналисттин милдети фактыларды так чагылдырып, анан ушунун негизинде ал бурмалабай берсе (божомолдорго жол бербей), кесиптин сапаты сакталат.

Ал эми фактыны келтирбей, жөн эле божомолду берсе, анда иш – чатак, мындай учурда кесиптин аброюна көлөкө түшөт. 2003-жылы этика боюнча комиссия «Интерньюс» уюмунун жардамы менен эки тилде (орусча жана кыргызча) окуу куралды чыгарылып, көп нуска менен бастырылып, тиешелүү мекемелерге, редакцияларга, телеканалдарга, радиолорго, университеттерге бекер таратылып берди. Ошол «Этиканын» курамына 23 берене камтылган. Журналисттер беренелердин талаптарына ылайык иш алып барыш керек.

2003-жылы комиссияга «Достук» чек аранын жетекчиси А.Тойчиевден арыз түштү. «Ош шамы» гезитине чек аранын кызматын сындаган материал жарыя болуптур. Арызда «фактылар бурмаланып берилген» деген доомат коюлган. Материал өзбек тилинде, «өзбек улутундагы жарандан алынган интервью» деп берилип, ошол жарандын сүрөтү тиркелген [135, 23-б.]. Бул ишти териштирсе, айтылган жаран Каримберди Тожиддинов (Кара-Суу районунан) «мен мындай интервью берген эмесмин» деген түшүнүк катын да жазып берген. Комиссия гезитке «мыйзам бузулду» деп эскертүү жиберди.

2013-жылы комиссиянын дарегине Ош шаарындагы №16 гимназия-мектебинен арыз түштү. «Вечерний Бишкек» гезитинде басылган макалага (анын автору А.Касыбеков) мектептин жамааты нааразычылык билдирди. Макаланын аталышы мындай - «Похождения пакистанца в Кыргызстане». Бул жерде Пакистандан келген Мохамад Тажаб Шахидке «мектепти бүтүрдү деген

жасалма аттестат берилди» деп, мектептин директоруна күнөө коюлган. Автор орус тилинде минтип жазган - «наши источники подтвердили, что эти документы (аттестат) просто липа». Кыргызча берели – «бул документ (аттестат) калп экенин биздин «булактарыбыз» далилдеди». Бирок «булак» ким экенин айтпады. Мугалимдердин арызында болсо мындай «булак» четке кагылып, бул кабар «кезектеги гезит өрдөгү» деп айтылды. «Автор мектепке өзү келип караса, «булактын» калпы көрүнмөк» – дешти [136, 33-б.].

Ош облусундагы Өзбекстандын гезиттери жергиликтүү өзбектер көп окуган гезити экендиги талашсыз, булар кыргыз тилиндеги гезиттерге конкурент болуп турушат. Басма сөз жагынан аймакта чоң резерв (потенциал) бар, бирок муну кыймылга келтириш үчүн системдүү түрдөгү реформа керек. Медиа тармак позитивдүү багыттагы өзгөрүүлөрдү күтүп жатат, бул иш мезгилдин талабы [137, 56-б.].

Кыргыз журналистиканын тарыхы буга чейин жалпыланган иретте гана изилденген. Бул тарыхты эки чоң этапка бөлүп изилдөө салтка айланган - совет доорундагы улуттук журналистика (1920-1990-жылдар) жана эгемен доорундагы кыргыз журналистикасы (1991-жылдан бери). Маалымат каражат тармагындагы материалдар жалпысынан каралды. Аймактарга бөлүп, ар бир региондун материалдарын системдүү түрдө караган изилдөөлөр мына эми башталды. Аймактардагы (регионалдык) журналистикага жүргүзгөн илимий изилдөөлөр Ош мамлекеттик университетинин журналистика кафедрасынан баштады. Материал изилденип, илимий тыянак чыкты. Жетишкендиктер менен кемчиликтер бир бүтүм катары каралды.

Басма сөзгө тиешелүү изилдөөлөрдүн теориялык негиздери медианы изилдеген илимде белгилүү деңгээлде аныкталган, бирок бул жагынан дагы кыргыз журналистикасына байланыштуу терең изилдөөлөр керек, себеби ушул багытта чыккан илимий эмгектерде тарыхый контекст (эволюциялык өнүгүү) жалпыланган түрдө аныкталган. Дагы бир белгилей турган нерсе бар - бул тармакты (аймактарга тиешелүү) изилдөө көбүнчө электрондук медиа каражаттарга арналган [47, 56-б.]. Т.Кадыровдун, М.Мырзагуловдун,

А.Дүйшекееванын, Ч.Капарованын кандидаттык диссертация иштери радио жана телевидениенин баскан жолун, жанр, мазмунун жана өнүгүү процессин изилдеген. С.Усуповдун китебинде журналистиканын жалпы тарыхы каралды. Г.Ибраева менен С.Куликова жазган китепте регионалдык журналистиканы «түштүк менен түндүк» (север и юг) деген тартип менен чектелип, медиа каражаттар ушул эле критерийде бааланган.

«Түндүк-түштүк деп жети областы экиге бөлүү орун алган, бирок ушуну менен регионалдык медиалар чектелбейт. Басма сөздүн өзүнө гана таандык специфика бар, ал масс-медиалардын бардык түрлөрүнө (пресса, ТВ, радио, Интернет) бардык жагынан универсалдуу болбойт. Ушуга байланыштуу муну (түрлөрдү) өз алдынча бөлүнгөн ыкмада гана изилдеш керек, басма сөздү (гезиттерди) өзүнчө, электрондук медианы (радио менен телевидениени) өзүнчө. ХХІ кылымда буга дагы үчүнчү түрү кошулду - бул интернет масс-медиа. Муну да өзүнчө изилдөө максатка ылайыктуу. Дагы бир жагдайды белгилеп кетели. Теориянын тили менен айтсак, улуттук журналистикада эки контекст бар, биринчи – «өлкөнүн контексти», экинчи болсо – «региондун контексти». Экөө тең өз алдынча болгон «бүтүм» катары каралыш керек. Анан буга байланыштуу дагы иштин методологиясы менен методдору да өзгөчө болот. Бул жагын биз илимий иште өзүнчө бөлүп жаздык. Изилдөөнүн жүрүшүндө тиешелүү ыкмалар (методдор) колдонулду.

«Регион» деген түшүнүк өлкөнүн ичиндеги аймактарды (областарды) түшүндүрөт - Талас, Баткен, Нарын, Чүй, Ыссык-Көл, Жалал-Абад жана Ош деген жети аймактар (областтар). Бишкекти болсо өз алдынча карап, мунун медиа каражаттарын система катары илимий изилдөөгө алса орундуу болот. «Региондун» дагы бир чоң мааниси бар - бул бир катар бири бири менен байланышкан өлкөлөрдү бириктирген түшүнүк: Борбор Азия региону, Кавказ региону, Прибалтика региону, Евразия региону, Европа региону. Ушуга карап, «контекст» деген түшүнүктүн төмөндөгүдөй түрлөрү бар - «өлкөнүн ичиндеги контекст», «өлкөлөрдүн алкагындагы контекст», «дүйнөлүк жалпы контекст». Биз изилдөөдө өлкөнүн «аймактарына» байланыштуу басма сөз тармагын

иликтедик. Бул тармак мындай контекстте изилдөөгө муктаж экени талашсыз, себеби бул багыт системалуу түрдөгү илимий калыпка түшө элек.

Ар бир мамлекетте бийлик менен басма сөздүн ортосунда конкреттүү мамиле түзүлөт. Ушул мамиленин ар бир өлкөгө таандык болгон өзгөчөлүгү болот. Ар биринде бул жагынан өз алдынча «контекст» түзүлөт деп дагы бир жолу аныктап кетели – бул индивидуалдуу жагы, муну менен бири биринен айырмаланат. Окшоштук жагы да бар – бул бийлик менен басма сөздүн бири бирине бетме-бет тартипте турган эки тарап. Бирин бири жокко чыгарбайт, бири-бирине сиңип кетпейт. Ооба, буларды жок кылууга аракет жасалган, жасалды жана жасалат, бирок эки тарап буга чейин сакталган жана дагы сакталат, себеби бул диалектикалык түрдө түбөлүктүү бир бүтүм (единство). Тармактын табияты ушундай – каршы турган тараптар бири бирине кирбейт жана бири биринен ажырабайт.

Биримдиктин тегерегинде ар бир өлкөнүн өнүгүшүнө, саясатына, салтына жана өлкөнүн башчысына жараша «контекст» түзүлөт. Тарыхта жеке инсандын өлкөгө кошкон салымы, таасири илгертеден бери орун алып келе жатат. Муну «роль личности в истории» (инсандын тарыхтагы ролу) деп аташат. Анан айрым учурда «культ личности» жана айрым учурда «триумф личности» деген көрүнүштөр пайда болот. Бул «позитив» менен «негатив». Мисалы, Кытайдын тарыхын алып, Мао Цзедун менен Дэн Сяопинди салыштырсак, анда биринчисин инсандык ордун «культ», экинчисинин ордун «триумф» деп баалашат. Ушул багыт менен Кыргызстанга көз салсак, коңшулаш өлкөлөрдөн кескин айырмаланып турат. Өзүнчө бир жалгыз «арал» сыяктанып, башкаларга окшобойт, чет өлкөлүк эксперттер бизди «остров демократии» (демократиянын аралы) деп аташты. Бул даражага жеткирген күчтүн бири – бул ушул өлкөдөгү басма сөз. Бийликтин тескери кадамдарын сындап жана шайлоочуларга дем берген Кыргызстандын басма сөзү өлкөнүн тагдырын чече турган күч катары калыптанып калганын дүйнө тааныды.

Коомдо эки чоң «дубал» бар: бири – бийлик, экинчиси – медиа каражат. Ортосунда ары-бери баса турган жол жатат. Анан ушул жол дайыма таза

болуш керек, бул жерге тосмолордун кереги жок. Ушул жол менен эл басат. Жолду күнүгө тазалай турган кызматкерлер – бул журналисттер. Буларды «коомдун кароолчулары» жана «коомдун тазалагычтары» деп аташат. Дубал үстүнөн таш түшпөсүн деп көзөмөл кылып, ыргытылган таштарды тосот. Коомдо коркунуч сезимге орун болбосун, ушундай сезимди басма сөз жокко чыгарып турат – бул анын негизги милдети. Биздеги журналисттер милдетти так аткарып жатат деп айтсак болот. Биз иликтеген аймактык материалдар ушундай жыйынтык чыгарууга негиз берди [140, 56-б.].

Кыргызстандын коомчулукта коркуу сезими жок. Мындай абалга коом басма сөздүн көмөгү менен жетти. Муну ар дайым эсте сактап туруш керек. Кыргыз президенттери элди күч менен коркутуп, каалагандай башкарабыз деп умтулду, айрымдары бийликти баласына аманат кылууга үмүттөндү, бирок так маалыматтарга жеткен булардын максаттарына каршы туруп, бийликтен кетиришти. Элди коркутам дегендер элден коркуп, чет өлкөлөргө кетишти. Адилеттүү журналисттерди доо арыздардын миллиондогон штрафтары да, абактын коркунучу да токтото албады. Кыргыздын журналисттери бийликке бир осуятты айтып турушту - бул улуу акын Арстанбектин эки сап сөзү. Мына. «Эл менен бийликсиң, элден чыксаң кийиксиң». Болгону эки эле сап, бирок ушул сөз улутту эки миң жылдан бери сактап келе жатат [141, 51-б.]. Бийлик өз улутунун эли менен кана бийик болот.

3.4. Басма сөзгө каршы берилген доо арыздар

1991-жылы автор катары К.Мамбеталиев гезитке макала жазып, ал жерден депутаттарды сынга алат. Алар болсо автордо каршы доо арыз менен сотко кайрылат. Бул эгемен доорундагы басма сөзгө каршы биринчи доо арыз болгон. Иш сот процессине жеткен жок. Окуянын таржымалын биз жогоруда айтып бердик. Ошол доо арызды прокурор өзү токтоткон. Биринчи президент А.Акаевдин бийлигинин биринчи жылында орун алган факт.

1992-жылы биринчи президент Аскар Акаев гезиттердин редакторлорун чакырып, жыйын өткөрдү. Кескин түрдө талап койду – «менин саясатым эми сынга албагыла» деп. Аны сындаган эки эле гезит болчу – «Республика» орус тилинде жана «Асаба» кыргыз тилинде. Бирок бул гезиттер ага баш ийбей, сын макалаларды токтотпуду. 1993-жылы ошол кездеги премьер-министр Т.Чынгышев «цензура» киргизем деп, буйрук чыгарды. Буга каршы болуп, журналисттер жыйын өткөрүп, президентке нааразычылык билдирди, ошондон кийин жанагы буйрук жокко чыгарылды. Анан дагы «Майдан» менен «Эркин Кыргызстан» деп аталган эркин гезиттер пайда болду.

«Свободные горы» деп аталган парламенттин гезити өлкөдө башталган коррупциялык иштердин бети ачты (өзгөчө, «алтындын сырларын» жарыкка чыгарды). 1994-жылы соттордун биринчи съездинде президент «ушул гезитти жаптырган» деп сотторго кайрылды. Анан ошол эле жылы бул гезитке карата шаардын районунун соту иш баштап, дароо чечимди чыгарды – «гезит жабылсын» деген чечим. Доо арыз Генпрокуратурадан түшкөн. Дооматы мындай – «бул гезит калп информацияны берди». Гезит болсо алтындын тегерегиндеги терс иштерди ачып, анан тамаша катары «кытайдын лидери Кыргызстанга келип, өзүнүн келечектеги жерин текшерди» деп жазган. Ушул жетиштүү болду – сот ошол эле 1994-жылы гезитти жаптырды.

1995-жылы медицина илимдеринин доктору Кубаныч Апасов гезит аркылуу президентти сындап чыкты. Авторду камашты, бирок депутаттар ортого түшүп, камактан бошотушту, ал болсо Москвага кетип, ошол жерден Россиянын жарандыгын алды. Ушул эле жылы «Республика» гезитинин

редактору менен орун басарын соттун чечими менен журналистика кесиптен бир жылга чейин алыстатып коюшту. Чечим аткарылды. 1996-жылы укук коргоочу Т.Тургуналиев, журналисттер Ж.Усупов, Ы.Омурзаков камакка алынды – булар президентти сынга алган «памфлет» сыяктуу жазылган катты (баракчаны) элге тараткан. «Международная Амнистия» деген эл аралык уюм туткунда отурган жарандарга «абийирдин туткуну» («узник совести») деген наамды ыйгарды. Кыргызстандын эл аралык «репутация» төмөндөдү.

1997-жылы «Криминал» деген кыргыз гезитке каршы Минюст (юстиция министирлик) сотко доо арызды жазган. Ушул гезит «алтындын маселесин» козгогон. Сот гезитти чечим менен жаптырды. Ошондой эле орус тилиндеги «Лимон» деп аталган гезит да сот аркылуу жабылды, буга да каршы Минюст доо арызды жазган. Минюст ошондо өзүн өзү коргогон эмес, бул бийликте турган чиновниктерди журналисттерден коргогон. Мындай укук Минюстта жок болчу. Ошол окуялардан кийин Минюст эл аралык масштаб менен сынга учураган, ошондон кийин Минюсттун алдында «маалымат тармакка каршы түзүлгөн атайын комиссия» 1998-жылы жабылды. Бирок басма сөз менен тирешүү токтогон жок. Бул тенденция уланды.

А. Акаев үчүнчү мөөнөткө баргандан кийин тирешүү дагы күчөдү. Ошондо сөз эркиндигин сактоого арналган кыймыл жаңы формаларга өтөө баштады. 2002-жылдын май айынан тартып 2003-жылдын август айына чейин өлкөдө бир проект өттү, аны аталышы «Мониторинг конфликтов и нарушений прав журналистов и СМИ Кыргызстана». Конфликт болгон (тирешүүлөр) жана укукту (журналисттин, медиа каражаттын укуку) боюнча көзөмөл жүрдү. Ушуга караштуу материалдар жети аймактан (Ош, Баткен, Жалал-Абад, Ысык-Көл, Талас, Нарын, Чүй областтар) жана борбордон күнүгө түшө баштады. Анан ошол материалдар орус жана англис тилинде жыйнак катары чыгып, электрондук версиясы атайын сайт аркылуу жарыяланды. Ошонун статистикалык көрсөткүчүн берели.

Журналисттерге кол салуу – 10

Журналисттерди кармоо – 4

Журналист менен медиа каражатка кысым көрсөтүү – 5

Журналист менен медиа каражатты сотко берүү – 45

Маалыматтарды бербей коюшу – 8

Маалыматты жайып бергенге каршы чыгуу – 29

Сөз эркиндигине каршы болгон соттун иштери баарынан көп экени (45) көрүнүп турат. Булардын көбү Бишкекте болгон (15), областтарды карасак, саны мына - Жалал-Абад (14), анан Ош (9), Баткен (3), Чүй (1), Ысык-Көл (1), Талас (1) жана Нарын (1). Сот системасын тарыхы ушундай.

Биринчи ыңкылаптан кийин ажо Москвага качып кеткен, анын жубайы Майрам Акаева апрель айында кыргыз калкына орусча кат менен кайрылуу жасады. Аскар Акаевди мактап, мындай деген. Оригиналдын берели. «Мы не построили ни дач, ни домов. Не имеем ни вилл, ни особняков по всему миру, которые нам приписывают. Аскар Акаев всегда отдавал всего себя государству. Для него материальные блага никогда не имели значения». Үйү жок, дача жок, вилла менен «особняк» дегени дагы жок экен. Аскар Акаев бут күчүн өлкөгө жумшаптыр, байлык буга таптакыр маанилүү эмес экен». Бул катты мониторинг жарыялады. Кийин Россиянын гезитине маалымат чыкты – «Филип Киркоров Москвадагы А.Акаевдин квартирасын сатып алды». Акчанын суммасы бир нечен миллион доллар экен.

Экинчи президенттин учурунда журналисттерге каршы сот процесстери мынчалык масштабда жүргөн жок, себеби жаңы бийлик башка ыкмалар менен сөз эркиндиги менен күрөштү жүргүздү. «Калпыс маалымат» («Недостоверная информация») үчүн жоопко тартуу 2 жолу болду (экөө тең Ошто), «Ар-намысты коргоо» боюнча 18 жолу болуптур – Жалал-Абадда (5), Нарында (5), Баткенде (4) жана Ошто (3). «Журналистке жана масс медиа каражатка чабуул жасоо» 7 жолу орун алган – Ош (2), Жалал-Абад (2), Нарын (1), Каракол (1). Бул 2005-жылы жүргүзүлгөн мониторинг көрсөткүчү. Мунун жыйынтыгы орус жана англис тилинде чыккан («Кыргызстан. Защита демократических принципов свободы слова в странах Центральной Азии». Мониторинг. Январь-декабрь 2005 г. – Бишкек, 2005. – 232 с.). Экинчи

президенттин мөөнөтүндө, ал 5 жыл бийликте болгон (2005-2010), өлкөдө эки журналист өлүмгө учурады – Оштогу жаш журналист Алишер Саипов (көчөдөн киллер атыр кеткен) жана Бишкектеги журналист Геннадий Павлюк (этаждан ыргытып өлтүрүштү).

А.Атамбаевдин 2011-жылы президент катары ишке киргенде, жарандар «эми прогресс жолго түшөбүз» деп үмүт кылышкан, бирок эки жылдан кийин үмүт үзүлдү. 2012-жылы «Учур» деген гезитке «Ажобуз өлкөнү ким менен оңдойт?» деп суроо коюлган макала чыкты (автор К.Мамбеталиев). Суроо мындай - «Кыргызстанды «желмогуздун үңкүрүнөн» чыгарып, бизди астыга жылдырабы же аңга түшүп, Акаевдин артынан кетеби?» [155, 66-б.]. Өлкө астыга жылбады. А.Акаев менен К.Бакиевдин артынан түшүп, өлкөдөн качкан жок, бирок өз өлкөсүнүн түрмөсүнө түштү. Мындай жорук кыргыздын тарыхында биринчи жолу болуп, дүйнөнү таң калдырды.

2012-жылы «Асман пресс» деген гезитке «Атамбаевдин Анталиядагы особнягы» деп маалымат берилди. Эми бул божомол катары айтылган нерсе эле - «Турцияда Атамбаевдин «вилласы» бар экен дешет, баасы – 1,5 миллион доллар. Өзү бул жакта үйүм бар деп айткан эмес, муну анталиялыктардан уктук» деп гезит баяндаган [156, 24-б.]. Ушул үчүн эркин гезиттер анын кыжырына тийип, куугунтукка алынды. Так ушуга окшогон маалымат 90-жылдарда биринчи президентке да божомол катары айтылган болчу, ал дагы Турцияны көрсөткөн. Анда редактор менен орун басары сотко тартылган.

Журналисттер сын пикирлерин божомолдоо түрүндө, күмөндүү окуяларга тиешелүү жазышкан, бирок жок жерден ойлорду чыгарып, фантазияга кылган эмес. Божомолго мыйзам жол берет, соттор болсо «божомолду» четке кагып салып, чечимдерин бир беткей кылып чыгарышкан. Ушуну менен бир гана тараптын (президенттин) кызыкчылыгын эске алып, жеке адамга сыйынуу тенденцияны жаратышты. «Принцип состязательности» («атандашуу ыкма») деген нерсени четке кагышкан. Атамбаев доо арызды сотко баш прокурордун колу менен берген, мындай укук мыйзамга кирген - генпрокурор президентке «адвокат» болуп калган. Мындай тартипти «культ личности» деп аташат.

Божомол бул күнөө тагуу эмес. Божомол сөз үчүн соттоого болбойт. «Клевета» и «предположение» («каралоо» менен «божомолдоо») деген сөздөр бир бирине окшобойт, синонимдер эмес, маанилери ар башка. «Божомол» бул «предположение». Конституцияда сөз эркиндигин коргогон норма бар. Ал эми соттон ажонун пайдасына чыгарылган чечимдер болсо конституциялык нормага туура келбейт. Ушул көрүнүшкө байланыштуу бир мисалды берели – бул төртүнчү президент С.Жээнбековго тиешелүү. Президенттик шайлоодо ал талапкер катары жүргөндө (2017-жылы) журналист К.Карабеков «24.kg» сайтына мындай кабар берген. «Москва намекнула, что спецслужбы имеют информацию о, якобы, связи братьев Жээнбековых с арабскими радикальными организациями». Которуп берели. «Москва бир белги бергендей болду, атайын кызматта бир тууган болгон Жээнбековдор арабтардын радикалдуу уюмдар менен болгон байланышы жөнүндө маалымат бар экен». Болгону ушу – «намекнул» менен «якобы» деген сөздөр «божомол» жана «балким» деген эле мааниде. Сотко берүүгө негиз жок, бирок сот доо арызды (аны Жээнбеков өз атынан берген) карап, авторго 5 миллион сом штраф салган. Бирок бул иштин күтүлбөгөн түрдөгү уландысы болду.

Президент болуп шайлангандан кийин, Жээнбеков доо арызын соттон кайтарды, бирок ошол сот болсо негедир аталган штрафты ордунда калтырды - «чечимди биз чыгарып койгонбуз, муну өзгөртүү болбойт». Кырдаал жөн эле «абсурд» болуп калганда (доо арыз жок – штраф бар), ажо сотко дагы бир ирет кайрылып, «материалдык жактан менден претензия жок» дегенден кийин, 2018-жылдын 18-апрелинде сот штрафты жокко чыгарды. Мындай «сюжет» буга чейин кыргыз тарыхында болгон эмес.

Дагы бир ирет Атамбаевдин бийлигиндеги доо арыздарга кайрылалык. Үчүнчү президент 2015-жылы журналисттерге каршы аракетин баштаганын өйдөдө белгиледик. Ошол жылдын июнь айында Аламүдүн районунун соту журналист Дайырбек Орунбеков доо арызга тартылды - 2 миллион штраф төлөйт деген чечимди сот чыгарды. Доо арызды ошол кезде генпрокурор болгон Индира Жолдубаева жазган. Бул төрайым доону минтип далилдеген -

«бул журналист Атамбаевди 2010-жылдын Оштогу коогалаң боюнча күнөөлүү деп айтканы үчүн жоопко тартылсын».

Анан соттун чечимине баш ийбей койгон журналист президентти жана анын аппарат жетекчисин (Фарид Ниязовду) кошуп сотко «встречный» доо арыз менен кайрылды. Арызды Биринчи Май районунун соту регистрация кылды. Журналист ар биринен (Атамбаев менен Ниязовдон) «булар менин арнамысыма шек келтиришти» деп 1 сом (бир сом) өлчөмүндө штраф төлөсүн деди – ушундай талап койгон [157, 66-б.]. Арызды журналист 2016-жылдын январь айында берген (А.Атамбаев бийликте турган кезде).

Арызды берүүгө себеп 2015-жылдын 25-декабрында Атамбаев пресс-конференцияда айткан сөзү болду. «Я этого Орунбекова никогда не прощу. Ты где-то отработывал эти деньги, вот пусть они за тебя и заплатят. Я и дальше на него в суд подам, если и дальше такие вяколовки пойдут» деди [158, 4-б.]. Айтканын анан улады – Орунбековдон кийин Атамбаевдин доо арыздары «конвейер» сыяктуу түшө баштады - биринин артынан бири.

«Вяколовки» дегени орус тил сөздүктө жок, муну кыргыз ажо жаратты – кыргызча «былжырак» же «тантык» дегенге жакын. Дагы ал мындай сөз менен «если бы я не был президентом, то Орунбекова прибил бы» деп жыйынтык чыгарды. Ажонун сөздөрүн которолу. «Мен Орунбековду эч качан кечирбейм. Бул бир жерден алган акчасын «актады», эми так ошол жерден алып штрафты төлөсүн. Мен мындан ары да сотко берем, ушундай «вяколовка» болсо. Эгер мен ажо болбогондо, Орунбековду жыга чабат элем».

Ушундан кийин журналист доо арызы менен сотко кайрылган. Арызды орус тилинде жазган, дооматы мындай болучу - «хочу понудить Атамбаева опровергнуть через СМИ сведения о том, что, якобы, Орунбеков «отработывал чьи-то и какие-то деньги» [158, 5-6.]. «Атамбаевди мага айткан сөзүн ММК аркылуу жокко чыгарууга мажбур кылгым келди - «Орунбеков бирөөлөр берген акчаны актады» дегенин». Албетте, бул доо арызды сот четке каккан, мындайды кабыл алуу биздин сотто мүмкүн эмес. Бийликте турган ажого каршы доо арыз эч качан кабыл алынбайт. Бийликтен кеткенде, 2019-жылы,

А.Атамбаев сотко тартылып, эркинен ажыратылган. (Батукаевдин иши боюнча). 2022-жылы Жогорку сот жазаны күчүндө калтырды.

Атамбаевге каршы 2016-жылы дагы бир доо арызды укук коргоочулар А.Абдирасулова менен Т.Исмаилова жазышкан. Бул айымдар «бизге 10 миллион сом штраф төлөсүн» деп талап коюшту – «моралдык зыян келтирген үчүн». Булардын дарегине да Атамбаев далилсиз сөздөрдү калың элдин көзүнчө айткан. 2016-жылдын 14-майда эне күнүн белгилеген салтанаттуу жыйында аталган айымдарды «верно отрабатывают свои зарубежные гранты» («чет жактан алган гранты так аткарып атышат») деп жар салды. Бишкек шаарынын соту «бул доо арыз кабыл алууга жатпайт» деди [159, 7-б.].

2017-жылы журналисттерге каршы берилген доо арыз боюнча соттун процесстери жүрүп, штрафтардын өлчөмү 24 миллион сомго жетти. Буга удаа юрист Чолпон Джакупова каршы жазылган доо арыз каралып, ага 3 миллион сом штраф салынды - «за оскорбление чести и достоинства президента» деген күнөө менен. Юрист макаласында минтип жазган «Атамбаев это человек с маниакальными наклонностями» («Атамбаев маниакалдуу адам»). «Маниакальный» деген сөз үчүн сотко тартылбайт. А.Атамбаевге чейин эч ким тартылган эмес, ушул ажого келгенде ушундай жөнөкөй сөздөр сотторго «предмет» (негиз) болуп калды. Аталган сайт бул юристтин сөзүн болгондой кылып (дословно) берген.

А.Атамбаевдин 2013-жылы айткан сөзүн карап чыгалы. «Свобода слова – наша первостепенная задача. Никто не должен «душить» наших журналистов, мешать им работать. У меня часто спрашивали о том, почему я никогда не судился с прессой. Я отвечу, что политик – это личность публичная, и он должен привыкать к тому, что его могут выставлять в негативном свете» [160, 5-б.]. Котормосу «Сөздүн эркиндиги бизге биринчи катардагы маселе. Эч ким журналисттерди «муунтпаш» керек, эч ким буларга тоскол кылбасын. Менден дайыма сурашат – «эмнеге сиз эч качан пресса менен соттошпойсуз» деп. Ушуга жооп мындай – саясатчы коомдук инсан, анан ал негативдүү түрдө көрсөткөнгө көнүш керек». Ооба, эң туура жана

таамай айтылган сөз, бирок ушундай бийик сөздөрдү ал так өзү бузду, ушуну сот аркылуу так өзү эле тебелетип салды. Пресса менен так өзү дайны жок «соттошту».

Мөөнөтү бүткүчө өзү айткан принципти кармаса, бул «туура бий» болмок. Бул үчүн бир нерсе керек эле - «никогда не судись с прессой» («эч качан пресса менен соттошпо»). Өз колу менен «публичная личность» деген статусту «культ личности» деген нерсеге айландырды. 2013-жылдын аягына чейин пресса менен соттошкон жок. Пресса болсо ошол жылга чейин деле аны сынга алган, тагыраак айтсак, сынды 2012-жылы башталган. Бир аз чыдаптыр, анан чыдамы түгөнүп, ичинде жаткан «ажыдаарын» ойготту. Мына сөзү. «5 лет терпел, время прощать прошло» деп медиа тармагына согуш жарыялады. «Мен 5 жыл чыдадым, анан кечирүүнүн мезгили бүттү». Бирок чыдамы беш жылга жетпеди, төрт жылдан кийин тайып кетти («сорвался»). Бийлигинин акыркы эки жылында (2016-2017) өз өлкөнүн айласын кетирди.

2016-жылы «Азаттык» радиого каршы да генпрокурордон арыз түштү, сот ага 10 миллион сом штраф салды - Турциянын «Haberler» деген маалымат булагынан «перепечатка» кылышкан үчүн. «Заноза» деген сайт дегенге сот 3 миллион сом штраф койду. Күнөө мына - ошол сайт «Манас» аэропортунда талкаланган самолётто Атамбаевдин контрабандалык товарлары болгон деп айткан. Кийин доо арызды сотко А.Атамбаевдин саясий партиясы да (СДПК) бере баштады. «24.kg» деген маалымат агенттикке сот 1 миллион сом штраф салды - «кызматтарды бул партия сол жагынан да, оң жагынан да сатып атат» деген сүйлөм үчүн [161, 6-б.].

2017-жылы ажонун кеңешчиси Фарид Ниязов гезитке интервью берип, өлкөдө түзүлгөн негативдүү кырдаалды актап, «биз тандоонун жанында турабыз – же сөз эркиндиги, же жалаанын үстөмдүгү» деп Атамбаевдин адилетсиз аракеттерин колдоду. Интервью «Общественный рейтинг» деген гезитке басылган. Орус тилинде чыкты, аталышы мындай - «Мы стоим перед выбором: или свобода слова, или произвол клеветы» [162, 3-б.]. Бул жерде логика жок, себеби проблема тескери жагынан берилди, эки жүздүүлүк орун

алды. Эгер ажонун оозунан жалаага жакын сөздөр чыкса, бул адилеттүү көрүнүшкө айланат экен да. Эгер ушундай сөздөр президентке карата айтылса, бул «клевета» болуп калат экен. Ажонун дарегине журналисттер бир дагы ыппас сөздү айтышпады.

2017-жылдын майында юрист Ч.Джакупова президентке орус тилинде кат жазды. Өлкөдө орун алган адилетсиздиктерди белгилеп, Атамбаевди эсине келүүгө чакырды. Ушул каттан эки суроону берели. «Уважаемый Алмаз Шаршенович, с каких пор и по какому закону проявление чувств и эмоций стало в КР нарушением? Вы всерьез полагаете, что решением суда сможете ликвидировать мнение или прекратить испытывать чувства?» [163, 4-б.]. «Урматтуу Алмаз Шаршенович, качан жана кайсы мыйзамдын негизинде өлкөбүздө сезим көрсөтүп, кыялдануу дегенге бөгөт коюлган? Сиз соттун чечими менен пикир айтууну жана сезимди жокко чыгара аласызбы?» Бул суроолор ошол учурда маанилүү болду, себеби президент жарандын ой жүгүртүүсүнө киришип, журналисттерди тизгиндеп коюуга аракет кылды. Мындай жактары мурун билинген эмес. А.Атамбаев диктаторго айланды.

2017-жылдын аягында Британиядан келип, бизде иштеген политолог Крис Риклтонду өлкөгө киргизбей койюшту. Кыргызстандагы АУЦА деп аталган (америкалык университет) жерде ал сабак берип жүргөн жана «Eurasia Net» интернет-булагына аналитикалык макалаларды жазган. Темалары актуалдуу болуп, коомдун кызыктырган. Аталыштары – «Фармацевтический скандал в пораженном коррупции Бишкеке», экинчиси «Горнодобывающий сектор все глубже увязает в трясине», дагы - «Политическая элита цепляется за власть на фоне подготовки к выборам», «Парламент провалил экзамен на доверие общества». Муну которуп берели.

«Коррупцияга батып кеткен Бишкектеги фармацевтикалык чатак», «Тоо-кең сектору сазга тереңдеп кетип баратат», «Саясий элита шайлоонун алдында бийликке жармашып калуу аракетинде», «Парламент коомдун ишенимине жетпей, сыноодон өтпөдү». Ушундайда жеткен журналистин ишине бийлик ыраазычылык кылуунун ордуна, авторду четтетип салды. Саясий

журналистиканын алдынкы ыкмаларын көрсөткөн адистен өлкөгө кандай зыян тиймек беле – тийген жок [164, 3-б].

А.Атамбаевден залака ал бийликтен кеткенден кийин дагы билинди. 2018-жылдын башында белгилүү журналист Нарын Айыптын 90 жаштагы энеси Интернет аркылуу бийликтин дарегине (жаңы ажого) кайрылуу жасады. А.Атамбаевдин өкүлү адвокат Н.Сыдыков сотко кайрылып, компенсация кылыш үчүн Нарын Айып жашаган квартира жана юрист Чолпон Джакупов ээ болгон үй сатууга койгонду талап кылды. Сот бул турак жайларды «арест» кылган. Чоң апанын сөзүн мына. «Не лишайте меня дома, суды. Мне 90 лет, если дом отберут, я останусь на улице» [165, 3-б.].

А.Атамбаевге дагы бир «мураc» болуп калган окуя бар - бул азис акын Темирлан Ормуковго каршы берилген (президенттин намысын коргоо үчүн демилге) азис депутат Дастан Бекешовдун доо арызы. Депутат А.Атамбаевдин партиясынын (СДПК) тизмеси менен Жогорку Кеңешке келген (бул мурунку чакырылышта Ф.Куловдун «Ар-Намыс» партиясынын тизмеси менен депутат болгон). Эми ушул депутат 2016-жылы ажого көмөк көрсөтөм деп, акынды сотко бердирди. Акын болсо ажону сындаган ырды жазган - мындай ырлар көркөм адабияттын ичиндеги саясий поэзиянын жанрына кирет. Ошол ырда сотко берүүгө негиз жок - көркөм адабиятта каршы доо арыз берилбейт.

Бул жорук Мидин Алыбаевдин «Ак чүч» поэмасына каршы доо арыз жазып, ошол көркөм сатираны соттун процессине киргизүүгө барабар да. Мидинге каршы доо арыз жазылган эмес. Депутат болсо генпрокурорго кайрылган, орус тилинде. Мына – «требую возбудить уголовное дело на поэта, который сочинил критические стихи на президента Атамбаева»[166, 5-б.]. Котормо – «мен акынга кылмыш ишин козгоону талап кылам, бул президент Атамбаевге каршы сын тагылган ыр саптарын жазды». Депутаттын логикасы боюнча, «на президента Кыргызстана нельзя сочинять критические стихи» («президентке каршы сын ырды чыгаруу болбойт»).

Муну эми «абсурд» десек туура болот. Арыз 2016-жылдын декабрында жазылды, 2017-жылдын август айында соттун чечими менен акын камакка

алынды. Шайлоодон кийин (жаңы президент келгенде) акынды бошотушту. Коом депутатка кескин түрдөгү нааразычылык билдирди, ошондон кийин ал өзүнүн арызын дароо кайтарып алган - Атамбаев кетип, жаңы президент келгенден кийин кайтарды. Көркөм адабият» менен «көркөм саясаттын» айкалышы ушуну менен бүттү.

2018-жылы мамлекеттик эмес уюмдардын (НПО) жетекчилери Жогорку Кеңештин төрагасына (Д.Жумабековго) кайрылып, «ажонун доо арыздарын «тейлешкен» соттор жоопко тартылсын» деп талап коюшту жана мыйзамдан генпрокурордун укугун (ажонун атынан доо арыз берүү укук) алгыла дешти. Бир жылдан кийин ошол укук (муну 2003-жылы киргенин белгилегенбиз) мыйзамдан алынды. Ошондон бери генпрокурор президентти сындан коргойм деп сотко доо арызды бере албайт. Төртүнчү президент болсо (Жээнбеков) Атамбаевдин жолун улаган жок, анан өзү бийликте турганда (2017-2020) журналисттерге каршы бир дагы доо арыз бербеди жана өзүн коргоого башкаларга да жол бербеди. Бул жакшы «үлгү» болуп калды.

Бул жерден бир нерсени белгилеп кетели. Доо арыз «марафон» башталган учурда, Бишкек шаарына «Азаттык» радионун жетекчиси Прага шаарынан келип, президент менен бетме-бет жолукту, анан ошондон кийин Атамбаев «Азаттыкка» каршы берген доо арызды кайтарып алды [167,4-б.]. Калган арыздарды болсо кайтарган жок, алар ажо бийликтен кеткенден кийин жокко чыгарылган. Бийликтин жүзү таза болсо, ниети ак болсо, ал калыс болгон журналист менен салгылашууга барбайт жана арам аракеттерди тейлеген медиа каражаттарга жол ачпайт. Атамбаев салгылашты.

Үчүнчү президенттин журналисттерге, оппоненттерге айткан сөздөрүн цитата катары келтирсек, бир тенденция байкалат – бул өзүнө да, өлкөгө да зыян жараткан тенденция. Мына. 2016-жылы минтип айткан – «некоторым журналистам не нужна информация, а только повод попиариться»; «хочу сказать, что есть хорошие журналисты, а есть и плохие, но за 5 лет мы сделали многое, потерпите меня еще годик». Кыргыз тилинде Мындай - «айрым журналисттерге бир кана пиар керек, аларга маалымат кереги жок»; «минтип

айткым келет – жакшы журналисттер бар жана жаман журналистер да бар, бирок 5-жылдын ичинде биз көп эле нерсени жасадык, мага дагы бир жыл чыдап тургула». Журналисттер болсо чыдашты, ал эми өзү чыдай албады. Ошол эле жылы чыдамын түбү менен жоготту.

Анан 2017-жылы жыйынтык чыгарды – «почему мы выигрываем суды, потому что это не журналисты, а клеветники»; «свинья везде грязь найдет, есть среди политиков и журналистов те, кто льют грязь на страну»; «кто душится французскими духами, но замешен в низких делах, таких кыргызы называют вонючими политиками, и если вонючий политик руководит партией, то как ее назвать, кроме как «вонючей»; «этот союз мне скотный двор напоминает, и один из персонажей, свинья, говорит «все животные равны, но кто-то равнее» [168, 6-б.]. Мындай «шедеврди» кыргызчалап берели, бул сатира жанрдын чыгармасына барабар. «Эмнеге биз соттон утуп атабыз, себеби булар журналист эмес эле ушакчы»; «чочко баткакты бардык жерден табат, саясатчылар менен журналисттердин арасында да өлкөнү баткакка салгандар бар»; «француз атырды себинип, ыплас иштерди жасаган кыргыздарды сасык саясатчылар деп коюшат, анан ошондой сасык саясатчы партияны жетектеп турса, анда ошол партия да сасык болуп калат»; «ушундай нерсе мага мал короону эске салат, анан ошол жердеги каармандын бири, чочкону айтып жатам, «малдын баарысы бирдей, бирок бирөөсү артык» деп чочко айтты».

Укмуш эле дечи, бирок тагдырдын тамашасына так өзү айланды, себеби өзү таамай айткан «персонаждын» (каармандын) ролун өлкөнүн саясий сахнасында аткарып берди. «Скотный двор» («Мал короо») дегени бул роман, муну жазуучу Дж.Оруэлл жараткан – ушул чыгарманы ажо учурунда окуганын белгилейт. Жаш кезинде бул классикалык китептерди сатып, бизнес кылган. Бийлигинин акыркы жылында айткан сөздөрү ушундай. Буга чейин айтканын да карап чыгалы. 2015-жылдын июль айында орус тилде чыккан гезитке таарынычын билдирген жери бар.

Маселен, «Моего брата просто затравили. Его довело до инфаркта постоянное очернение моей деятельности, - деп жазылат. «Вечерний Бишкек

писал обо мне грязь» [168, 7-б.]. Которолу. «Менин агамды булар кууратты. Мени такай каралап тургандары аны жүрөк ооруга жеткирди. «Вечерний Бишкек» мага баткакты куюп салган». Ооба, бул гезит А.Атамбаевди сындап турчу, бирок сыны мыйзамдын чегинен чыккан эмес. Таарынычын айтып коюп, А.Атамбаев тынчып каплбады, ушул гезитти кол астына алуу аракетин жасап, анын редакторун кетирип ордуна башканы алып келдирди, ал болсо ажону «тейлеп» баштады. Атамбаевге «арзыматтар» керек эле.

2018-жылы январь айында чыккан санында «Вечерний Бишкек» деген гезит А.Атамбаевди Американын президенттерине салыштырды. Бирок алар журналисттерди сотко эч качан берген эмес, бул жагынан гезит бир дагы фактыны табалбай койду [169, 6-б.]. Сын айткан авторлорду гезит «очернение страны» («өлкөнү каралоо») кылышты деп каарып чыкты, бирок бул далилсиз болду. Мындай аракетти «демагогия» деп белгилешет. Бул «унтердин жесири өзүн өзү камчылады» дегенге барабар. («Вдова унтера сама себя высекла»).

«Вечерний Бишкектин» дагы бир макаласын карап чыгалы. «Не путать свободу слова с клеветой» деп аталат (2018-жылдын февраль айында чыкты). «Сөз эркиндигин ушактан айырмалагыла» деген мааниде. Гезит «свобода слова» деген багытында жазылган материалдардын баарысын (А.Атамбаевге каршы жазылгандарды) «клевета» деп бет тырма ыкма менен баалады. Мына ошол сөздөр. «В целом вся ситуация вокруг иска А.Атамбаева к СМИ показывает, что против президента была организована целенаправленная клеветническая компания. В связи с этим обществу не помешает задаться вопросом – «нам нужна свобода слова или свободы клеветы». Кыргызчасы мына. «А.Атамбаевдин маалымат каражаттарына каршы берген доо арыздын тегерегиндеги түзүлгөн кырдаал, бул президентке карата ушактар атайын уюштурулган экенин белгилейт. Буга байланыштуу коом өзүнө суроо бериш керек – «бизге сөздүн эркиндиги же ушактын эркиндиги керекпи». Анан чет өлкөнүн (Батыштын) тажрыйбасын айтып, «буларга жакындаш үчүн «мокасинди» (бут кийим) кийип, жолдорун басып чыгыш керек» деп, гезит дооматын көркөмдөп берди [170, 5-б.]. Мындай «встречный» суроо бар.

Ошол гезит туу туткан ажо эмнеге «мокасин кийген Америка» менен 1993-жылы түзүлгөн келишимди жокко чыгарды экен? Ошолордун «бут кийимин» кабинетине илип койбойт беле. Бул жерде гезиттин Америкага жасаган «ссылка» (шилтем) орунсуз, себеби алардын баш прокурору президенттин ордуна доо арызды сотко бербейт (буга мыйзам жок). «Вечерний Бишкек» гезитинин автору болсо биздеги ыкманы (генпрокурордун ыкмасын) оозуна албай, бул «просто клевета» (ушак) деп оппоненттерди күнөөлөп, ажонун сөздөрүн ыйык түрдө кабыл алды. Мындай багыт бейишке жеткирбейт. Гезит кийген «мокасинде» тешик бар экени көрүндү.

2018-жылдын март айында аталган гезит дагы бир материалын басып, президенттин медиа тармагына жасалган кадамдарын минтип баалаган. «А.Атамбаев долго обеспечивал прессе этот абсурдно максимальный уровень свободы высказываний. Он рассуждал с позиций «собака лает – караван идет». Пока журналисты поливали президента и членов его семьи, он делал свою работу, сумев установить в Кыргызстане стабильность и задать вектор развития на улучшение жизни и благосостояние простого народа» [171,4-б.]. Которолу. «А.Атамбаев прессага далайга чейин ушул максималдуу жана абсурд дегенге жакын болгон сөз эркиндигине жол ачты. Ал «ит үрөт- кербен жүрөт» деген позицияны кармады. Журналисттер президентти жана анын үй-бүлөсүн шыбап турган учурда, ал өз милдетин аткарып, Кыргызстанда стабилдүүлүктү орнотту жана карапайым элдин жашоосун жакшыртууга багыт берди». Ооба, ким «собака» жана ким «караван» экенин мезгил өзү көрсөтүп берди. Анан «уровень свободы» деген нерсени максималдык абсурд дегенге жеткирген жок, «пресмыкательство» («арзыматчылык») деген нерсе абсурд деп аталган түшүнүккө жетти. Гезит «аракетин» артык кылам деп тыртык кылды.

Эми президенттин «жугуштуу жөндөмүн» (заразительный пример) уланткан инсандардын доо арыз бергенин карап чыгалы. Журналисттерге каршы берилген арыз өзүнчө бир «окуяга» айланып калды. «Ачык саясат плюс» 2018-жылы бир чакан кабарды жарыялаган. Ал жерде Жогорку

Кеңештин депутаты Кожобек Рыспаев жөнүндө минтип жазылган «К.Рыспаев «Ар-Намыс» партиясынан (бул Феликс Куловдун партиясы) депутат болуп, анан СДПК партиясына (бул Алмазбек Атамаевдин партиясы) ооп, андан кийин муну да «хамельон» сыяктуу чанып кеткен», – деп жазган. Ушул чындык сөзгө (фактыга) чычалап, депутат сотко доо арыз менен кайрылды. Болгону эле «Хамельон» деген бир сөз үчүн (көркөм адабияттан алынган сөз).

Гезиттин редактор айымы ага «кечиришели, биз сизди «Ар-Намыстан» качкан жок» деп жазып берели» – деген сөзүнө макул болгон эмес. Сот гезитке 300 миң сом штраф салган [172, 5-б.]. Гезит колдонгон «хамельон» деген сөз депутаттын кыжырын кайнатыптыр. Бул көркөм адабияттан (Чехов жазган аңгемеден) кирген, демек гезиттер – муну колдонууга толук укукту, бул сөз соттор үчүн «предмет» (негиз) болушу мүмкүн эмес эле. Анан дагы таңгала турган нерсе бул «хамельон» деген сөздү депутат «аялдарга» жакындатып салды (мунун ойу боюнча бул «женский род» экен). Муну «куръез» дешет.

Коомчулук таңгалган дагы бир доо арыз тууралу айталык. Бегалы Наргозуевдин «Кыргыз Тудей» деген сайтына каршы берилген арыз. 2016-жылы сайтка коомдук ишмер Алга Кылычев жөнүндөгү чындык маалымат жарыяланган. Инсандын өйдө-ылдый болгон кадамга баа берилип, тиги жак жана бул жагына өткөн, генерал М.Турганбаевди обу жок түрдө жактаган деген сын сөздөр. Анан эки жылдан кийин, 2018-жылы, Кылычев доо арызды Наргозуевге каршы жазып (ал арызда Мавлян Аскарбековду да жоопко тартуу айтылган), 70 миллион сомду талап кылган.

СДПК партиясынын активисти катары Алга Кылычев ушул партиянын тизмеси менен Жогорку Кеңешке талапкер болгон. Ал Атамбаевге арнап интернет гезитке макала жазган. Минтип жазган. «Урматтуу Алмазбек Шаршенович, сиз эл, мамлекет деп жүрүп чачыңыз агарды, сиз карып да кеттиңиз» деп президентке чоң «сүйүүсүн» билдирген [173, 4-б.].

Кыргызстандын сөз эркиндигин коргоого түзүлгөн коомдук комитет мындай өзү билемдикке нааразычылык билдирген кайрылууну жарыялаган. «Алга Кылычевдин рекорддук сумманы талап кылган бузуку практикасын

токтотууга чакырабыз» деп [174, 6-б.]. Бул доо арызды сот кабыл албады, себеби А.Атамбаевдин доору бүтүп калган эле.

2019-жылы 6-майда «Апрель» деген телеканалдын жетекчиси Жогорку Кеңешке «апелляция» деген арыз менен кайрылган – Бишкектин шаардык сот чыгарган чечимине каршылыгын көрсөтүп. Ал чечимде сот доо арыз жазган үч адамга (А.Келдибеков, А.Бекназаров, К.Дүйшебаев) телеканал ар бирине 100 миң сомдон төлөш керек деген өкүм чыгарган. Бул иштин таржымалы мындай. Телеканалдын жетекчиси Д.Ложников окуяны бурмалап берен. Реалдуу жагы 2019-жылдын 28-февралында борбордогу Октябрь районунун соту 2018-жылы 10-декабрда «Апрель» каналына А.Атамбаевдин интервьюсуна карата чечим чыгарып, Атамбаевдин өзүн да айып пулга жыккан. Бул жагынан чечим туура, себеби конкреттүү адамга штраф салынган, ал эми телеканалга салынган штраф туура эмес, себеби ал ошол адамдын сөзүн берген үчүн эле күнөөлү болбойт. Телеканалга доо арыз Граждандык кодекстин 18-беренесин көрсөтүп жазылган - «Защита чести, достоинства и деловой репутации юридического лица» деп аталган беренеге шылтоо болгон.

Доо арызды берген үч инсан «юридическое лицо» деген түшүнүккө туура келбейт, себеби «физическое лицо» дегенге кирет. Ишти Бишкек шаарынын соту карап, телеканалдан суралган акчалай айыпты жокко чыгарып, бир гана «опровержение» («андай эмес» деп) берилсин деп, чечим чыгарган. Эми бул да абсурд дегенге жакын, себеби А.Атамбаевдин интервьюсун кантип «опровержение» кылышмак. Атамбаевге салынган 100 миң сомдук штрафты күчүндө калтырды, ар бир доогерге 100 миң сомдон штраф төлөсүн деп чечим чыгарды. «Апрель» каналына соттон жаза салынган эмес [145, 14-15-б.].

А.Атамбаевдин доорундагы арыздардын «конвейери» анын бийлиги бүткөндөн кийин кана токтоду. Анан ал 2019-жылдын август айында күч колдонуп, «реванш» кылам деп жүргөн. Атамбаев камакка алынды. Ошол окуяда ГКНБнын офицери У.Ниязбеков октон өлдү, бир топ кишилер жара алышты. Кылмыш ишти караган сот Атамбаевди эркинен ажыратты. Сот

процесси болуп жаткан жерге ал өз ыктыяры менен келбей койду, аны күчкө салып сот залына жеткирип турушту. Төртүнчү президенттин учурунда ал камакка алынган. Бешинчи президент чет өлкөгө чыкканга уруксат берди.

«Азия Ньюс» гезитин сотко берип, милициянын генералы 10 миллион сом доолаган. Буга себеп болгону бир эле суроо (ал гезиттин бетине жазылган суроо), аны Камиля Дуйшебаеванын өлүмүнө тиешелүү кылып сурашкан – «ушул иш боюнча акча алдыңыз беле» деп. Суроонун тушуна генералдын сүрөтү менен киши колду болуп өлтурулгөн 19-жаштагы кыздын сүрөтү коюлган. Генерал ушуга «жок, мен албадым» деп жооп берип койсо жетмек. Генералдын доо арызы ызы-чууну жаратты. Аны Октябрь районунун соту карай баштаганда, арызын кайтарып алды. Неге мындай болду деген суроого, гезиттин редактору А.Сартбаев түшүндүрүү берди – «Раим Матраимов ортого түшүп, бизди элдештирип койду» деди [145, 19,б.].

Үчүнчү бөлүмгө тыянак

Аймактагы гезиттердин мазмунунун негизги проблематикасы ар бир аймактын (областтын борбору, ал жердеги шаарлар жана райондор) шартына байланыштуу болот. Аймактык кызматтардын иши, социалдык жаңылыктар, экономикалык абалды ошол аймактын гезиттери көрсөтөт. Муну «Ош жаңырыгы» гезиттин мисалы менен иликтедик. Жети облустун гезиттеринин таржымалын бердик. Анан өлкөдөгү түзүлгөн саясый кырдалдарды басма сөздүн контексти менен талдап чыктык.

Журналисттердин укуктары, милдеттери жана Этикалык кодекси эл аралык стандарттарга байланышкан. «Всеобщая декларация прав человека» деген документ бар, башка дагы эл аралык уюмдарынын жоболору бар. Ушуларды негизинде өлкөдө журналисттердин кодекси иштелип чыккан.

Илимий изилдөөгө алынган доо арыз деген нерсе (сотко кайрылган арыз) өлкөнүн журналистикасынын тарыхынан орун алды. Бийликтин кетирген каталарын көрсөткөн авторлордун үстүнөн доо арыздарды соттор кабыл алып, чоң суммадагы штраф салышкан.

Штраф берилген санкциялар коомду каптап кетти. Жетекчинин жеке үстөмдүгүн орнотуп, «культ личности» деген түшүнүк түптөлдү, жеке адамдын бийлиги бекемдеди [142, 63-б.]. Мындай негативдүү көрүнүш үчүнчү президенттин (А.Атамбаевдин) учурунда өзгөчө орун алган. Бирок буга маалымат каражаттар багынып бербеди. Ажо «триумф» дегенге жеткен жок.

Ушул президенттин учурунда (бул 6 жыл өлкөнү башкарды) доо арыз боюнча өзгөчө бир «марафон» түзүлгөн. Буга чейин мындай нерсе болгон эмес. Доо арыздарды соттор кабыл алып, авторлорго жана маалымат каражаттарына штраф салгандын өлчөмү 50 миллион сомго жеткен. Ошондой арыз улам-улам өлкөнүн баш прокурордун колу менен сотко түшкөн. Мындай терс ыкма төртүнчү президент (Сооронбай Жээнбеков) бийликке келгенде кана токтогон. Доо арыз маселеси буга чейин диссертация тармакта системдүү түрдө каралган эмес. Бул теманы улам толукталып туруш керек.

Сыртынан караганда жөнөкөй болгону менен, аймактык басма сөздүн коомдогу аткарган милдетти чоң, ролу чоң. Башкаруу системасы эффективдүү болбой калганын, коомдун жашоосу, экономиканын абалы төмөн болгонун, нааразычылык күч алганын, адилетсиздиктин көрүнүштөрүн басма сөз күндөн-күнгө көрсөтүп турат. Мындай материалдар көлөмү чакан болгон менен, мазмундук-тематикалык, жанр жана стиль жактан ар бир аймактык гезиттердин өзүнчө өзгөчөлүктөрү менен да айырмаланат. Мазмун жактан көп маанилүү көйгөй сайдырган текст болуп эсептелет. Кабарлар окуянын, көрүнүштүн, кубулуштардын себебин ачып, натыйжаларды берет. Ал өнүгүү жана өзгөрүүгө жол ачат. Биз изилдөөдө аймактык басма сөзгө тиешелүү болгон материалдарды биринчи жолу илимдин курамына киргиздик.

1992-жылдан баштап өлкөдө мамлекеттик эмес гезиттер чыга баштады. Адегенде эркин түрдө үч гезит жаралды, андан кийин мындай прессанын саны көбөйдү. Гезит чыгарууга юстиция министрлигинен алган күбөлүк жетиштүү болгон, ал эми электрондук каражатка күбөлүктөн тышкары чыгыш үчүн дагы радионун «жыштыгын» («частота» деп аталат) алыш керек эле. Аймактарда биринчи болуп мамлекеттик эмес гезиттер ошондо биринин артынан бири

болуп чыга баштады. Анан бара-бара жабыла башташты, анын себептер ар кандай болду – каражатка да жана саясатка да байланыштуу болгон.

Кыргызстандын үчүнчү президенти Атамбаев бийликке келгенде (2011-2017) медиа каражаттарга каршы доо арыз кескин турдө күчөдү. Куугун 2012-жылдын аягында башталып, 2017-жылдын аягына чейин уланган. Ушул беш жылдын ичинде гезит менен сайт, авторлор менен укук коргоочуларга соттун чечимдери менен, жалпылап алганда, 50 миллион сомго жеткен штраф салынган. Журналисттер сын пикирлерин болгон фактыларга жана орун алган көрүнүштөргө таянып жазышкан, бирок соттор бир эле тараптын (ажонун кызыкчылыгын) коргоп, бир беткей чечимдерди улам-улам чыгарышты. Ушул ситуацияны юрист Ч.Джакупова ажого орус тилинде жазган каты сүрөттөдү (катты өйдөдө айтып бердик). Ал журналистикага «жүгөн» салам деген.

КОРУТУНДУ

1. Илимий иштин биринчи бабы аймактык мезгилдүү басма сөздүн теориялык негиздерин анализдөөгө арналды. Бул жерде аймактык басма сөз жөнүндө илимий түшүнүктөр, маалымат каражаттардын коомдогу орду жана ролу каралды. Аймактык басма сөздүн функциялары жана эгемен доордогу маалымат каражаттардын өнүгүү этаптары аныкталды. Бабтын аягында тыянак чыгарылды. Анализге алынган материал эгемен доордун биринчи чейрегине туш келет (1991-2016-жылдар). Ушул мезгилдеги басма сөз илимдин ыкмасы менен жана аймактын масштабында мурун иликтөөдөн өткөн эмес. Аймактык басма сөз жергиликтүү окуяларды, саясий, социалдык, маданий маалыматты жума сайын элге жеткирип турат. Аймактагы маселелер гезит аркылуу чагылдырып турат. Мисалы, «Жаратылыш байлыгы – элдин байлыгы» деп гезитке чыккан макаланын негизинде көйгөйлөр чечилет. Совет доорундагы басма сөз илимий эмгектерде кеңири түрдө изилденген. Кыргыз журналистиканы алсак, он чакты кандидаттык диссертация жакталган. Эгемен доору алсак, Кыргызстандагы маалымат каражаттарына байланыштуу эки кана докторлук диссертация жакталды – биринчиси публицистика жанрына арналган изилдөө, экинчиси радио тармагын караган. Дагы он чакты кандидаттык диссертация жакталды, булардын тематикасы радио менен телевидениеге, экология, спорт журналистикага, маалымат агентстволорго, парламенттик журналистикага жана өлкөдөгү маалымат каражаттарынын жалпы тарыхына арналган. Аймактык маалымат каражаттарын алсак, анда бул темага бир эле кандидаттык диссертация жазылды – Ош, Жалал-Абад, Баткен областтарындагы электрондук каражаттар жөнүндө (радио менен ТВ). Аймак басма сөзү изилденген эмес, ушуга байланыштуу биз теманы тандап, аймактык гезиттерди диссертация формасында изилдеп чыктык.

В. А., 2002. – 64 с

1. 40. Дима, А. Принципы сравнительного литературоведения. Пер с румын Экинчи бабта аймактык басма сөздү изилдөөнүн методологиясы жана

методикасы каралды. Аймактык гезиттердин негизги түрлөрү («тип» дегени) аныкталды. Ошондой эле аймактык басма сөздүн мазмун-тематика боюнча багыты, жанр жана стиль жактагы өзгөчөлүктөрү изилденди. Ушуга бабтын аягында тыянак берилди. Журналистика чагылдырган фактыны, көрүнүштү жана ушуну берген процесстин ыкмаларын изилдөөгө иште методология бар. Гуманитардык тармактарды бириктирген илимдин негиздерине таянат, бирок өзүнө ылайыктуу методдорун колдонот. Бул изилдөөнүн объектине жараша келген системага кирет. Албетте, социалдык-тарыхый билиминин жалпы мыйзамдарына багынат, себеби журналисттин чыгармачылыгы социалдык практиканын курамында ишке ашат. Коомго компетенттүү түрдө баа беришке, журналист коомдогу өнүгүүнүн жалпы мыйзамдарын түшүнүш керек. Башка илимдердин (философия, эстетика, тарых, социология, геополитика, адабият теориясы) ыкмалары колдонулат, бирок көчүрмө түрүндө эмес, адаптациялоо түрүндө. Журналистика илими өзүнө ылайык методологияны түзгөн, бул жагынан белгилүү эмгектер жазылган. Мисалы, Европадан «Журналистские исследования: современные методы и техника» деген китеп чыкты (автор Джон Уллмен), Россиядан «Основы творческой деятельности журналиста» (автор МИ.Ким). Кыргызстандан бул багыттагы китеп чыга элек. Аймактык журналистикада окшоштук жана ар бир жерге таандык болгон өзгөчөлүктөр бар. Аймактык гезиттердин негизги «типтери» ушуга байланыштуу. Жалпы алып карасак, системалык түрдөгү келишпестик да орун алган – бул расмий жана расмий эмес гезиттердин ортосундагы позициялар боюнча тирешүү. Муну диалектикалык биримдик катары караш керек – бир бирине сиңип кетпейт жана бир биринен ажырап да кетпейт. Диалектика.

2. Диссертация аркылуу биз аймактык гезиттердин негизги багыттарын белгилеп чыктык. Мисал кылсак, бизде профсоюздардын гезити жок (мындай гезиттер Америкада көп), бирок исламдык диний гезиттер бар, салык инспекциянын гезити, студенттердин, милициянын, акционердик коомдордун, билим берүү мекемелердин жана туристтик агентстволордун да гезиттери бар. Мындайды профессор Е.Прохоров «универсалдуу, көп профилдүү жана адис

жагынан бириккен гезиттер» деп бөлүштүргөн. Ушундай болгон көрүнүш аудиторияга жараша болот – универсалдуу гезиттин аудиториясы кенен, адистерге арналган гезиттин чөйрөсү чектелген.

3. Окшоштук менен айырмаларды салыштырма ыкма (метод) аркылуу изилдедик. Салыштыруунун түрлөрү мындай – бул ички, тышкы, улуттук, регионалдык, аймактык, эл аралык жана жеке элементтерге байланган нерсе. Ар бир тарыхый доордун, кырдаалдын жана учурдун белгиси бар – бул мезгилдин талабына ылайык көрүнүш. Анан дагы журналистика элдин көр оокат жашоосуна тыгыз байланыштуу. Мисалга алсак, көркөм адабият «эпохалдуу, сезимталдуу жана элестүү» болуп келсе, басма сөз «хроникалдуу, деталдуу жана реалдуу» болот. Ушул диссертация аркылуу биз аймактык гезиттердин (расмий жана расмий эмес гезиттер каралды) коом ичиндеги ордун аныктадык. Гезиттик текст мазмун жагынан, маалымат багыт жагынан да бирдей эместигин байкадык. Аймактык басма сөздүн (Чүй, Талас, Ыссыке-Көл, Нарын, Ош, Жалал-Абад, Баткен областтарда чыккан гезиттерди карап) мазмундук, тематикалык, жанр жана стиль жагындагы өзгөчөлүктөрүн изилдеп чыгып, муну илимдин курамына киргиздик.

4. Диссертация курамына үчүнчү баб катары кирген материал минтип аталды – «Эгемен Кыргызстандагы аймактык гезиттер, өнүгүүнүн окшоштугу жана өзгөчөлүктөр (жети облустагы басма сөздүн мисалында). Бардык жети областын расмий гезиттерин (областтык жана райондун администрациянын астында иштеген басма сөздү) салыштыруу иретинде карап чыгып, окшоштук жагын жана айырмаларын аныктадык». Ошондой эле аймактардын расмий гезиттери оз алдынча каралды. Буга кошо расмий эмес гезиттер (коомдук уюм жана жеке адамдар чыгарган гезиттер) да иликтөөдөн өттү. Ушунун негизинде аймактык басма сөздүн таржымалы системдүү түрдө берилди.

5. Ата мекендик жана эл аралык коомдук уюмдардын маалымат каражат тармагына жасаган кызматын иликтедик. IREX уюмунун беш жылды эсепке алып (2015-2019-жылдар) чыгарган баяндамасында Кыргызстандагы масс-медиянын спарпаты жана кесипкөйлүгү («профессионализм» дегени) төмөн

деп баалашкан. Булардын (Европанын) критерийи менен каралган. Буга ардануу кылыштын кереги жок, себеби кыргыз журналистика Кыргызстанда иш алып барат, бул жердин өзүнө таандык жашоо шарты бар – биз Европага эмес, Орто Азияга жана Россияга жакынбыз. Эл аралык медиа уюмдардын кыргыз журналистикага пайдасы тийди жана дагы тийет, булар биздин жерибизде өткөргөн мониторинг менен окуу программалар, булар учурунда «Ресурсный центр СМИ» деген проекти ачкан дагы бир топ «тренингтерди» өткөрдү. Ушундай ишмердүүлүгүн биз диссертация аркылуу иликтеп чыктык. Пайда берген жагын жана айрым кемчиликтер болгон жактарын анализдедик. Ушундан кыргыз журналисттерге керектүү демилгелер пайда болот, тажрыйба алмашуу боюнча проект жазылат. Мониторинг өткөргөн программалар (басма сөзгө тиешелүү мониторинг) буга чейин илимий иштердин курамына каралган эмес, биз муну диссертация аркылуу журналистиканын илимине киргиздик.

6. Журналисттин укуктары жана милдеттери боюнча эл аралык жобону карап, ушул жагынан (массалык маалымат каражаттарга арналган жагын) өлкөдө кабыл алынган мыйзамдарды анализдедик. Бул жагынан бизде үч мыйзам бар - Закон КР «О средствах массовой информации» (1992), Закон КР «О защите профессиональной деятельности журналиста» (1997), Закон КР «О гарантиях и свободе доступа к информации» (1997). Бул боюнча 2022-жылы бизде окуу куралы жазылган, анын аталышы – «Политико-правовые аспекты деятельности СМИ. Учебное пособие». Дүйнө жүзүндө ушул багыт боюнча стандарттар иштелип чыккан - ЮНЕСКО, ОБСЕ, «Международная федерация журналистов», «Репортеры без границ», «Всемирная ассоциация газет» жана дагы ушундай белгилүү уюмдарда иштелген. Ушулардын негизинде Кыргызстанда журналисттердин Кодекси түзүлгөн. Буга кирген аныктамалар маалымат тармагындагы иштеген кызматкердин кесиптик статусун көтөрүп, журналисттерге болгон коомчулуктун ишенимин сактаган. Мисалы, 10-беренедө аныктама мындай – «фактылар, божомол жана пикирлер бири-биринен даана ажыратылып берилиш керек». Биринчи орунда фактылар турат. Негизди милдет – фактыны так өзүндөй кылып чагылдыруу.

7. Медиа каражаттарга каршы жазылган арыздарды иликтедик. Мындай иш буга чейин илимий ракурс менен каралган эмес. Доо арыздарды анализдеп, диссертацияга киргиздик. Кыргызстандагы маалымат каражаттарына каршы берилген арыздарды өз алдынча караган коомдук комиссия түзүлгөн – «Комиссия по рассмотрению жалоб на СМИ». Максаты конфликт жараткан фактыларды талдап, ишти соттун кароосуна жеткирбей, позитивдүү түрдөгү чечимге келүү болгон. Ошого түшкөн арыздардын ичинен аймактык басма сөзгө тиешелүү фактылар анализдеп чыктык. Журналистке каршы доо арыз үчүнчү президент болгон Атамбаевдин учурунда өзүнчө бир «марафон» болду. Анан доо арызды ал өз атынан жазган жок, алар баш прокурордун атынан сот тарабына берилип турду. Мындай укук 2003-жылы (биринчи президенттин учурунда) расмий түрдө баш прокурорго берилген, бирок биринчи жана экинчи президент муну пайдаланган жок, бир кана үчүнчү президент толук пайдаланып (А.Атамбаев), сот аркылуу берилген штрафтардын жалпы суммасы 50 миллион сомго жетти. Мындай «рекорд» өлкөдө коюлган эмес.

Аймактык басма сөздү ушул үч баптагы сегиз бөлүмдөн турган илимий иштен изилдеп чыктык. Ушул тармактын негизги өзөгүн алсак, системадагы эки тараптын сакталышын белгилеп кетишибиз керек – бул мамлекеттик жана мамлекеттик эмес басма сөздүн диалектикалык бир бүтүмү – бири бирине сиңип жана бири биринен ажырап кетпей турган байланыш. Диалектика.

Диссертацияда каралган маселелер илимий тартипте биринчи жолу изилденди. Бир маселеге өзгөчө маани бердик – бул расмий менен расмий эмес гезиттердин ортодо болгон айырмачылыгы. Ушуга бир мисал. Өлкөбүздүн расмий гезити «Кыргыз Туусу» 2020-жылдын 6-октябрында кезектеги санын чыгарган. Ал эми 4-октябрда өлкөдө кезектеги «ынкылап» болду. Бийлик кызмат орундарына чыкпады - президент, премьер-министр, ИИМ, УКМК, баш прокуратура жана башка жетекчилер. «Революция» бир сутканын ичинде өлкөнү өзгөртүп салган. Расмий эмес гезиттер учурду саат сайын чагылдырып

турду. Мамлекеттин расмий гезити, эки күн өткөндөн кийин (6-октябрда), өлкөдө эч нерсе болбогондой кылып, материалын чыгарды [146, 6-б.]. Факт.

Изилдөөдө аймактарда жайгашкан гезиттердин окшош-тараптары жана өздөрүнө гана тиешелүү жекече өзгөчөлүктөрү каралды. Айрым көйгөйлөр ачыкталып, аларды чечүүнүн жолдору белгилүү болду.

ПАЙДАЛАНГАН АДАБИЯТТАР

1. Антология: История печати [Текст]: в 3-х.: учеб. Пособие для студ. Вузов, обучающихся по направлению подготовки бакалавров и магистров «Журналистика» и спец. Подготовки дипломирован. спец, «Журналистик» / сост. Я. Н. Засурский, Е. Л. Вартанова. // – М.: Аспект Пресс, 2002. – Т. 1. – 419 с. – (Сер. Классика журналистики).
2. Мамбеталиев, К. Итоги демократии [Текст] / К.И. Мамбеталиев. – Бишкек: [б.и.], 1994. – 168 с.
3. Грабельников, А. Массовая информация в России: от первой газеты до информационного общества: [Текст] / Монография. А. Грабельников. – М: [б.и.], 2001. – 330 с.
- 4.«Кыргызстан». Улуттук энциклопедия: 2-том. Башкы редактору Асанов Ү.А. К 97. Б.: Мамлекеттик жана энциклопедиялык борбор, 2007. 808 бет, илл. ISBN 978 9967-14-055-4.
«Кыргызстан». Улуттук энциклопедия: 6-том. Башкы редактору Асанов Ү. А. К 97. Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2014. 816 бет, илл. ISBN 978 9967-14-117-9.
5. Ворошилов, В. Журналистика. [Текст]: учеб. / В.Ворошилов. Учебник. – СПб., 1999. – 304 с.;
6. Рэндалл, Д. Универсальный журналист [Текст]: пер. с англ. / Д. Рэндалл. // – М.: Межунар. центр журналистики, 1996. – 120 с.
7. Мамбетсариев, Т. Роль партийно-советской печати Киргизстана в осуществлении культурной революции (1924-1958г.г.) [Текст]: автореф. дисс. ...канд. ист. наук / Т. Мамбетсариев. // – М., 1968. – 25с.
8. Ибраева, Г.К. Кыргызстандагы массалык маалымат каражаттарынын өнүгүү тарыхы жана азыркы кездеги абалы [Текст]: / Г.К. Ибраева., С.В. Куликова. // – Бишкек: Салам, [б-сыз], 2002. – 236 б.
9. Туралиев, Ж. К. Система СМИ Республики Кыргызстана: генезис, современное состояние и тенденции развития [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.01.10 / Ж. К. Туралиев. – М., 1997. – 25 с.

10. Мамырова, М.К. Журналистика [Текст]: окуу куралы // М.К. Мамырова. – Бишкек: [б-сыз], 2020. – 196 б.
11. Симкачева М. Профессионализм журналиста: трансформация понятия, модели практического воплощения. [Текст]: дис.... канд. филол. наук: 10.01.10 / М. В. Симкачева. – Казань, 2006. – 180 б.
12. Ситуация в области средств массовой информации в Казахстане, Кыргызстане, Туркмени, Таджикистане и Узбекистане[Текст]: пять спец. докл. ОБСЕ. – Вена: [б.и.], 2002. – 150с.
13. Гулямова, Д. Региональная журналистика Ферганской долины [Текст]: материалы Междунар. Конф. / Д. Гулямова. – Ош: [б.и.], 2003. 52 с.
14. Исследования СМИ Кыргызской Республики [Текст]: исслед. Проведено обществ. об-нием «Журналисты» при поддержке дат. / Междунар. организации International Media Support (IMS). – Бишкек: [б.и.], 2013. – 37 с.
15. Тазагүл Шамшиева журналист. VERSIA.KG Маалымат аналитикалык сайт. Бардык укуктар корголгон.
16. Какишов К.К. «Особенности развития Кыргызязычных печатных СМИ в годы независимости Кыргызстана». [Текст]: филология. илим. канд. ... дис.: / 10.01.10 /Журналистика. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук [Текст]: К.К. Какишов Душанбе – 2018-г. 155-ст.
17. Закон Кыргызской Республики «О средствах массовой информации» от 2 июля 1992 года № 938 – XII.
18. <https://www.facebook.com/share/p/tbpAd5xPsttUME5Q/?mibextid=xfxF2i>
19. СМИ в Центральной Азии: анализ ситуации и перспективы развития [Текст]. – Алматы: Дайк-Пресс, [б.и.], 2001. – 66.
20. Абдиева Ч.И. Кыргыз Республикасынын Ош, Жалал-Абад, Баткен областтарындагы электрондук массалык маалымат каражаттарынын өзгөчөлүктөрү (1991-2016) // [Текст]. автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.01.10 / Ч.И. Абдиева – Б., 2021. – 25 с.
21. Роговцева, Е. Журналистика [Текст]: энцикл. / Е. Роговцева. – Бишкек: [б.и.], 2017. – 304с.
22. Стандарты Общественного Телерадиовещания [Текст]: – Бишкек: [б.и.], 2005. – 112 с.
23. Ибраева, Г.К. История развития и современное состояние СМИ в Кыргызстане: результаты исследования [Текст] / Г.К. Ибраева., С.В. Куликова. – Бишкек: Салам, 2002. – 304 с.
24. Дүйшекеева, А.Т. Радиожурналистиканын негиздери [Текст]: окуу китеби / А.Т. Дүйшекеева. – Бишкек: Жанызак@басма, 2013. – 304 б.

25. Акматбекова, Ж. А. Кыргызстандын массалык маалымат каражаттарынын өнүгүү тенденциясы (1991-2014-жж.) [Текст]: филология. илим. канд. ... дис.: 10.01.10 / Ж.А. Акматбекова. – Бишкек, 2016. – 141 б.
26. Киргизская Советская Социалистическая Республика [Текст]: энцикл. [Текст] / [гл.ред. Б. О. Орузбаева]. – Фрунзе, 1982. – 488 с.
27. Ким, М. Н. Основы творческой деятельности журналиста / [Текст]: учеб. для вузов / М. Н. Ким. – СПб.: Питер, 2011. – 400 с.
27. История Киргизской ССР: С древнейших времен до наших дней [Текст]: в 5-ти т. / гл. ред. К.К. Каракеев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1990, Т.4: Киргизия в 1938-1960 гг. – 480 с.
28. Корконосенко С. Г. Политическая журналистика [Текст]: учеб. для бакалавриата и магистратуры / С. Г. Корконосенко. – М.: Юрайт, 2015. – 319 с. – (Бакалавр и магистр. акад. курс).
29. Ворошилов, В.В. Журналистика [Текст]: учеб. / В.В. Ворошилов. – 2-е изд. – СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 2000. – 360 с.
30. Муминов, Ф. Метод журналистики и методы деятельности журналистов [Текст]: моногр. / Ф. Муминов. – Ташкент: Фан, 1998 – 287 с.
31. Прохоров, Е. П. Терминологический аппарат – понятийно-смысловый скелет науки [Текст] / Е. П. Прохоров // Вест. МГУ. Сер. 10: Журналистика. – 2012. – № 1. – 27-38 с.
32. Ахмадулин, Е.В. Основы теории журналистики [Текст]: учеб. и практикум для акад. бакалавриата / Е.В. Ахмадулин – М.: Изд-во Юрайт, 2016. – 358 с.
33. Гегель, Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук [Текст] / Г. В. Ф. Гегель. – М.: Мысль, 1974. – Т.1: Наука логики. – 452с.
34. Мисонжников, Б.Я. Журналистика. Введение в профессию [Текст]: учеб. пособие: Стандарт третьего поколения. Гриф УМО / Б.Я. Мисонжников А. Н. Тепляшина. – СПб.: Питер, 2014. – 272 с.
35. Тертычный, А.А. Расследовательская журналистика [Текст]: учеб. пособие для вузов / А.А. Тертычный. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 384 с.
36. Уилмен, Д. Журналистские расследования: современные методы и техника [Текст] / Д. Уилмен. – М.: Виоланта, 1998. – 224 с.
37. Соловей, В. Абсолютное оружие. Основы психологической войны и медиаманипулирование [Текст] / В. Соловей. – М.: Эксмо, 2015. – 320 с.
38. Малаховский, А. Очерки истории журналистики США второй половины 19 века: журналистика «позолоченного века» [Текст] / А. Малаховский. – М.: Изд-во Рос. ун-та дружбы народов, 1997. – 68 с.
39. Ворошилов, В. В. История журналистики зарубежных стран [Текст]: конспект лекций // В. Ворошилов – СПб.: Михайлов. – [Текст]: пер. с румын.

- / А. Дима. – М.: Прогресс, 1977. – 229 с.; Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литературы. Пер. со словац. – М., 1977. – 320 с.
41. Өмүрзакова, Н. «Талкууга чакырабыз», «Сыр төгүү», «Силер кандай дейсиңер» деген рубрикаларды үзгүлтүксүз чыгарып турган [Текст] / Н. Өмүрзакова // Ош жаңырыгы. – 2015. – 14-февраль.
42. Сорокин, А. К. «Сапаттуу жүн тапшырылууда», «Мол түшүмгө камылга», «Театрдагы салтанат» сандан санга чыгып турган [Текст] / А. К. Сорокин // Ленин жолу. – 1991. – 11-июль.
43. Нурдинов, А. Сактыкта кордук жок! «Жол эрежелерин сактоо баарыбыздын милдетибиз» [Текст] / А. Нурдинов // Ош жаңырыгы. – 1996. 10-сентябрь.
44. Алымбекова, Т. «Санариптештирүү-көмүскө экономиканы көлөкөдөн чыгарат». [Текст] / Т. Алымбекова // Кыргыз Туусу. – 2020, 3-май.
45. Ниязбеков, У. Эки гезит бир адам [Текст] / У. Ниязбеков // Азия ньюс. – 2020. – 29-октябрь.
46. Крейг, Смит. «Ош ТВ» жөнүндө // Смит Крейг «Нью-Йорк таймс» гез. – 2005. – 30-март [Электронный ресурс] / Крейг Смит. – Режим доступа: <https://www.nytimes.com/2005/03/30/world/asia/us-helped-to-prepare-the-way-for-kyrgyzstans-uprising.html>. – Занл. с экрана.
47. Султанова Ж.О. «Жанровое своеобразие газет Кыргызстана в первые годы переходного периода» (на материал прессы 1991-1992 гг.). // [Текст]: кандидатская диссертация Ж.О. Султановой. // Бишкек-2014-г.
48. Рэндалл, Д. Универсальный журналист [Текст]: пер. с англ. / Д. Рэндалл. – М.: Междунар. центр журналистики, 1996. – 120 с.
49. Тургунбаев, Е. О доступе кыргызских товаров на казахский рынок [Текст] / Е. Тургунбаев // Эхо Оша. – 2019. – 27-февр.
50. Абдыразакова, Т. Ардагерлер берилип уккан музыканын автору ким болгон? [Текст] / Т. Абдыразакова // Ачык сөз. – 2019. – 9-май.
51. Акматова, Л. «Куттуу Ош ай-ааламга төгүп нурду, Кубулжуган обонго толуп турду» деп аталган патриоттук ырлардын сынагынан берилген репортаж [Текст] / Л. Акматова // Ош шамы. – 2011. – 23-июнь.
52. Калдарбай кызы, Бактыгүл «ОГПИде ар улут өз эне тилин даңазалады» деген репортаж менен чогуу «В Оше отметили международный день родного языка» [Текст] / Б. Калдарбай кызы // Ош шамы. – 2019. – 22-февр.
53. Муратов, И. «Өзбектердин турак-жай тууралуу ишенимдери» [Текст] / И. Муратов // Ош шамы. – 2011. – 19-нояб.
54. ОРЦ СМИ. Журналистика не должна сеять вражду [Текст] // Ош шамы. – 2013. – 13-сент. №36(1198) 13.09.2013.

55. ОРЦ СМИ. Роль средств массовой информации в регионах постсоветских конфликтов [Текст] // Ош шамы. – 2000. – 20-Май. №16 (1177) 20.05.2000. ОРЦ СМИ.
56. Расул уулу, Маматказы «Кечиримдүү бол» аңгемеси сандан санга чыгып турган [Текст] / Маматказы Расул уулу // Нур. – 2017. – №4, апр.
57. Жамгырчыева, Г. Т. «Улуттун биримдике умтулуусу» [Текст]: / Улуттук университет. // Г.Т. Жамгырчыева – 2015. – №4 апр.
58. Жороева, К. Педагогикалык кесипке киришүү [Текст] / К. Жороева // Дидактика. – 2019. – 13-февр.
59. Алыбаева, Г. Укук нугуна келели [Текст] / Г. Алыбаева // Кут Биим. – 2020 – 14-дек.
60. Абдугафуров, А. «Окурмандардын алдында жүзүбүздү жашырбай калдык». [Текст] / А. Абдугафуров // Ахборот. – 2018. – 25-окт.
61. Абдумалик уулу, Бекмамат. БИЗ алыс назар салабыз [Текст] / Бекмамат Абдумалик уулу // Кыргызстанды мекендеген араптар. – 2015. – №3/4.
62. Досалиев, С. Араван: өзбекстандыктар мал уурдап кетип жатат [Текст] / С. Досалиев // БИЗ холис назар соламиз. – 2015. – №8
63. Печатный и электронные СМИ Кыргызской Республики [Текст] // (справочник). / «Пресс-парк», «Дипкурьер» ж.б.у.с. эркин статуста көп тилдүү <https://www.facebook.com/share/p/tbpAd5xPsttUME5Q/?mibextid=xfxF2i> гезиттер негизделген: – Бишкек, 2003. – 60 с.
64. Базарбаев, А. «Олимпиаданын катышуучуларын аким кабыл алды». «Чет өлкөлүк меймандарды тосуп алуу». [Текст] / А. Базарбаев // Алай таңы. – 2018. – 22-март.
65. Адышов, Т. «Россияда иштеген мигранттарга маалымат». [Текст] / Т. Адышов // Өзгөн нуру. – 2015. – 20-февраль.
66. Калдарбекова, Б. «Оорукананын жаңы жетекчиси менен тааныштыруу» [Текст] / Б. Калдарбекова // Эмгек майданы. – 2015. – 14-март.
67. Саралаева, Л. «Жихадчылар орто кылымда эле Ошко коркунуч туудурууну пландаштырган» деген аталышта орус тилинде жазылган [Текст] / Л. Саралаева // Ноокат таңы. – 2015. – 21-февраль.
68. Абдыкаров, В. Депутат мырзадан «Доо арыз» [Текст] / В. Абдыкаров // Ачык саясат плюс. – 2019. – 4-октябрь.
69. Сабинова, Б. Большевиктик жол [Текст] / Б. Сабинова // Акыйкат. – 2015. – 23-февраль.
70. Сабинова, Б. Экономиканы чыңдоо [Текст] / Б. Сабинова // Акыйкат. – 2016. – 5-декабрь.

71. Жумалиева, Г. Базар артындагы жаңжал [Текст] / Г. Жумалиева // «Жалал-Абад» тонго. – 2015. – 16-февраль.
72. Жумалиева, Г. Тартип бар жерде ийгиликтер жаралат [Текст] / Г. Жумалиева // «Жалал-Абад» үнү. – 2015. – 10-март.
73. Алымкулов, Т. Элет эли көйгөйлөрүн өзү аныктайт [Текст] / Т. Алымкулов // Айыл акыйкаты. – 2015. – 12-февраль.
74. Айдарова, А. «Президент А. Атамбаевдин аралашпаган улуттук кийимдерди кийүүнү колдойт» [Текст] / А. Айдарова // Ноокен жаңырыгы. – 2015. – 27-февраль.
75. Рахманбердиева, А. Губернатор менен жолугушуудан репортаж [Текст] / А. Рахманбердиева // Аксы турмушу. – 2014. – 16-январь.
76. Сапаров, К. Гезиттин окурмандарына, кутман элиме ысык салам айтамын [Текст] / К. Сапаров // Аймак. – 2015. – 10-март.
77. Ташматов, С.Т. «Сахабалардын өмүр баяны» [Текст] / «Бейиш» С.Т. Ташматов // Ислам ун-нин гез. – 2015. – 4-март.
78. Ташматов, С.Т. «Сүткөрдук» [Текст] / «Ислам ажары» С. Т. Ташматов // Ислам ун-нин гез. – 2013. – 11-сентябрь. № 10
79. Жамалдинов, З. «Пасха – праздник свободы», «Евангелине» [Текст] / З. Жамалдинов // Твой путь. – 2015. – 13-дек. № 2
80. Каримова, Р. «Аялдын асыл сапаты», «Сулуулуктун сырлары» [Текст] / Р. Каримова // Дилбар. – 2015. – 8-март.
81. Кубаталиева, Н. «Пленка астына эгүү технологиясы», [Текст] / Н. Кубаталиева // «Белес». – 2015. – 13-апр.
82. Камбарбекова, К. «Максат элдин талабын чечүү», [Текст] / К. Камбарбекова // СТУД полис. – 2015. – 13-апр.
83. Сабирова, В. Идеал государственного деятеля и его роль в культуре воспитания молодежи [Текст] / В. Сабирова // – Вестн. Фил. РГСУ в г.Ош. – М., 2016. – 109-116.
84. [http: www. Freedomhouse. Com](http://www.Freedomhouse.Com)
85. Бакстон, Ч. Гражданское общество в Центральной Азии: преодолевая кризисы постсоветского периода [Текст] / Ч. Бакстон. – Бишкек: [б.и.], 2007. – 274 с.
86. Законодательная база СМИ и свобода слова в Кыргызстане» [Текст]: / материалы конф. // (21-22 сент. 1999 г.). – Бишкек: [б.и.], 1999. – 99 с.
87. Жапаров, К. Эгемберди Абылкасымов менен болгон маек [Текст] / К. Жапаров // Баткен таңы. – 2015. – 16-февр.
88. Артыкова, Б. «Алтын эне» медалын тапшырган учурдагы кабар [Текст] / Б. Артыкова // Ата журт. – 2015. – 17-апр.

89. Шамшиева, К. «Жүрөк титиреткен кылмыштарга кайдыгер карап турбайлы» [Текст] / К. Шамшиева // Шахтер жолу. – 2015. – 25-февр.
90. Аширова, К. «Эл оозунда элек жол» [Текст] / К. Аширова // Айдаркен пресс. – 2015. – № 5
91. Суранкулова, А. Исфананын тарыхы боюнча баян [Текст] / А. Суранкулова // Сулей-инфо. – 2015. – 2-март.
92. Рахманбердиева, З. «Тажикстан менен Кыргызстандын өкүлдөрүнүн майрамдык куттуктоолору» [Текст] / З. Рахманбердиева // Ала-Тоо. – 2015. – 21-март.
93. Бейшеналиева, Н. «Асаба», «Свободные горы», «Республика» деген алдынкы гезиттерди муунтушкан [Электронный ресурс] / Н. Бейшеналиева. – Режим доступа: [Текст] / [http: www. Freedomhouse. com](http://www.Freedomhouse.com). – Загл. с экрана.
94. Разаков, Т. Ош коогалаңы - Ошские события [Текст] / Т. Разакова. – Бишкек: [б-сыз], 2011. – 162 с
95. Ааматов, Т. «Өзгөндөгү кыргыз менен өзбек баланын тартышы» [Текст] / Т. Ааматов // Слово Кыргызстана. – 2000. – 2-июнь.
96. Рост, Ю. «Жашыруун маалыматтар» [Текст] / Ю. Рост. – ООГА ПД. // – ф.27, оп.38, д.19. – Л. 18, 19.
97. Сатарбаев, А. М. Причины и уроки ошских и узгенских событий 1990 года (историчекий анализ) [Текст]: автореф. дис. . . . канд. ист. наук / А. М.Сатарбаев. – Ош, 2006. – 25 с.
98. Шипитько, Г. «Жерди бөлгөндө бир бет кийип болгон» [Текст]: / Г. Шипитько // Известия. – 1990. – 6-июнь.
99. Иосифа Виссарионовича Сталина. «Появление на месте событий еще одной большой группы кыргызов привело к столкновениям» [Текст] / И. С. Виссарионовича // Правда. – 1990. – 6-июнь.
100. Рост, Ю. «Фейк», жалган маалыматтарды тактоо [Текст] / Ю. Рост – ООГА ПД. // – ф.2, оп.144, д.92. – л.1
101. Рост, Ю. «Болжолдуу маалымат» [Текст] / Ю. Рост. // Литературная газета. – 1990. – 8-август.
102. Садохин, А. П. Этнология [Текст]: учеб. для студ. высш. учеб. заведений / А. П. Садохин, Т.Г. Грушевицкая. – М., 2000. – 304 с.
103. Мустафина, А. Земные страсти вокруг святой горы [Текст] / А. Мустафина // Ленинский путь. – 1989. – 24-нояб., № 224 (12439)
104. Абдыразаков, Т. «Сен билесиңби» [Текст] / Т. Абдыразаков // «Ачык сөз» коомдук маалыматтык гезитти №13 (146) 4-март 2013-жыл, 4-б.
105. Абдыразаков, Т. «Сен билесиңби» [Текст] / Т. Абдыразаков // «Ачык сөз» коомдук маалыматтык гезитти №14 (145) 5-май 2014-жыл, 6-б.

106. Джалдошева, Т.Т. Ош-90 [Текст]: роман / Т. Джалдошева. – Ош: [б.и.], 2012. – 138 с.
107. Бакиров, Т. Не перерастет ли локальный конфликт в религиозную войну? / [Текст]. Т. Бакирова // – Бишкек: [б.и.], 2001. – 120 с.
108. Бекназаров, А. «Эл өкүлдөрүнүн жыйынын» [Текст] / А. Бекназаров // Дело №. – 2001. – 16-май.
109. Бекназаров, А. «Аксы ыйы – улут кайгысы» [Текст] / А. Бекназаров. – Бишкек: [б-сыз], Бийиктик, 2010. – 2-китеп. – 518 б.
110. Бекназаров, А. «Аксийский дневник» [Текст] / А. Бекназаров. – Бишкек, 2002. – Ч. 1. – 76 с.
111. Бекназаров, А. «Аксийский дневник» [Текст] / А. Бекназаров. – Бишкек, 2002. – Ч. 1. – 72 с.
112. Никифорова, Т. «Власть не может игнорировать народ» [Текст] / Т. Никифорова // Лица. – 2003. – 4-июнь.
113. Мээрим, Бактыбек кызы. «Ата журттун жарасы Аксыда жаралган». «Санариптик билимди өнүктүрүү зарыл» [Текст] / Бактыбек кызы Мээрим // Эркин Тоо. – 2012. – 20-март.
114. Табалдыева, К. «Жыландар медицина эмблемасына ээ болуу үчүн эмне кылышкан?» [Текст] / К. Табалдыева // Кыргыз Туусу. – 2012. 13-март.
115. Алымбеков, Т. «Ата журттун жарасы Аксыда жаралган» [Текст] / Т. Алымбеков // Кыргыз Туусу. – 2012. – 20-март.
116. Аширалиев, Э. «Журналисттер» КБ 2020-ж [Текст] / Э. Аширалиев // 2020. 75-б.
117. Журналисттердин окутуунун стандарттык прогаммасы 2020-ж. ЮНЕСКОнун Журналисттерди окутуу басылмаларынын сериясы
118. Закон Кыргызской Республики «О средствах массовой информации от» 2 июля 1992 года №938-ХII
119. Доор жаңырткан элдик ыңкылаптар [Текст]: 2005-ж. 24-мартында жана 2010-ж. 7-апр. Кыргызстанда жүзөгө ашкан элдик ыңкылаптардын маарекелерине арналган жыйын / редкол.: Т.К. Чоротегин, З. Ж. Эргешева, ж.б. – Бишкек: КРПжӨ ИБнын алдындагы «Типография» мамл. ишк., 2015. – 302 б.
120. Ииститут Медиа Полиси [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.media.kg/news/kyrgyzstan-iynskaya-tragediya-2010-v-zerkale-smi/> Загл. с экрана.
121. Омурзаков, Ы. 7-апрель жана түштүк коогалаңы – 2010. Журналисттин көзү менен [Текст] / Ы. Омурзаков. – Бишкек: [б-сыз], 2013. – 256 б.
122. Максутова, С. От туталган онунчу жыл же Убактылуу Өкмөттүн ишмердүүлүгү [Текст] / С.Максутова. – Бишкек: [б-сыз], 2013. – 196 б.

123. Жуманазарова, Р. Лидерлердин таймашы [Текст] / Р. Жуманазарова // Жаңы Ордо. – 2012. – 7-дек.
124. Курман болгондор [Текст]: дайынсыз жоголгон кишилерди санын аныктоо // Вечерний Бишкек. – 2011. – 14-январь.
125. Байболов, К. Интервьюсу диктофонго жазылган кабар жөнүндө маалымат берген. [http: // www. Centrasia.ru/ntwsA.php?st=1276521360](http://www.Centrasia.ru/ntwsA.php?st=1276521360)
126. Пономарев, В. Хроника насилия: события июня 2010 года на юге Кыргызстана (Ошский регион) [Текст]: докл. / В.Пономарев. – М.: МОО ПЦ Мемориал, 2012. – 355с.
127. Генералдык Ассамблеясы ООНдун документалдуу түрдө далилденди [http: // www. Bbc.com/Kyrgyz/mobile/in_dept/2011/06/110606_june national_comission.shtml](http://www.Bbc.com/Kyrgyz/mobile/in_dept/2011/06/110606_june_national_comission.shtml).
128. Аскарова, А. Мы снова наблюдаем торжество несправедливости в Кыргызстана [Текст] / А. Аскарова // ResPublica. – 2019. – 2-авг.
129. Мониторинг конфликтов и нарушений прав журналистов и СМИ Кыргызстана. Май 2002 – август 2003[Текст]. – Бишкек, 2003. – 128 с.
130. «Кыргыз-тилдүү ЖМКлардын» мониторинги [Текст]: 2011-2012 жж.: отчёт. – Долбоордун жетекчиси Н. Абыкеримова. – Бишкек, 2012. – 12 б.
131. Мамбеталиев, К. Испведь публициста [Текст] / К. Мамбеталиев. – Бишкек, 1992. – 112 с.
132. Судьи и журналисты в странах восточной Европы в период перехода к демократии [Текст]: сб. ст. / ред. Ч. Браун, Г. Шварц. – Киев: Информ. – к изд. агенство Лик, 1998. – 252 с.
133. Майчиева, Ш. О работе комиссии в период с 2008 по 2014 годы [Текст]: докл. комис. по рассмотрению жалоб на СМИ / Ш.Майчиева. // – Бишкек: [б.и.], 2014. – 12 с.
134. МаксUTOва, Б. Б. Токторбаева, Т. М. Соода-сатык [Текст] / Коомчулук менен байланыштын (PR) теориясы жана практикасы. Б. Б. МаксUTOва, Т. М. Токторбаева // – Бишкек 2013. – 96 б.
135. Платонов, О.А. Америка эмне үчүн жок болот? [Текст] / О. А. Платонов // Ош шамы. – 2013. – 29-март.
136. Бир заматта республика митингдерге толду [Текст] / Вечерний Бишкек. // – 2013. – 11-октябрь.
137. [http: // www. Vesti.ru/dok.html?id=27 24104&27 24104](http://www.Vesti.ru/dok.html?id=2724104&2724104)
138. Жакупова, Ч. Письмо президенту [Текст] / Ч. Жакупова // ResPublica. – 2017. – 17- май.
139. Слово Кыргызстана. Алексанр, Зеличенко, А. Информационное стадо [Текст] / А. Зеличенко // Слово Кыргызстана. – 2020. – 12-январь.

140. Корконесенко, С. Г. Политическая журналистика [Текст]: учеб. для бакалавриата и магистратуры [Текст] / под ред. С. Г. Корконесенко // – М.: Юрайт, 2015. – 319 с. Профессиональная Этика журналиста – 2: Учебное пособие. – Бишкек, 2013. – 167 с.
141. Мамбеталиев, К. Ажобуз өлкөнү ким менен ондойт? Учур [Текст] / К. Мамбеталиев // - Бишкек – 2012. – 4-октябрь.
142. Атамбаев, А. Кыргызстан нарушил несколько статей Международного пакта о гражданских и политических правах, участником которых является [Текст] / А. Атамбаев // ResPublica. – 2016. – 6-октябрь.
143. Атамбаев, А. Кыргыз бийлиги ООНдун сунушун четке какты [Текст] / А. Атамбаев // ResPublica. – 2019. – 18-июль.
144. Monitoring of conflicts and violations of journalist and mass media rights in Kyrgyzstan. May 2002 – August 2003. – 2003 [Text]. – Бишкек, 2003. – 110 p.
145. Аскарова Ю. А. Мы снова наблюдаем торжество несправедливости в Кыргызстане [Текст] / А. Аскарова // ResPublica. – 2019. – 27-декабрь.
146. Президент Сооронбай Жээнбеков: Бардык партияларга бирдей шарт түзүлдү [Текст]: / С. Жээнбеков // Кыргыз Туусу. –2020. – 6-октябрь.
147. Аскарова Ю. А. Мы снова наблюдаем торжество несправедливости в Кыргызстане [Текст] / А. Аскарова // ResPublica. – 2019. – 27-декабрь.
148. Садырбаев, Д. Продаётся судьба. Публицистика и моноспектакль / Д. Садырбаев. – Бишкек: [б.и.], 2004. – 144 с.
149. Кылычев, А. Доо арызы [Текст] / А. Кылычев // Азия ньюс. – 2018. – 29-март.
150. Аскарова Ю. А. Мы снова наблюдаем торжество несправедливости в Кыргызстане [Текст] / А. Аскарова // ResPublica. – 2019. – 27-декабрь.
151. Назаралиев, Ж. Движение масс или стихия толпы. Правда о кыргызской революции 2005 [Текст] / Ж. Назаралиев. – Бишкек: [б.и.], 2006. – 92 с.

Интернеттен алынып пайдаланылган маалыматтар:

1. Маалыматтар ИИМдин Ош облусу жана Ош шаары боюнча башкы башкармалыгынын коомчулук менен байланыш бөлүмүнөн алынды [60, Биз 2-б.]. №60-1. Ж. Камчиев [60, Биз 7-б.] №60-2
2. <https://www.facebook.com/share/p/tbpAd5xPsttUME5Q/?mibextid=xfxF2i>
3. <https://factcheck.kg/ky/kyrgyz-izden%d2%af%d2%af-zholundagy-nookat-ta%d2%a3y/>
4. <https://www.nytimes.com/2005/03/30/world/asia/us-helped-to-prepare-the-way-for-kyrgyzstans-uprising.html>.
5. <https://www.facebook.com/share/p/tbpAd5xPsttUME5Q/?mibextid=xfxF2i>

